

Politika a sociologie v zápase o socialistickou kulturu

MARIE HULÁKOVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Dějiny Komunistické strany Československa se vyvíjely od samého počátku v těsné souvislosti s progresivní kulturou našich národů. Komunistická strana považovala kulturu za důležitého činitele při rozvíjení aktivity revolučního subjektu, dělnické třídy a lidových mas vůbec. Vztah komunistické strany ke kultuře byl od počátku výrazně politický a opíral se hlavně o sociologická hlediska, aniž strana suplovala řešení otázek, které jsou věcí kultury samé. U politického a sociologického aspektu se chci pozastavit.

V kulturně politické práci KSČ můžeme na rozdíl od práce ostatních politických stran vysledovat komplexní přístup ke kultuře a její funkci ve společnosti. Tento přístup reflektuje především podstatné sociálně ekonomické a politické změny, jež s sebou přineslo 20. století v rozvoji vědy a techniky a v revoluční aktivitě vykořisťovaných tříd, která vyústila ve vítězství proletariátu Ruska.

Komunistická strana nikdy nechápala kulturu v úzkém významu jen jako tvorbu uměleckou a vědeckou nebo abstraktně, jako všeobecnou kultivaci lidských sil. Chápala ji jako součást životní úrovně společnosti, jistý výklad života a životní styl, jehož formování se mají aktivně účastnit nejen sami představitelé kultury, ale také lidové masy.

Kultura je přirozeně jak tvorba, tak i kultivace lidských sil v nejobecnější rovině. Avšak právě do obsahu těchto pojmů přináší moderní doba, vědeckotechnická revoluce a socialistické uspořádání života společnosti nové prvky, které si vyžadují netradiční analýzu celého problému kultury. Metodologické přístupy nacházíme zejména u Lenina, v jeho teoretickém díle i v praktické revoluční činnosti, právě tam, kde se zabývá funkcí kultury v moderní socialistické společnosti a významem kultury pro život společnosti i každého jednotlivého člověka.

Z tohoto hlediska je kulturou všechno, co život společnosti a každého jedince nějakým způsobem obohacuje, činí ho vnímavým k poezii. Tvorbu ani kultivaci lidí zde nemůžeme příkře oddělovat. Tvorba nepůsobí jen na vnímatele, ale sama působí jako kultivující faktor i na vědce či umělce a stává se důležitým podnětem v rámci svého okruhu — další kulturní tvorby. Navíc zde působí složitá dialektika vztahů mezi vnímatelem a tvůrci kultury. Kultura jako tvorba a výsledek tvoření působí na kultivaci lidských sil v celé společnosti — řečeno s Leninem: povznáší a zušlechťuje lidi.

Kultura v nejširším slova smyslu je také normotvornou komponentou životního stylu celé společnosti, jednotlivých tříd a vrstev. Ve svém celku vyjadřuje podstatu života určité společnosti v nejrozmanitějších souvislostech, z nejrůznějších aspektů a ve všech výtvorech.

Kultura, stejně jako celá společnost v posledních desetiletích dvacátého století, dostává neobyčejně zrychlený pohyb. Do jeho dosahu jsou vtahovány celé třídy a lidové masy vůbec dvojím způsobem: tvorba i kultivace lidí se stává rezervou ekonomického rozvoje, což má své konsekvence zejména ve změně vzdělávacích a školských systémů; kromě toho je kultura jako normotvorná komponenta celého životního stylu „řízena“ socialistickou společností tak, aby skutečně vyjadřovala svými specifickými prostředky — uměním, filosofií apod. — novou kvalitu socialistické společnosti, která se liší a musí lišit od všech společností minulých, aniž porušuje kontinuitu vnitřního pohybu kultury.

Právě pro komunistickou stranu bylo v celé její historii příznačné, že využívala kultury — za iniciativní podpory tvůrčích pracovníků — jako významné složky při utváření a upevňování systému a struktury hodnot odpovídajících cílům socialistické

ké společnosti. Zároveň však kulturu vázala, v souladu s marxistickým chápáním vztahu společenského bytí a společenského vědomí, k praktickým potřebám hnutí. Orientovala své členy a vykořisťované třídy na vzdělání a získávání potřebných znalostí k převzetí politické moci a ovládnutí moderních znalostí v řízení ekonomiky, vědeckého a technického rozvoje. Kultura byla pro komunistickou stranu vždycky revolučním zázemím a mobilizovatelnou rezervou v řadách dělnické třídy i ostatních pracujících vrstev obyvatelstva pro kvalitativní změnu celé společnosti po stránce politické, ideové i „odborné“.

Přirozeně, že kulturně politické zápasy, které strana vedla, procházely různými údobími života strany, různými etapami vývoje celé československé společnosti a jejich konkrétní podoba byla ovlivňována také celkovou mezinárodní a vnitropolitickou situací. V žádném období své činnosti však KSČ nevycházela při nastolování a řešení kulturních otázek jen z polarizace tvůrčích pracovníků na jedné straně a národa na straně druhé. V každé konkrétní etapě své činnosti věnovala vždy největší pozornost hledání podstatných souvislostí jejich vzájemného působení a zprostředkujícím článkům, přičemž neznevažovala specifikum jednotlivých pólů. Z tohoto důvodu KSČ nikdy nepřijala osvětářská stanoviska sociální demokracie ani heslo „k lidu níž a s lidem výš“, tak populární mezi národně socialistickou inteligencí. Byly ji také zcela cizí elitářské teorie, které u nás byly živé zejména v katolických kruzích a v příslušných politických stranách ještě po II. světové válce.

* * *

Koncepce kulturní revoluce, z níž vycházela KSČ v období, kdy vytvářela svůj program socialistické výstavby, byla založena na leninském závěru o důsledcích socialistických proměn v nazírání na život a způsob života. Tyto důsledky nepocíťují jen lidové masy nebo jen dělnická třída, ale týkají se všech tříd a vrstev národa. Nedochází jen k přibližování kulturní úrovně nejnižších vrstev vyšším, podle sociologického schématu nejbližše stojících vzorů. Mění se celkové pojetí žádoucích vzorů a tyto vzory samy. Revoluční aktivita socialistické společnosti směřuje proti

předsudkům o sociokulturní uzavřenosti jednotlivých tříd a vrstev obyvatelstva, nejen dělnické třídy a rolnictva, ale také středních vrstev a inteligence. Socialistická společnost je proto skutečně otevřenou společností. V tom je možno spatřovat podstatnou součást reálné humanizace naší společnosti.

Kulturní tvorba zde má nezastupitelnou roli. Ve zkratce je možno říci, že se kultura stává v období socialistické výstavby mimo jiné činitelem, který zprostředkovává každému jednotlivci pochopení smyslnosti společenských proměn a jeho individuálního podílu v nich, že probouzí a aktivizuje jednotlivce jako svébytnou bytost v nově se vytvářející kolektivitě.

Je však zcela přirozené, že ne každá kultura, přesněji ne každý kulturní artefakt a ne každá kulturní atmosféra, která je kulturou vytvářena, má pro naplňování humanistického poslání socialismu stejný význam. Proto volá socialistická společnost po nové kultuře.

Z ideové politického hlediska jde o kulturu, která zahrnuje revoluční řešení společenských problémů a integruje se na principech marxistického světového názoru. Ze sociologického hlediska jde o novou kvalitu vztahů mezi kulturou a společností. V tomto smyslu se komunistická strana a komunističtí intelektuálové snažili o takové přeměny v kulturní oblasti, které by vedly ke kulturnímu vzestupu celé společnosti a vytvářely by aktivní základ pro další kulturní tvorbu.

V oblasti tvorby je socialistická kultura nositelem obou předešlých významů. Tvůrce kultury novou skutečnost vytváří a umocňuje svým specifickým způsobem a vlastními prostředky, což záleží také na jeho schopnostech a jedinečnosti jeho talentu. Z historicky konkrétního tvaru a konkrétní ideové orientace kultury je odvozena teorie o dvou kulturách v třídních společnostech. Specifičnost kultury, zejména umění, je zde spíše nositelem dějinné kontinuity, kulturního dědictví, jehož osvojení je nezbytnou podmínkou vytváření skutečné socialistické kultury.

Zásadní význam pro vytváření socialistické kultury a nové kulturní atmosféry má demokratizace kultury. Snaha o demokratizaci kultury prolíná celou padesátiletou historií komunistické strany. Už při

svém konstituování formulovala zásady své kulturní politiky a v jejím duchu vedli komunističtí intelektuálové boj za demokratizaci kultury ve dvacátých a zejména ve třicátých letech. V podstatě na stejných principech pak KSČ formulovala svůj kulturně politický program po II. světové válce na VIII. sjezdu v roce 1946 a později pro období socialistické výstavby.

Demokratizace kultury zahrnovala především šíření těch kulturních hodnot, které obsahovaly dynamiku dějinného zápasu o osvobození lidstva a šíření vzdělanosti. Komunistická strana zde přejímala a podle historických podmínek jednotlivých etap společenského vývoje v Československu, v Evropě a ve světě uplatňovala leninské principy kulturní politiky. Právě tyto principy však poukazují na kvalitativní zřetele šíření kultury (nejen pokud jde o kulturu samu), ale i na sociálně politické a třídní zřetele.

V období předmnichovské republiky lze zajisté hovořit o demokratizaci kultury a vzdělání obecně. Proti minulosti se rozhodně zvýšil počet lidí, kteří se podíleli na vytváření kultury a měli přístup ke vzdělání. Zmenšil se vliv kastovních výsad a jiných bariér, což bylo důsledkem celkové liberalizace společnosti. Avšak šíření kultury a vzdělanosti zůstávalo omezeno převážně na příslušníky měšťáckých tříd a vrstev.

Pro dělnickou třídu a slabé sociální vrstvy vůbec působila především ekonomická omezení — bez ohledu na demokratické proklamace — jako limitující faktor v přístupu ke vzdělání a kultuře. Situaci ve vzdělání mělo do jisté míry řešit zavedení povinné návštěvy měšťanských škol pro všechny děti, které neodcházely na studia. Připomeňme si však, že zákon o povinnosti zřizovat újezdní měšťanské školy byl přijat až v roce 1935. Prakticky byl realizován až v následujících letech; před válkou však nedošlo k jeho důslednému uplatnění a zvláště venkovské děti se musely spokojit s návštěvou obecných, většinou málotřídních škol. Avšak i zavedení povinné návštěvy měšťanských škol, chápáné jako pokrok v lidovém vzdělání, jehož bylo dosaženo po 17 letech existence buržoazní Československé republiky, znamenalo ve skutečnosti vytvoření slepé uličky ve vzdělání pro více než 85 % dětí. Pokrokoví učitelé kritizovali od samého

počátku tuto reformu jako protidemokratickou.

Nedostatečná ekonomická základna, kterou poskytovala kultuře buržoazní republika, omezovala také kulturní tvorbu, a to nejen uměleckou, ale také vědeckou. Nešlo jen o humanitní vědy, ale i o vědy přírodní a technické.

Jako nepříznivý mimokulturní faktor se však neprojevovaly jen komerční vlivy, ale působil také vliv měšťácké ideologie a její hodnotová orientace. V jejím zajištění byla celá oficiální kultura předmnichovské republiky a kulturní instituce. Přímou klasickým příkladem byl film a divadlo. Dá se říci, že téměř všechno, co bylo v umělecké tvorbě a ve společenských vědách skutečně hodnotné, bylo vytvořeno mimo vliv měšťácké ideologie a proti ní.

Z vlivu měšťácké ideologie a hodnotové orientace buržoazní společnosti se nemohla vymanit především školská výchova a výuka. Ve vzdělávání měla být uplatňována zásada, obsažená ostatně v ústavě předmnichovské republiky, že výuka bude v souladu s poznatky vědy. To mimo jiné znamenalo, že bude zahrnovat vědeckou informaci o politicko-sociálních přeměnách ve světě. Tomu však byla oficiální školská výuka na hony vzdálena. Tento nedostatek se snažili překlenout pokrokoví učitelé a komunisté ve spolupráci s předními komunistickými intelektuály, většinou však mimo rámec škol. V kulturní tvorbě usilovali pokrokoví umělci a vědci, aby refletovala dynamiku společenských poměrů, jejich rozpory doma i ve světě a proměny lidského údělu, jejichž úběžníkem byl socialismus a komunismus.

Po II. světové válce se většina tvůrčích pracovníků, komunistů i nekomunistů, snažila především o vymanění kultury z komerčních vlivů. KSČ a komunisté byli iniciátory postátnění rozhodujících kulturních institucí. Opírali se při tom o projekt — ještě v ilegality vypracovaný — jednotné a státní školy, filmového a divadelního zákona a další návrhy na revoluční opatření v kulturní oblasti.

V období budování socialismu však znamenala demokratizace kultury především její ideovou proměnu. Právě tento požadavek jako požadavek vnitřní demokratizace kultury postavil do popředí zájmu strany, komunistických intelektuálů,

marxistické kritiky a marxistické sociologie umění jednotu díla a tvůrce proti jednostranné absolutizaci známé pravdy, že se dílo od svého tvůrce odpoutává a žije samostatným životem, že je nositelem významů, které nejsou závislé na osobnosti a osobních postojích toho, kdo je vytvořil. Ve skutečnosti je to pravda pouze částečná. Touto pravdou stále více otrásá rychlost, s níž se dílo dostává ke svému adresátu, a rozšíření okruhu působení díla v důsledku vzniku a rozvoje hromadných sdělovacích prostředků. Dějiny společnosti nejsou a nikdy nebyly jen dějinami výtvorů. Jsou dějinami živých lidí a jejich osudů. Vynechávat osobnost tvůrce, odhlížet od jeho sociálně politických postojů a třeba i jeho proměn, od jeho totální životní aktivity, znamená ve skutečnosti rezignaci na pochopení té vývojové řady, která v sobě zahrnuje dynamiku epochy. Dílo žije bez ohledu na tvůrce — tvůrce může být dokonce i neznám. Nicméně sama rekonstrukce díla a jeho vzniku, jeho jednotlivých struktur a sociálních vazeb poukazuje na tvůrce i jeho konkrétní místo v dějinách. Právě proto se dějiny umění a dějiny myšlení po něm pídí. Osobnost tvůrce je součástí jeho díla, žije v něm a dílo samo žije v dějinách i jako dílo konkrétního člověka konkrétní doby.

*

Vysoké ocenění významu kultury a umění pro společnost a pro zápas o osvobození dělnické třídy vyvolalo v život pokusy konstituovat marxistickou sociologii umění, jejíž základy byly položeny v Sovětském svazu.

Rozhodně není náhodou, že právě sociologii umění a kultury vůbec se zabývali přední teoretikové strany a její mluvčí v době mezi dvěma válkami. Od Urxe, Novomeského, Konráda, Fučíka přes Václavka až po Vl. Vančuru. Po válce ti, kteří ji přežili, považovali kontinuitu marxistické sociologie umění spolu s historií kultury 20. a 30. let za organickou součást historie celého revolučního boje komunistické strany a za velice podstatnou složku ideového zápasu o duši národa a o novou kulturu.

V praxi však došlo k přerušení započaté práce. Důvody nelze hledat jen v subjektivismu politického řízení kultu-

ry. Jsou hlubší a souvisejí se ztrátou téměř celé generace našich marxistických teoretiků a s celkovým charakterem teoretického myšlení u nás. Výsledkem pak bylo, že se skutečná historie kultury a odkaz jejích předních reprezentantů z období předmnichovské republiky nestudoval — pouze se na ně vzpomínalo. A tak se mohlo stát, že se v 60. letech vědělo o kultuře z období mezi dvěma válkami tak málo, že se mohla 20. a 30. léta stavět proti sobě a kulturní poměry v předmnichovské republice se mohly vydávat za ideál, od něhož byla na hony vzdálena kulturní situace padesátých let a období socialismu vůbec. Proto bylo možno podle okamžité potřeby dílčích uměleckých, estetických či politických zájmů vyzvedávat z minulosti hned to či ono, nebo dokonce brát v potaz celou socialistickou současnost.

Zodpovědnost zde mají i komunističtí intelektuálové. Nedovedli ukázat historickou a logickou souvislost socialistické kultury s velkou kulturou, již tvořili komunisté — Olbracht, Nezval, Nový, Halas, Vančura a další v literatuře a ve filmu. V divadle to byl například E. F. Burian — myslím tu nejen na režii, ale i na dramaturgii, scénografii, stejně jako na hudbu a herectví. Ve výtvarném umění jsme měli celou plejádu pokrokových umělců, syntetizujících domácí výtvarnou tradici s hledačstvím představitelů moderního výtvarného projevu světového. Stejně tak v architektuře. S tím vším pak souviselo neobyčejně plodné vstřebávání podnětů přicházejících ze sovětského Ruska. Toto vše se však v posledních letech rozplývalo v návratu k vágním a ahistorickým úvahám o našem národním charakteru a naší kulturní orientaci.

Téměř zcela byla opomenuta tradice marxistické sociologie umění, která dovedla všechno, co bylo v umění skutečně moderní a působilo v sociálních zápasech, v boji proti fašismu a válce, sjednocovat a formulovat konkrétní požadavky na socialistickou kulturu — požadavky srozumitelné pro skutečně velké duchy národní kultury i pro lidové masy.

Na jedné straně neznalost a na druhé straně jistá rezignace politického vedení i kulturní fronty na řešení opravdových problémů naší společnosti poznamenala nejen období padesátých let, ale v jiném

ohledu i léta šedesátá. Je možno považovat za prokázané, že to byla jedna z příčin toho, že se společenská krize minulých let tak silně dotkla poměrně širokých vrstev inteligence, a zejména mladé generace.

Nejnovější dějiny kultury i kulturní politiky strany a marxistická sociologie kultury představují v současné době velkou šanci v systematické pozitivní práci se průběžně a důsledně vypořádávat s historickými, filosofickými i uměnovědnými jednostrannostmi, subjektivismem a tříštěním progresivního proudu české kultury na jednotlivé osoby a krátké časové úseky, což je přímo nešvar naší teoretické práce. Takové počínání zbavuje teoretické a kulturní pracovníky vůbec potřeby věcných znalostí kulturní skutečnosti. Zatemňuje zejména její souvislosti s ekonomickým a politickým vývojem a tím „snímá“ z marxistických intelektuálů povinnost komplexního pohledu a teoreticko-ideovou zodpovědnost marxistických vědců. Z toho pak plynou ukvapené závěry na základě zcela dílčích znalostí a lehkomyšlný vztah vůči povinnosti zkoumat v každém historickém okamžiku dialektiku kulturní tvorby a kulturního vzestupu národa.

Důsledkem je pak buď vůbec odmítání, nebo alespoň povýšenecký, elitářský vztah k celému procesu demokratizace kultury, podsouvání falešných problémů masové a autentické kultury a nekritické přejímání kulturologických koncepcí nemarxistické provenience. Logickým vyústěním takových postupů je odmítání vedoucí úlohy strany v kultuře. Bez ohledu na objektivní potřeby rozvoje moderní socialistické společnosti se odtrhává ideové vedení kulturní fronty od konkrétního řízení kulturního procesu, který je a musí být integrován do celospolečenského řízení.

Samozřejmě, že je zde mnoho otázek, mnoho složitých problémů, jejichž řešení není krátkodobou záležitostí. Protože však jde o nové problémy vztahu teorie a praxe, mohou být řešeny jen na marxisticko-leninských principech a v socialistické skutečnosti. Základní problém, ve své podstatě metodologický, byl řešen ve filosofii, když byl zformulován postulát, že filosofie — a můžeme dodat že veškerá teoretická práce ve společenských vědách — se po vzniku dělnického hnutí, a zvláště po konstituování komunistické strany nemůže rozvíjet vně hnutí, nezávisle na re-

volučním procesu, jehož je komunistická strana avantgardou.

Tuto skutečnost je možno vyjádřit i tak, že marxistická teorie musí být otevřena novým podnětům i novým řešením. Ta však nepřinášejí nemarxistické myšlenkové proudy a abstraktní reflexe problémů soudobého světa a člověka vůbec. Nová řešení přibližuje marxismus-leninismus a socialistická skutečnost, která také nové problémy klade. Socialistická skutečnost pak musí být otevřena podnětům, otázkám i řešením, které objevuje socialistická kultura a marxistická teorie. Jen z tohoto vzájemného vztahu mohou vzejít také potřebné zprostředkující články, které pomohou odstranit metafyzický protiklad teorie a praxe a také metafyziku kontrapozice cíle a prostředků při budování socialistické společnosti a její kultury.

Poučení z nedávné minulosti však ukazují, že k tomu je zapotřebí, aby se komunističtí intelektuálové účastnili třídního zápasu a v každém okamžiku cítili spoluzodpovědnost za řešení, které vyžaduje reálná situace. K marxismu se nelze pouze přihlásit. Tvořivá účast na zápasech hnutí a na jeho umělecké a vědecké reflexi vyžaduje neustálou konfrontaci se skutečností a situací hnutí i situací konkrétních vývojových etap lidové masy. Taková konfrontace se skutečností a politická angažovanost však klade v současné době na intelektuála daleko vyšší nároky než kdykoli dříve. Tvůrčí práce a angažovanost v zápase o svobodu člověka vyžaduje soustavně prověřovat podstatu i jednotlivé aspekty vlastní identifikace s marxismem a komunistickým hnutím a přijímat také zodpovědnost a riziko případných omylů a chyb. Chtít se jich vyvarovat v současném světě znamená rezignaci a diváctví, které se může považovat i za „pouhé příživnictví na energiích usilujících o nový řád“, jak prohlásil v roce 1946 na adresu neangažované inteligence František Halas.

Kulturní historie nejnovějšího období, stejně jako sociologie umění, zde dluží (přes jisté pokusy spíše dílčího charakteru) zprostředkování věcných souvislostí a poznání, na něž by bylo možno plodně navázat a prokázat kontinuitu v padesátiletém úsilí komunistické strany Československa o demokratické řešení problému, který se nazývá socialistická kultura.

Гулакова М.: Политика и социология в борьбе за социалистическую культуру

Работа посвящена прежде всего отношениям Коммунистической партии Чехословакии к культуре с политической точки зрения. Эти отношения анализируются в трех аспектах: значение культуры для революционного изменения общества, демократизация культуры и континуитет социологии культуры в ЧССР.

1. Культура является важным фактором развития революционного субъекта рабочего класса и народных масс вообще. КПЧ посвящала первоочередное внимание идейно-политической функции культуры в обществе и культурному развитию всего общества.

2. Предпосылкой и одновременно составной частью культурного развития деятельности масс является демократизация культуры. Она, однако, не исчерпывается только распространением культуры и повышением уровня образования. Первоочередное значение имеет «внутренняя» демократизация культуры в социальном смысле — устранение социально-экономических барьеров в подходе к образованию и культуре, идейные изменения в культуре. Оба аспекта являются составной частью революционной перестройки общества и одновременно важным фактором при быстром ускорении социальной мобильности социалистического общества.

3. Для решения отношений культуры и общества, революционных перемен в обществе и в культуре необходима марксистская социология культуры. Она была конституирована марксистскими теоретиками в период между двумя войнами. Позитивные теоретические работы о социологии культуры, об истории культуры и культурной политики КПЧ являются основой динамического решения отношений социалистического общества и социалистической культуры.

Цель статьи — наметить некоторые, скорее политические, проблемы борьбы КПЧ за социалистическую культуру. Собственной проблематике культуры автор не уделяет внимания.

Huláková M.: Politics and Sociology in the Struggle for Socialist Culture

The present paper discusses the relation between the Communist Party of Czechoslovakia and culture from the political point of view. This relation is analysed in three aspects: the significance of culture for the revolutionary change of society, the democratization of culture and the continuity of the sociology of culture in Czechoslovakia.

1. Culture is an important factor in developing the revolutionary subject of the working class and popular masses in general. The Communist Party of Czechoslovakia has devoted particular attention to the ideologically political function of culture in society and to the cultural advance of the whole society.

2. Democratization of culture represents both a pre-condition and a part of the cultural advance of popular masses. It is, however, not exhausted by merely spreading culture and education. It is the "inner" democratization of culture in the social sense, i.e. the elimination of socio-economic barriers in the approach to education and culture, ideological changes in culture, that are of primary importance. They both represent a part of the revolutionary reorganization of society and, at the same time, an important factor in the rapid acceleration of social mobility manifesting itself in the socialist society.

3. The Marxist sociology of culture is indispensable for solving the relation of culture and society and the revolutionary changes in society and culture. It was constituted by Marxist theoretists in the interwar period. Positive theoretical work in the sociology of culture, in the history of culture and cultural policy of the Communist Party of Czechoslovakia forms the basis of the dynamic solution of the relation between socialist society and socialist culture.

The aim of the paper is to indicate some (for the most part political) problems of the struggles for socialist culture undergone by the Communist Party of Czechoslovakia. The specific problems of culture are left unnoticed.

Václavkův zájem o problematiku umění byl široký a mnohostranný. Jako marxista ovšem musel usilovat i o zásadní jednotlou sociologickou teorii, která by vysvětlila všechny společenské aspekty dotýkající se nějak umění, a zvláště literatury. Svě úvahy, referáty či postřehy zaměřené na umění publikoval především v *Sociologické revui*, která začala vycházet v roce 1930 (tedy právě před 40 lety) v Brně z podnětu profesora Arnošta Bláhy. Jejimi dalšími redaktory byli profesori J. L. Fischer a Emanuel Chalupný. Oddíl věnovaný sociologii umění pak řídil od vzniku revue až do války Bedřich Václavek jako člen redakčního kruhu. Hned v prvním dvojčísli byly uveřejněny jeho závažné referáty týkající se současné situace v poezii, v kritice a v literární teorii. Bylo to velmi plodné období Václavkova života, kdy mimo jiné také redigoval *Index*, *Středisko* a pak *U-blok*. V *Sociologické revui* publikoval rozmanité referáty. Týkaly se např. filmu jako masového umění, architektury (o té psal tehdy hodně Teige), různých sociálních problémů, zvláště v souvislosti s urbanismem (krize velkoměst, bytová otázka apod.). Už z toho, co bylo právě uvedeno, je patrné, že šlo vždy o problémy společensky aktuální. Václavek k nim vždy přistupoval z pozice vzdělaného marxisty, z hlediska marxistické sociologie.

Za programovou můžeme pokládat Václavkovu přednášku *Krise umění*, uveřejněnou v roč. IV/1933, č. 1, s. 63–69 (v čísle věnovaném problému krize vůbec). Uvedme si tu její hlavní teze. Dnešní krize v umění není jen důsledkem akutní krize hospodářské a společenské, nýbrž vleklé krize v umění samotném, trvající „od vzniku novodobé společnosti individualistické, spočívající na soukromohospodářském řádu společenském“. Dnes jen vrcholí. Má několikéré společenské kořeny, dané: 1. vývojem novodobé výroby (omezení umění na čistě estetickou funkci); 2. skuteností, že umělecké dílo

se stalo zbožím (izolace umělce od masy); 3. vlivem vývoje novodobé individualistické a kapitalistické společnosti (společenská atomizace), v níž se ztratila duchovní pospolitosť, chybí vůbec styl, poezie přestala být službou a stala se zachraňováním básníkovy Já; 4. třídním přivlastněním umění – dnešní umění je uměním měšťácké třídy a s jejím úpadkem také upadá, jeho postavení je náhražkové (je dráždidlem atd.), je tu však i opozice proti měšťanstvu. Vychází problém umění nové třídy. To se však může teprve časem věnovat i problémům tvárným. Krize v umění může být odstraněna jen odstraněním krize celé rozporuplné společnosti. Jen nová společnost vše vyřeší. Václavek uvádí, že mnohé z toho, co řekl, je rozvedeno v jeho knize *Poesie v rozpacích*. Je dnes velmi zajímavé podívat se i na to, kterých autorů se při své argumentaci dovolává. Je jich mnoho, ale přece jen dominují Meier-Graefe, Hausenstein, Hegel a z marxistů Wittfogel (*Zur marxistischen Ästhetik*, vyšlo i česky). Václavkova přednáška znamenala tehdy i něco jako příspěvek do právě probíhající diskuse o budoucnosti naší krásné literatury.

Václavek se ve svých příspěvcích v *Sociologické revui* dotýkal často přímo aktuálních problémů poezie, kritiky a literární vědy. Tehdy se mnoho diskutovalo o otázkách mladé poezie a literatury vůbec, např. o poměru avantgardního umění k poezii proletářské nebo o literatuře reportážní a jejím poměru k umění. Václavek vždy usiloval o dosažení nějakého syntetického řešení. Není tedy divu, že hned první referát, *Tři jasnovidné kritické knížky* (I, 1+2), byl věnován třem pracím Šaldovým: *O nejmladší české poesii*, *Krásná literatura česká v prvním desetiletí republiky* a *O tzv. nesmrtelnosti díla básnického*. Pokud jde o první práci, postihl v ní Šalda podle Václavka „podstatné rysy“ naší nejmladší poezie. Největší pozornost pak právem věnoval poezii proletář-

ské a poetismu. Co Václavek zvlášť oce-
nil, bylo to, že Šalda mezi oběma proudy
nevidí přelom, protože „oba kladou rovní-
tko mezi životem a uměním“. Šalda poklá-
dá za podstatný rys české proletářské poe-
zie to, že „není bojem o moc, ale výkri-
kem po spravedlnosti“. Václavek soudí,
že je to proto, že u nás je „menší sociální
a třídní napětí“ než např. ve vysoce indu-
strializovaném Německu. Podle Václavko-
va názoru Šalda správně zhodnotil i tzv.
čistou poezii či poetismus, kde si povšiml,
že projevuje „vůli k metodě až vědecké“.
Zjišťuje klady poetismu, jeho metodické
a tvárné zisky: „simultaneitu či lépe vy-
tváření časoprostoru, zmetodičtění práce,
vedoucí k objektivitě a všepjatnosti, poly-
fonii, autonomnost básnického slova, do-
konalost práce, rozpoutání obrazotvornosti
atd.“. Ve srovnání s přílišným přeceňová-
ním podvědoma v surrealistické metodě
je pro poetisty tvorba aktem uvědomě-
lým, účelným, metodickým, řízeným vůlí.

Sociálně nadto je zde důležité omezení
dělby práce, zdůrazňuje Václavek, a to
v souhlase s Šaldovým zjištěním, že čistá
poezie má tendenci „dělat život, a ne stále
umění“ a zrušit tak profesionalismus
v poezii. Václavek pak uzavírá, že u Šaldy
se „kritický úsudek estetický“ ... „nikdy
nerozchází s perspektivou sociologickou“.
V druhé práci Václavka zaujalo Šaldovo
konstatování, že tvorba básnická a vědec-
ká se sblíží, což bývá vždy projevem,
že se nacházíme „na prahu nového údobí
kulturního nebo civilizačního“. Pro tehdejší
situaci u nás bylo zvlášť významné zjiš-
tění, jaký poměr mají spisovatelé ke stá-
tu. Zatímco jinde „plodně působil větši-
nou záporný poměr k současné společenské
organizaci a ke státu“, u nás se před stá-
tem jako před fetišem kapitulovalo a to
zase vedlo k sociálnímu defetismu. Vác-
lavek podtrhává Šaldovu větu: „skoro
všecko, co v naší mladé poezii má hod-
notu, je blízko tzv. materialistickému his-
torismu“; vše ostatní je nálepkářský idea-
lismus.

K Šaldovi se Václavek vrací opět v roce
1939 (X. 2–4) u příležitosti vydání Šaldo-
vy knihy *Kritické glosy k nové poezii
české*. Zamýšlí se nad „sociologickou slož-
kou“ Šaldova díla. Šalda zjistil, že to, oč
se dříve literatura opírala, je dnes otře-
seno; základy společnosti jsou otřeseny,
zavládl nepokoj a labilita. nový čes-

koslovenský stát se stal mnohým spisova-
telům fetišem a přestal býti institucí
aspoň lidskou, která musí býti neustále
opravována a zdokonalována.“

Po I. sjezdu sovětských spisovatelů
(1934) došlo mezi pokrokovými spisova-
teli všude, a tedy i u nás, k velkým dis-
kusím na levici. U nás šlo o socialistický
realismus a Teigem nadále propagovaný
surrealismus. Diskuse byly shrnuty do
dvou sborníků, jež oba vydala *Levá fron-
ta*. První (1934) byl nadepsán *Surrealis-
mus v diskusi* (diskutovali Teige, Štoll,
Nezval, Kalandra, Honzl a Jan Krejčí),
druhý prostě *Socialistický realismus* (1935).
Václavek kriticky referuje o sborníku dru-
hém (vydán 1934, Sociologická revue,
ročník VI). Obsáhle se zabývá především
první stati sborníku, která není ničím ji-
ným než oficiálním programovým úvodním
referátem na uvedeném sjezdu sovětských
spisovatelů. Tento referát *Poesie a poetika
a úkoly básnické tvorby v SSSR* přednesl
N. I. Bucharin. Měl dvě části: část obec-
nou, zabývající se pojmem a společenskou
funkcí poezie, a část zvláštní, zabývající se
vývojem ruské poezie od revoluce a její-
mi typickými představiteli. Obě části vy-
ústíjí do závěrů o dalším vývoji ruské
poezie. Václavka zajímá především to, jak
Bucharin chápe rozdíl mezi vědou a umě-
ním. Zatímco věda zevšeobecňuje empi-
rické poznání pomocí abstrakce, umění
provádí generalizaci pomocí typizace, tj.
nahrazuje jedním komplexem smyslových
znaků množství různých komplexů. Poezie
představuje určitou formu společenské ži-
votní aktivity a podřizuje se ve svém vý-
voji zákonitosti společenského vývoje. Je
na něm totiž závislá již svým materiálem
– slovem, pak zážitky básníka a vůbec
celou svou podstatou myšlení v obrazech.
Bucharin tu bojuje na dvě strany: jednak
proti nihilistickému poměru některých
marxistů k umělecké formě, jednak proti
formalistům, kteří vylučují obsahové
stránky básnického díla ze zkoumání lite-
rárněvědného. Bucharin hlásá, že je nutno
vyjít za hranice umění a „odhalovati for-
motvorné zdroje“. Umění nelze pochopit
bez analýzy jeho souvislosti s celou život-
ní aktivitou společnosti. „Celistvá literární
věda proto musí v sobě zahrnouti jednak
zjišťování zákonitostí literatury jako vi-
personalizaci, odlišštění. Václavek Götzovi
zákonitostí takzvaných »formálních činite-

lů.“ Socialistický realismus pak je metodou básnické tvorby a stylem socialistické poezie, zobrazujícím skutečný svět a svět skutečných lidských citů. Tento styl se liší od buržoazního (popisného) realismu jak obsahem předmětů poetického zobrazování, tak i svými stylistickými zvláštnostmi. Druhá stať sborníku, *O socialistickém realismu v ČSR*, byla Václavkem přijata s uspokojením. Václavkem vždy oceňovaný Kurt Konrad v ní vytýká formalistům mechanické pojetí obsahu uměleckého díla a obhajuje koncepci socialistického realismu jako platnou i mimo SSSR. U nás socialistický realismus přivodí uměleckou syntézu: v jednotu zde splyne jednak umění proletářské, jednak avantgardní, které se staví rovněž proti panujícímu společenskému řádu. Čeští surrealisté jsou Konradem usvědčováni ze subjektivismu, z nehistorického chápání člověka, z anarchistického pojetí nahodilosti a z idealistického pojetí snu jako tvůrce skutečnosti. Konrad nesouhlasí také s tezí surrealistů, že jen reportáž je vhodnou metodou literatury, která chce postihnout společenskou realitu. Něco z toho, co bylo právě uvedeno, obhajoval Teige v poslední stati sborníku *Socialistický realismus a surrealismus*. Právě Teige chtěl omezit platnost socialistického realismu jen na SSSR. U nás prý je jediným dialektickým realismem surrealismus. Teige příkře rozdělil umění na sovětské a západní. Pravdivým obsahem dějinného procesu prý může být jen věda a žurnalistika (reportáže). Umění má jiné cíle. Teigova „marxistická“ estetika je estetika západoevropských avantgard. Jež je však nanejvýš marxismem jen ovlivněna.

Jinou oblastí, kterou Václavek vždy horlivě sledoval, byla oblast kritiky. Usiloval o vytvoření zásadové marxistické kritiky umění a potíral kritiku buržoazní i buržoazii ovlivněnou. Tak polemizuje (I. roč.) s knihou Fr. Götze *Tvář století*. Václavek soudí, že Götz vidí věci obráceně, než jak jsou, a nazývá proto svůj referát *Obrácená perspektiva*. Götz totiž rozvíjí „teorii individualismu jakožto léku proti anarchii“. Postuluje rehabilitaci personalitu a v jejím jménu potírá anarchii, která je proti pevným formám a znamená (už od konce 19. století) rozklad osobnosti, depersonalizaci, odlidštění. Václavek Götzovi vytýká, že vychází z individualit a že tedy

u něho „přichází sociologie... zkrátka“. „Sociologických kořenů jeví se Götz nikde nedobírá, nemoha k nim takto proniknouti.“ Vzhledem k názorové závažnosti citujeme Václavka obšírněji dále. „Jest to zároveň nešťastné stmelení metody historické a filosofické. Líce jednotlivé zjevy nebo úseky historické, nevykládá jich z dobových podmínek, ale ideologicky. To znamená, že ideologická perspektiva je omezena omezeností historického zjevu nebo úseku, ale ani historie nepřišla na své: Jev nebyl vyložen ze svých dobových kořenů. Götz je zkrátka kritik vysloveně *ideologický*. Nepodkládá knihy vůbec sociologicky.“ „Pátraje po »tváři století« a hledaje ji v podobách jednotlivců, užívá Götz jen opory biologie a psychologie.“ „Moralisování zasahuje... leckdy povážlivě do Götzova výkladu (to věčně zdůrazňování dekadence moderního umění, asi ve smyslu Masarykově).“ A resumé: „Götzova kniha vyznívá tedy požadavkem renaissance individuality, aniž zná sociologický podklad krise individualismu...“

V témže ročníku Sociologické revue čteme i referát o *Pražské dramaturgii* K. H. Hilara. Po expresionismu přišel jiný světový názor. Hilar jej akceptoval jako svůj pod názvem civilismus. Sám říká, že je to „umělecký výraz... duševního uklidnění“ proti „vyšinutému citění válečnému nebo revolučnímu“. Tím je — konstatuje Václavek — Hilar blízký Götzovi, zvláště jeho *Jasnícimu se horizontu*. Hlavním znakem civilismu je pro Hilara „zlidštění“, což jej zavádí „do občanské privatečnosti“. To Václavek hodnotí jako ústup na nežádoucí zlatou střední cestu buržoazie.

Jaké představy měl Václavek o pravé marxistické umělecké kritice, vysvitá i z referátu o Soldanově studii *Karel Hlaváček, typ české dekadence* (roč. II). Václavek především vyvrací pověru, že sociologická metoda znemožňuje postižení individuality. Proto vítá Soldanův pokus vyložit sociologicky „básnický typ české dekadence“. K jeho postupu je však Václavek velmi kritický. Představuje si totiž správný postup takto: „Sociologický zřetel v studii o básnické osobnosti musí vésti především k tomu, aby se jasně ukázalo, čím na vznik a vývoj její působily vlivy společenské. Tím jasněji pak vyniknou osobní

znaky a osudy básnickovy individuality.“ Podrobné studium umělcovy individuality pak patří jinam. Soldan nešel Václavkem naznačenou cestou, nýbrž apriorně si stanovil cíl zobrazit Hlaváčka jako typ české dekadence. A tak se mu Hlaváček stal jen dokladem vlastností, problémů a vývoje české dekadence. Sociologicky tedy Soldan získal mnoho nového pro výklad české dekadence, ale velmi málo pro výklad Hlaváčkovy osobnosti. Svým postupem se dostal do zajetí abstrakt, „misto aby šel na věci konkrétně, tj. historicky“ ... „napsal tudíž svou studii sociologickou bez zevrubných sociologických analys, ve všeobecných rysech.“ Kladem Soldanovy práce je, že českou dekadenci v mnohém chápal nově: nebyla to únava z přesycení, nýbrž mdloba z hlady, nebyla blazeovaná, nýbrž horečně hledala. Soldanovi se podařilo vystihnout postavení dekadentních básníků mezi třídami v málo rozvinutém třídním boji a vědomí proletariátu: tvořili proti ideálům vládnoucí třídy.

Václavek se v těchto letech také velmi zajímal o vytvoření vskutku marxistické literární vědy. Sám ještě prošel starou pozitivistickou výukou na Karlově universitě. Poznal tehdy už pokusy o sociologizující výklad uměleckých jevů. A nyní šlo jak o vypracování správných sociologických metodických postupů, tak o vyrovnání se s formalismem a na něj navazujícím strukturalismem, jehož představitelé byli lidé úctyhodní.

Václavek se především dobře orientoval v různých literárněvědných proudech, zvláště od konce 18. století. Zajímal ho poměr marxistické literární historie a estetiky k těmto proudům, hlavně v posledních desetiletích, tak asi do 1. světové války. Pak už bedlivě sledoval a studoval všechno, co v této oblasti přinášela nově se ustavující literární a estetická teorie sovětská a německá. Václavek byl svou erudicí také germanista a německá literatura mu byla dobře známa. Byla pro jeho práci významná i proto, že Německo bylo kolébkou marxismu, který se tam nejen zrodil, nýbrž i silnou tradici dále udržoval. Pro literární teorii byl stále významný např. Franz Mehring. Kromě toho je důležité si uvědomit, že ruština nebyla mezi vědci té doby příliš běžná. Teprve se jí učili. Proto jim přicházelo velmi vhod, že němečtí marxisté hojně překlá-

dali z ruštiny a tak šířili znalost mladé teorie sovětské. To platí i pro Václavka.

Vzpomínám si z osobních styků s Václavkem na to, jak vysoko si cenil podnětů nemarxisty W. Hausensteina. Nejednou o něm také psal. V prvním ročníku Sociologické revue uveřejňuje referát o jeho práci *Meister und Werke* s podtitulem *Gesammelte Aufsätze zur Geschichte und Schönheit bildender Kunst vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Co tu Václavka zaujalo? Otázky, které si řešil i on sám, ale jinak. O podnětnosti tu nebylo však pochyb. Hausenstein ukazoval, že ve středověku měla formální stránka umění jen služebnou funkci, teprve v současnosti se stala alfou a omegou umění. Dřív bylo umění řemeslem, nástrojem, teprve nyní „vztahuje se samo k sobě, jeho kvalita je jeho předmětem“ (formulace Václavkova). Kdysi dělali krásu jen mimochodem, pracovalo se pro všechny. Až v nové době je umělec mimo společnost a dochází k estetickému aristokratismu umělců, z čehož pak pramení i nesrozumitelnost umění. Hausenstein se z toho nedovedl poučit, míní Václavek, který hledá vysvobozující řešení soudobé umělecké situace. Nelze se přece vracet do minulosti jednou pro vždy nenávratně. (Václavek přitom poukazuje, že takové řešení má Hausenstein už v daleko starší své knize *Bild und Gemeinschaft. Entwurf einer Soziologie der Kunst*, 1920.) „Restituce rovnováhy v umění (nelze ji vidět jen v schematicky pojaté rovnováze mezi obsahem a formou) lze dosíci až dlouhým vývojem, až bude překonán anarchický stav novodobé společnosti novým společenským řádem, jenž umělce opětně začlení do pospolitého celku. Pak se i přepjatá estetisace moderního umění, v níž Hausenstein právem vycítuje něco nezdravého, opětně vyrovná.“

Z těch, kteří se zabývali sociologií umění, si Václavek zvláště vysoce cenil Lu Märtenovou, jež se stala známá svou knihou *Wesen und Veränderung der Formen = Künste*, 1924. Václavek otiskl v prvních dvou ročnících Sociologické revue v překladu její dva články: *Historický materialismus a umění* a *Historický materialismus jakožto sociologická metoda*. Vedle Märtenové se tehdy marxisté často obraceli k Mehringovi, jenž jim byl předním učitelem.

Když vyšly pod názvem *Zur Literaturgeschichte* dva svazky Mehringových vybraných statí, využil Václavek jejich pestřejšího obsahu jako příležitosti k přehlednutí stavu marxistické literární historie a estetiky do světové války, neboť podle jeho mínění byl Mehring jediným významným reprezentantem tohoto období. Po něm jsou už „jen jednotlivé počiny“. Nad Mehringa šla jen Lu Märtenová, „jednotlivé bystré postřehy v speciálních oborech“ přinesli Ad. Behne, W. Hausenstein a moderní architekt L. Hilberseimer. Václavek vychází z Mehringovy periodizace literárních dějin a vcelku ji přijímá. Období klasické je výrazem počínajícího emancipačního boje německé měšťanské třídy. Je to kultura jednostranně estetická, i když třeba Goethe a Schiller projevovali také sklon k veřejnému působení. Přesto byl klasicismus výbojem měšťácké třídy. Romantika je literárním výrazem feudální reakce, jímž se východní Evropa bránila vlivům francouzské revoluce. Byla však i zdravou reakcí na duchovní pustotu osvícenství a velikým obrozením národním (proti vnucenému kosmopolitismu). Mladé Německo je pouhá rebelie literární, nikoli politická. Svědčí o nevyspělosti německé buržoazie. Výklad dále není dost soustavný, mluví se prostě o literatuře po-revoluční (miní se literatura po roce 1850) a pak už o německém naturalismu. Sem lze zahrnout rozmanité jevy. Naturalismus může být revoluční, ale může být i fíkovým listem pro reakci. Může být odleskem dělnického hnutí, ale i výrazem přechodného zotavení měšťanstva. Často také obchází dobové problémy. Novoromantiku pokládá Mehring za legální dceru naturalismu, jenž nedovedl rozhodně překročit své hranice, a tak zbyly jen iluze...

Jaké jsou Mehringovy výkladové postupy? Mehring? „převádí . . . zjevy literární v poslední řadě na hospodářské příčiny“. Nemůže však jít až „k těmto kořenům prostě proto, že nemá po ruce dostatečně zevrubných dějin hospodářských“. a „proto musí hledati často příčiny ve sféře politiky a veřejné psychologie“ a „z nich teprve usuzovati zpět na příčiny hospodářské“. (Vzpomínám, kolikrát si Václavek i v soukromých rozhovorech stěžoval na nedostatek hospodářských a politických dějin.) Mehring však nebyl mechanista či vulgární marxista. Věděl, že

s úpadkem či rozmachem politickým nemusí jít vždy ruku v ruce i úpadek či rozmach literatury a umění vůbec. Také s principem třídnosti zacházel uvážlivě. Nedomítal vše minulé: „hledá vždy konkrétní historickou situaci“. Pro Václavka je příznačná formulace: Mehring „vidí zkrátka věci historicky, ne ideologicky“. To znamená, že Mehring vychází z doby, že „vylouskne vždy z díla jeho historické jádro“. Zařazením a „zasazením individuálního zjevu do celkového dění doby“ „vynikne individuální počín básníkův, po případě, co dobu přetrvalo“. Tím vším pak nabývají Mehringovy úsudky „značné objektivity. Nejsou nijak absolutistické, ale na pevné basi historického materialismu usuzují relativisticky, objektivně.“ Celkový závěrečný soud Václavkův je dosud platný. Mehring přece jen „pouze koriguje třídní předsudky literární historie oficiální, boří její legendy a vykládá jevy literární i obsah jednotlivých děl marxisticky pojatou historií“. „Zdá se mi přece býti teprve začátkem příští marxistické literární historie.“ O Mehringově estetice aspoň stručně: vychází z klasického období německé literatury, v estetice tedy z Kanta. V Kantovi vidí zakladatele vědecké estetiky. Nedovede se však vyrovnat s rozpory mezi historikomaterialistickou metodou a pojmovým světem Kantovým. Tu nutno pracovat dál.

Uvedme další dva referáty, tentokrát nejnovější (II. roč. Sociologické revue). První se týká bystrého referenta Frankfurter Zeitung Bernarda von Brentano a jeho knihy *Kapitalismus und schöne Literatur* (1930). O Brentanovi Václavek věděl, že není sice „ortodoxním dialektickým materialistou“, ale že „užívá občas zdárné metody dialektického materialismu“. I v této souvislosti zdůrazňuje, že spisovatel musí znát poměry, aby nepsycho-logizoval a nevykládal jen člověka člověkem, což nikam nevede. Spisovatel má poznat, co je, a snažit se to změnit. Václavek zejména kladně oceňuje Brentanův požadavek, aby spisovatelé nebyli tak nevědomí, pokud jde o dění kolem nich, což je dnes bohužel až příliš běžné. V tom ohledu dává za vzor velké autory minulosti. Václavek projevuje také souhlas s Brentanovými vývody o literatuře za kapitalismu, zvláště v Německu. Je nespokojen, že soudobí spisovatelé se „obí-

raji pouze symptomy místo příčin“. Ale je tu i „pud po kolektivitě, která zároveň dává životu cíl. Tento pud ke kolektivitě brzdí u maloměstských vrstev měšťanská ideologie,“ třebaže objektivně tyto vrstvy už patří k proletariátu.

Ve druhém referátě se Václavek zabývá knihou Hanse Tietzeho *Die Kunst in unserer Zeit*. Nejde v ní ani tak o umění naší doby, jako spíše o funkci umění v naší době. Není pochyby, že v 19. století se umění dostalo na scénu. Tehdy se začaly uplatňovat jen specificky umělecké školy. Umění bylo oddělováno od ostatních oblastí a oborů životních. Vzniká tak autonomní umění, které se obrací jen k menšině lidí, „je exklusivní a vzdálené životu a lidu“. Tietze by chtěl napravit tuto izolaci umění. Jenže podle Václavka musí být jeho úsilí neúčinné, protože zůstává jen v oblasti duchovní. Václavek zdůrazňuje, že „věc se nerozřeší výchovou obecnosti, ale až budou dány sociální předpoklady pro překonání izolace umění v umělecké tvorbě“.

Zvlášť významnou událostí v naší tehdejší umělecké teorii bylo sblížení strukturalistů s marxismem. Václavek postřehl hned v počátcích, jaký by to mohlo znamenat zisk nejen politický, ale právě literárněvědný. Dokladem toho je referát o dvou dílech studiích Jana Mukařovského (v *Sociologické revui* VI, 3+4, 1935). Mukařovský byl vedoucím představitelem strukturalismu v uměnovědě a estetice. Uveřejnil tehdy dvě stati, o nichž hned Václavek psal. První vyšla v *revui Sociální problémy* IV, č.2–4, druhá v meletrišských *Listech pro umění a kritiku* téhož roku (též jako separát). První byla nadepsána *Estetická funkce a estetická norma jako sociální fakty*, druhá *Dialektické rozpory v moderním umění*. S uspokojením hovoří Václavek o „dnešním stavu snah o sociologické chápání u nás“, o „sblížení mezi oběma proudy v naší kritice a estetice“. „Ti, kdož vykládali umění sociologicky (zpravidla marxisté), odkládají dnes kritéria a nástroje příliš hrubé, než aby byly právy skutečnosti,“ a „na druhé straně ti, kdož studovali dosud umění jen jakožto zjev sui generis a přehlíželi vztahy společenské, počínají k nim

brátí zřetel“. A tak jsou si v lecčems dost blízcí Bucharin (+ Kurt Konrad)¹ a „formalista či lépe strukturalista“ Mukařovský (ve svých nových statích). Mukařovský „usiluje o estetiku založenou na dialektice, což jej už samo sebou musí vésti k respektování zřetelů sociologických“. Zdůrazňuje však nyní víc i hlediska sociologická. Pojímá však v tom ohledu leccos příliš obecně: v aplikaci, soudí Václavek, by to bylo sporné. Ale přes některé nejasnosti jsou Mukařovského práce „velmi pronikavé“. Za neudržitelnou pokládá Václavek partii „o antinomii uměleckého díla jakožto znaku sdělovacího a autonomního“. Václavek totiž nazírá jinak na otázku pravdivosti uměleckého díla. Mukařovský píše, že obsah uměleckého díla není s konkrétní skutečností spjat do té míry, „aby bylo vůči němu lze klást otázku pravdivosti — nepravdivosti jako otázku podstatné hodnoty“. Václavek hned namítá, že tak se otázka pravdivosti uměleckého díla klást nedá. V uměleckém díle přece nejde o věrný popis určitého faktu konkrétní skutečnosti, lokalizovaného v jistém bodě reálného času a prostoru. „Umělecké dílo však typisuje, a jde o to, zda jeho typizace, jeho generalizace odpovídá skutečnosti.“ Jinak by nebyla vůbec možná *sociologická* kritika. „Právě sociologické studium umění dává nám také možnost posoudit určité umělecké dílo, zda je společensky pravdivé či ne, aniž tím podřizujeme normu estetickou normě cizorodé, protože proporcionální, komplexní vidění skutečnosti je podstatnou, nutnou složkou estetického účinku uměleckého díla.“

V posledních letech tzv. první republiky se projevoval, hlavně vlivem katolických badatelů, silný zájem o baroko. Vycházelo mnoho publikací o tomto údobí. Václavek referoval v X. ročníku *Sociologické revue* (1939) o dvou knihách z tohoto okruhu, o knize Josefa Vašici *České literární baroko* (1938) a Viléma Bitnara *Postavy a problémy českého baroka literárního* (1939). Václavek o nich píše, třebaže je v nich „jen málo“ látky pro sociologický referát. Objevně konstatuje, že mezi katolickou protireformací a barokem nelze uznat jiné spojení než časové. Dovolává se přitom Šaldy, který poukazuje

¹ Aby nedošlo k nedorozumění: Bucharin tu není Václavkem uváděn jako typický představitel mechanistických teorií z jeho kdysi oficiální učebnice *Teorie historického materialismu*, nýbrž jako ofi-

ciální referent na 1. sjezdu sovětských spisovatelů (1934), kdy některými svými vývody překvapil, právě protože se od některých svých dosavadních názorů odklonil.

na baroko také u Komenského a některých českých emigrantů té doby a také upozorňuje, že v sousedním Německu je barok většinou protestantský, nikoli katolický. Václavek míní, že tato látka by vyžadovala právě sociologického propracování, aby mohl být vědecky charakterizován barok církevní, šlechtický a lidový. Barok je přece údobím už „silně vyvinutého peněžního hospodářství, feudalismem koncentrovaného tzv. merkantilismu, v němž počíná již vznikat i velký průmysl a moderní kapitalismus“. Barokní doba neznamená „úplnou synthesesociální“, jako ani sám barok nepředstavuje „úplnou synthesesestetickou“.

Ze sociologického hlediska tehdy Václavek posoudil i práci Arne Nováka *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny* (IV. přepracované a rozšířené vydání, Olomouc 1936–39). S povděkem kvituje „mnohonásobné uplatnění zřetelů sociologických“. Má však metodologické výhrady. Píše: Arne Novák „usiluje o vyvážení složky sociologické s hlediskem umělecko-psychologickým i zřetelem k slohové složce děl“; to však „omezuje možnost skutečného sociologického výkladu literatury. Neboť ten by musil vykládat vývoj slovesnosti ne z vývoje písemnictví samého, nýbrž ze vzájemného ovlivňování literatury dějinným procesem a dějinného procesu literaturou.“ Václavek tu tedy nalézá řadu jednotlivých bystrých postřehů, ale postrádá jednotu metodických postupů při výkladu dějin naší literatury z hlediska sociologického. Zasahuje-li Arne Novák nějak do „otázek společenských“, zůstává zpravidla jen u „celkového duchovního proudění doby“. Sociologa musí zvlášť zajímat také historická periodizace. Tu Arne Novák vlastně přejímá ze známé rektorské přednášky svého přítele Josefa Pekaře. Provádí tedy periodizaci „podle převládajících duchovních dispozí dobových, jež nejvýhodněji vyjadřují termíny umění výtvarného“. Tím jsou ovšem hlediska sociologická odsunuta až na druhé místo. Zkrátka: sociologický výklad netvoří tu výkladovou osnovu, i když čím blíže k přítomnosti, tím víc se takový výklad uplatňuje. Ale spíš je možno mluvit jen o sociologickém zabarvení. Značně uspokojen byl tehdy Václavek Arne Novákovou studií *Ruchovci a lumírovci v bojích proti křivdě a za*

právo (1938). Tu máme, píše, „vlastně nárys sociologie české literatury v celém tomto období“.

Soudím, že podněty Václavkovy v oblasti sociologie umění neprávem zapadly. Václavek se projevil jako zásadový marxista, který má pochopení i pro jiné názory, který stále hledá všude to dobré, co by mohl použít. Je pozorný k mínění druhých, s nimiž se může setkat na pokrokové bázi. Je přístupný argumentům a sám také vždy argumentuje. Ve vzájemném střetávání argumentů totiž vidí cestu k lepšímu a pevnějšímu poznání. Přesvědčuje, aby získával pro společný boj. Tak si představuje počínání kulturního člověka, který chce dospět ke společenské a tedy i kulturní syntéze.

Резюме

Свобода Л.: Исследования Вацлавска в области социологии искусства

К наиболее значительным попыткам создания марксистской социологии в период между двумя войнами относятся исследования Вацлавска о конституировании марксистской социологии искусства, чему он посвятил много времени и усилий. Результаты своих исследований он публиковал в издаваемом проф. А. Благой в Брно «Социологическом ревю», постоянным сотрудником которого он был. Интерес Вацлавска к проблематике искусства был широким и многосторонним. Он не оставлял без внимания и вопросы фильма, как массового искусства, архитектуры, урбанизма и т. п. В первую очередь он занимался общественно-актуальными вопросами.

Современный кризис искусства Вацлавек рассматривал не только как результат экономического и социального кризиса, но как тянущийся кризис самого искусства, начиная с возникновения общества, построенного на основе частно-собственнических отношений. Кризис вызван 1) развитием современного производства, ограничивающим искусство на функцию чисто эстетическую, 2) изоляцией работника искусства от народных масс, когда художественное произведение стало товаром, 3) общественной автоматизацией во время капитализма, когда вообще был потерян стиль и назначение искусства, и, наконец, 4) классовым присвоением искусства. Тем самым перед нами встает вопрос искусства наступающего нового общественного класса. Этот вопрос может быть и будет разрешен только после установления нового общества.

В своих многочисленных выступлениях Вацлавек часто касался непосредственно актуальных проблем поэзии, критики и литературной науки. При этом он всегда стремился к синтетическому решению. Взгляды Вацлавска на современную чешскую поэзию были во многом тождественны со взглядами Шальды. Он ценил прежде всего то, что Шальда «никогда

не расходятся с социологической перспективой». Ему симпатизировала также констатация Шальды, что поэтическое и научное творчество сближаются. Вместе с Шальдой Вацлавек также отрицал капитуляцию искусства перед фетишем государства и подчеркивал высказывание Шальды о том, что все хорошее в молодой чешской поэзии близко «материалистическому историзму».

Важная проблематика возникла у нас в связи с 1-ым съездом советских писателей в 1934 г. Дискуссия охватила всю левую часть интеллигенции. Бой разгорелся вокруг вопроса: сюрреализм, или социалистический реализм. Вацлавек активно участвовал в дискуссии, особенно по вопросу о формализме и так наз. авангарде. Он соглашался, особенно с Куртом Конрадом, который допускал синтез пролетарского искусства с достижениями авангарда, но отрицал утверждение К. Тагге, что социалистический реализм может быть применен только в СССР.

Что касается художественной критики, то здесь Вацлавек стремился к созданию критики последовательно и принципиально марксистской. Он отрицал не только критику чисто буржуазную, но и критику, находившуюся под влиянием буржуазной идеологии (Гётц, Гилар и др.). Но Вацлавек выступал также и против односторонней марксистской левой критики, которая, несмотря на свои положительные стороны, была слишком абстрактно прямолинейна, но мало конкретна (Солдан).

Вацлавек широко интересовался также вопросами создания действительно марксистской науки о литературе. В то время у нас нужно было преодолеть прежде всего традиционный тэновский позитивизм, чтобы можно было разработать правильные методические приёмы социологии, но было необходимо также покончить с формализмом и структурализмом, представителями которого были и прогрессивные люди. Вацлавек серьезно относился к теориям, с которыми со своей точки зрения не мог согласиться, и искал поучения всюду, например в чужих ошибках. Особенно серьезно изучал Вацлавек Меринга, Лю Мертена, но также и Гаузенштейна. Они помогли ему уяснить проблемы периодизации. В то время было актуальным сближение структуралистов с марксистами. Этому в значительной степени помог особенно Мукаровичевский своими исследованиями об эстетической функции и норме как социальных фактах, а также работами о диалектических противоречиях в современном искусстве. Эти работы Мукаровичевского Вацлавек оценивал очень высоко.

Хотя бы мимоходом в то время нужно было заниматься также пропагандированным нашими католиками барокко. И здесь Вацлавек, исходя из Шальды, рассматривает барокко социологически, как явление солидно обоснованное «сильно развитым денежным хозяйством, концентрированным феодализмом так наз. меркантилизмом».

Вацлавек смог критически оценить социологически важные положения в «Обзорной истории чешской литературы» Арне Новака, особенно в его известной работе о «руховцах и люмировцах».

Все относящиеся к этой проблематике работы Вацлавек являются, по нашему мнению, поучительными и для нас и не теряют своего значения.

Summary

Svoboda L.: Václavek's Attempts at a Sociology of Art

Václavek's painstaking efforts to constitute a Marxist sociology of art belongs to the most significant attempts at establishing Marxist sociology in the interwar period. As a permanent contributor to the Sociological Revue edited by profesor I. A. Bláha in Brno, he published the results of his scientific endeavours in this periodical. Václavek's interest in the problems of art was wide and many-sided; he did not even keep aloof from issues of the film as a mass art and also took notice of architecture, urbanism, etc. He was always interested in socially actual problems.

In his opinion, the contemporary crisis of art was not only the outcome of economic and social crises. It was a dragging crisis of art itself, dating from the origin of society based on the private-economic order. Its causes lay in 1. the development of modern production limiting art to a purely aesthetic function; 2. the artist's isolation from the people's masses, when the work of art had become a merchandise; 3. social atomization in capitalism when the style and servitude of art was entirely lost, and finally; 4. the class appropriation of art. This makes us face the emerging issue of the art of the rising new social class.

This may and will be solved only after the new society has been constituted.

In his numerous papers, Václavek often discussed the immediately topical problems of poetry, criticism and literary science. In doing so he always tried to find a synthetic solution. In many respects, his views on contemporary Czech poetry coincided with those of Salda. He highly appreciated the fact that Salda never fell out with the sociological perspective. Also Salda's statement that poetical creation and scientific creation tend to approximate appealed to him. Together with Salda, Václavek also refused the capitulation of art to the fetish of the State and emphasized his statement that all that was valuable in younger Czech poetry is near to "materialistic historicism".

The 1st Congress of Soviet Writers in 1934 opened an important area of problems in this country. The whole left wing took part in the discussion. The question to be solved was surrealism or socialist realism. Václavek's voice was significant—especially as regards the problem of formalism and the so-called vanguard. He agreed especially with Kurt Konrad who postulated the synthesis of proletarian art with the achievements of the vanguard; however, he rejected Teige's argument that socialist realism can assert itself nowhere but in the USSR.

As concerns artistic criticism, Václavek aimed at creating a consistently and basically Marxist criticism. He rejected not only all explicitly bourgeois criticism, but also all criticism influenced by the bourgeois ideology (Götz, Hilar, etc.). Václavek assumed a critical attitude also to the one-sidedly Marxist left-wing criticism which, in spite of its positive qualities, frequently was too abstractly straight forward but little concrete (Soldan).

Václavek was also extremely interested in the constitution of a truly Marxist literary science. At that time, it was necessary to overcome, first of all, the traditional position of Taine's type in order to make possible the elaboration of correct methodological procedures in sociology; moreover, it was necessary to cope with formalism and structuralism whose representatives included also progressively minded people. Václavek was seriously taking into account even the theories he could not agree with from his standpoint and tried to learn wherever this was possible, even by considering the errors of other people.

He especially studied Mehring, Lu Märten, but also Hansenstein. They helped him to

throw light upon periodization problems. At that time, the rapprochement of structuralists and Marxists was most topical. A significant contribution to these efforts were Mukařovský's studies of the aesthetic function and norm as social facts, as well as his study of dialectic contradictions in modern art. Václavek appreciated these studies very much.

At that time, it was necessary to pay attention — at least casually — to the baroque promoted by our Catholics. Even here Václavek, enlightened by Šalda, considered the baroque sociologically as a phenomenon conditioned by the contemporary strongly developed financial economy, by feudalism concentrated by the so-called mercantilism.

Václavek critically appreciated the sociologically relevant observations in Arne Novák's General History of Czech Literature, especially in his significant study on the circles around the almanac Ruch and the periodical Lumír.

In our opinion, all Václavek's works in this direction have not lost their significance and are informative even for us.

Poslední desetiletí jsou charakterizována růstem zájmu o vědecké postižení politických jevů v jejich jednotlivostech i komplexu, tj. jako politický proces. Příčinu lze vidět v podstatných změnách, k nimž v tomto období došlo právě v politické oblasti a které zásadně změnilly celou globální společnost. Oblast politiky se stala v mnoha směrech — aspoň nejpatrněji — nejdynamičtější oblastí sociální aktivity.

Věda o politice, politická věda či politologie (i politické vědy v širším smyslu) se stala vědou atraktivní a velmi brzy se na ni začaly klást konkrétní expertizní požadavky. Už proto, že právě v politice — v oblasti mocensky sankcionovaných rozhodnutí — se řeší objektivní, třídně podmíněné zájmy na základě uvědoměle, subjektivně zpracovaných podkladů pro rozhodování, majících celospolečenský dosah.

Věda o politice je vědou starou i novou — u Aristotela zastupovala celou vědu o společnosti tak, jako filosofie zastupovala veškerou vědu o přírodě a člověku. Z hlediska novodobého vývoje vědy je ovšem vědou mladou — její vznik je spjat především s politickými otřesy, které zasáhly buržoazní společnost v druhé polovině minulého století, a její rozvoj souvisí se všeobecným rozšířením státních zásahů do všech sociálních oblastí, s diferenciací státní a správní činnosti a se zmasovněním politiky — se vstupem neprivilegovaných jako aktivní tvořivé síly na politické dějiště.

I. Dvě koncepce politiky — dvě koncepce politické vědy

Dva přístupy charakterizují dvojí základní pohled na politiku v období revolucí 19. století a je to pohled, který se už podstatně nezměnil. Když A. de Tocqueville

napsal svou knihu *De la démocratie en Amérique* (1840), položil základ své teorie o demokracii jako soustavě orgánů, které svou činností musí udržovat rovnováhu rozporných snah. Politika se tak jevila především jako činnost vhodně uspořádaných politických institucí, které mohou minimalizovat vznikající konflikty. Prakticky ve stejné době píše své práce K. Marx. Pro něho je politika především projevem třídního konfliktu, který směřuje k revolučnímu rozuzlení.¹

V těchto dvou směrech se také zhruba pohybuje další výzkumný zájem o politiku a politické dění. Jednak jako věda o státu, moci a institucích, o způsobech, jimiž se vytváří a udržuje politický konsensus, o politickém chování a jeho faktorech, které určují stabilitu rozhodování. Pluralitní politický mechanismus se jeví jako nejvhodnější pro udržení konfliktů v potřebných mezích, jsou-li stanovena uznávaná pravidla. V tomto smyslu např. R. Dahrendorf vidí v „racionálním ovládní (Bändigung) sociálních konfliktů... jeden z centrálních úkolů politiky“.²

V druhém, marxistickém pojetí je věda o politice především vědou o konfliktu třídních zájmů, které se manifestují v organizované podobě politických sdružení, svazů, stran a státních institucí, o vzájemném vztahu třídního boje a politické organizovanosti, o formách politického boje, o vztahu politiky aktivizovaného předvoje a politické aktivity mas.³

Je-li pro buržoazní chápání politiky typické, že hledá především pravidla a uspořádání udržující v daných mezích politický konflikt, a tedy zachovávající celou existující politickou skutečnost, je pro leninské pojetí určující instrumentální pojetí politiky jako *politického boje*, v jehož

¹ K srovnání Marxovy a Tocquevillový koncepce se vyjadřuje např. S. M. Lipset, *Political Man*, New York 1959, s. 24–28, a J. Wiatr, *O sociologii*, Bratislava 1964, s. 81–85.

² R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, München 1961, s. 23.

³ Interdependenci třídního boje a stranickosti vyjádřil např. Lenin: „Přísna stranickost je průvodním zjevem a výsledkem vysoce vyvinutého třídního boje. A naopak, v zájmu otevřeného a širokého třídního boje je nutno rozvinout přísnou stranickost.“ *Spisy* 10, s. 69.

revolučním vyústění jsou obsaženy momenty zrušení politiky.

Politika je také dvojím způsobem vřazena do širšího sociálního kontextu. Politická dynamika se hledá v různé hloubce sociálních příčin politických střetů a zvratů. Systém politických vztahů (politický systém) se v buržoazní interpretaci chápe především v propojení na skupinové požadavky a na jejich zpracování (přijetí, omezení, odmítnutí) mocenskými institucemi. Charakteristika základní funkce politického systému jako „autoritativní alokace hodnot“ (Easton) či jako prosazování ústředního hodnotového systému prostřednictvím ústředního institucionálního systému, nadaného autoritou a legitimního v důsledku konsensu většiny (Shils), ukazuje na poměrně úzký okruh, jímž se politickovědní zkoumání v nemarxistické orientaci zabývá. Sociální faktory se berou v úvahu jako ovlivňující funkci politických rozhodnutí a opatření — ale vždy jako blíže nerozlišený agregát vlivů a tlaků, od urbanizace po zmasovění vzdělání a kultury. Pozornost se věnuje právě mechanismům, v nichž instituce (resp. elity, které v nich operují) realizují panující hodnotový systém nebo systém rozdělování hodnot.

Marxistické pojetí politiky ve známém vzájemném závislostním vztahu základny a nadstavby prokazuje mnohem všestrannější propojení politických aktivit se strukturou výrobních vztahů, kde spolu se základním vymezením operačního prostoru politiky pomocí výrobních vztahů se ukazuje aktivní formující vliv politiky na sociální a organizační struktury ekonomických činností. Dynamika politiky je tak dynamikou mnohonásobně zprostředkovaných ekonomických („koncentrovaných“) zájmů tříd, v poslední instanci zápolících o funkčnost a udržení, resp. likvidaci existujících výrobních vztahů. Poslední desetiletí přináší nebyvalé množství důkazů právě pro potvrzení regulační role politiky v ekonomice, právě tak jako pro třídní schéma politického rozhodování v ekonomických strukturách.

Tato teoretická schopnost odlišit podstatné od nepodstatného umožňuje marxismu určit např. skutečný obsah autori-

tativnosti a autority jako charakteristiky politického. Jestliže buržoazní politická věda dodnes kolísá mezi určením autority jako legitimní moci ve weberovském smyslu či jejím určením jako faktické kontroly moci, je v marxistickém pojetí autorita jako kvalitativní znak společenské závaznosti státních politických rozhodnutí spojena s panujícími třídními ekonomickými, politickými, kulturními i myšlenkovými procesy.⁴ Tak ovšem i celá řada otázek je ve svém východisku kladena zcela odlišně: marxismus se neptá kazuisticky, kdy je ještě moc legitimní (při nesouhlasu určité části obyvatelstva) a nakolik porušování zákonů v určitém směru je podlomením autority. Zjišťuje, nakolik v tomto nepodřizování se zákonům je obsažen moment uvědomění si třídní podstaty konfliktu a v jakých směrech se může v uvědomělé hnutí za zrušení celého politického a právního systému přeměnit.

Historický determinismus marxismu tak umožňuje klást otázky konkrétně vzhledem k politické praxi. Mechanismus politických institucí — ať už na straně státu, nebo revolucionizovaných mas — intenzita jeho změn, proměny právních institucí uchopovaných různými třídami atd. byl podrobován vždy konkrétní analýze konkrétních zemí.⁵ Jsou-li marxistická a leninská zobecnění potom vždy konkretizací základní koncepce (zahrnutím nových znaků do pojmu politického boje a hledáním podstaty vyššího řádu pro politický boj), je generalizační proces v nemarxistické politické vědě poplatný formální logice. Šlo-li Leninovi o pochopení nové etapy politických bojů v souvislosti s novým komplexem ekonomicko-sociálních jevů imperialismu a jde-li v současnosti o to, postihnout tyto boje jako stránku celé nové epochy, kterou mohou současně hlouběji vysvětlit, pak buržoazní politologie hledá obecné modely politických dějů, modely, které pochopitelně při maximálním rozsahu uplatněných pojmů jsou obsahově stále chudší.

D. Easton se např. snaží zachytit obecný model přeměny vstupů ve výstupy v politickém systému. Snaží se postihnout, kdy a za jakých okolností se přání jed-

⁴ Marx-Engels, *Spisy* sv. 3, Praha 1958, s. 60 an.

⁵ Příkladem jsou zde jistě Marxovy práce z období francouzských politických převratů. Vedle obdob-

ných Leninových analýz z období obou ruských revolucí však stojí významná zobecňující práce Lenina *Sídť a revoluce*.

notlivců a skupin mění v požadavky, jakými cestami a kanály se požadavky kumulují, kombinují, a tím i redukují a nakonec přecházejí v politická rozhodnutí. Nelze popřít, že se zde mohou odrazit určité empiricky zjistitelné procesy, že lze zachytit proces redukce a eliminace požadavků; co ovšem chybí, je právě rozlišení obsahu požadavků a obsažných hodnocení rozhodovacích struktur i rozhodovacích situací. Jestliže tedy nemarxistická politologie je s to podat diferencovaný a detailizovaný *popisný obraz* politických dějů, zůstává chudě abstraktní a povrchně konkrétní jako teorie *vysvětlující* tyto děje. Marxistická věda o politice je schopna podat vysvětlení zprostředkujících institucionálních a personálních činitelů v politice ze svého hlediska, které zásadně vymezuje možnosti i limitovanost politiky jednajících subjektů. V tom je její síla, schopnost zahrnovat nové jevy, „učit se“ z politické praxe. Je s to postihnout průběh obecného ekonomického zájmu do obecného zájmu politického, zprostředkovaného přes zvláštní sociální zájmy.⁶ Určitý odstup od konkrétních analýz těchto zprostředkovacích procesů však omezil marxistickou teorii a vytvořil možnost revizionistických výkladů právě této – pro socialismus tak důležité – problematiky.

Popisnost buržoazní politologie a z ní vyplývající možnost zpracování schematických modelů politických procesů umožňuje zpracovávat klasifikační a komparační škály. V tomto směru existují jak srovnání celých politických systémů, tak srovnání podle určitých institucí, považovaných za klíčové (srovnávají se zejména strukturální uspořádání vládních orgánů – tzv. government – nebo systémy politických stran). Podle strukturálního uspořádání systémů je klasifikace provedena např. ve známém schématu G. Almonda, který je často považován přímo za zakladatele politické komparatistiky.⁷ Pokus o dynamickou typologii představuje členění na typy tradiční, přechodné a moderní, které implikuje pojem politické modernizace a

snaží se o formulaci „vývojového modelu“. Měřítkem „modernosti“ systému, a tedy podkladem pro měření „vývojových deficitů“ však zůstává standardní západní politický systém, kde se zjišťuje stupeň oddělenosti sociálních a politických rolí, tzv. difúze moci ap.⁸ Marxistická věda o politice je pochopitelně značně skeptická k podobným pokusům, a to nejen pro jejich zřejmý ideologický podtext. Strukturální uspořádání politického systému totiž v první řadě odpovídá funkčním a cílovým znakům systému, které jsou určeny jeho třídně ekonomickou podstatou, kde tedy vazby mezi složkami politického systému a samy složky (navenek shodné) hrají v různých sociálně ekonomických formacích různou úlohu. Je potom iluzorní konstruovat jediné vývojové kontinuum při cílové protikladnosti systémů. Toto odmítnutí jistě neznamena zřeknutí se srovnávacích studií, ovšem za předpokladu přesného vymezení srovnávacích systémových znaků a činností i úrovně, v níž lze srovnávání uskutečnit.⁹

Jestliže jsme si dosud všímali zejména makrostrukturálních politických teorií, srovnatelných s přístupy marxistické vědy o politice, neznamena to, že jsme vyčerpali objekty zkoumání, které se přiřazují k politické vědě.

Značnou pozornost na sebe soustřeďují např. výzkumy politického a zejména volebního chování, kde byla vypracována řada hypotéz, hlavně pokud jde o stabilitu či labilitu stranické loajality. Markantní je zde soustředění na vlivy určitého prostředí (manžel, širší rodina, přátelé) působící na změnu přijaté loajality, která se primárně vyvozuje z ideologických a sociálních determinant (politická kultura, sociální status, vzdělání).¹⁰ Tyto výzkumy nepostihují radikální změny v politické orientaci velkých voličských skupin, tím méně procesy v posunu politických sympatií mas a jejich aktivní podpory určitých politických programů. Právě tímto směrem – k aktivnímu přesunu masové podpory politiky dělnické strany

⁶ Zdá se, že právě proto Marxova analýza byrokracie je dodnes obsahově nejkonkrétnější ve srovnání s řadou novodobých buržoazních snah o interpretaci tohoto jevu.

⁷ G. A. Almond, *Comparative Political Systems*, Journal of Politics, 3/1956. Členění politické systémy na typ angloamerický, kontinentální, předindustriální a totalitní.

⁸ Srovnej W. D. Narr, *Entwicklung der Politologie – Entwicklung der Gesellschaft*, Kölner Zeit-

schrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Köln, 1/1970.

⁹ Srovnej též zejména metodologické výhrady ke komparačnímu politickému výzkumu u J. Wlatra, *Miedzynarodowe badania porównawcze nad polityką*, Studia socjologiczne 2/1970.

¹⁰ Srovnej např. H. McClockey, H. E. Dahlgren, *Primary Groups Influence on Party Loyalty*, in: *Social Organization and Behavior*, New York 1964.

— směřuje zájem marxistické vědy o politice ve vztazích mezi stranou (program — taktika — vlastní zkušenost mas — propaganda — hesla) a masami (zkušenost — růst uvědomění — organizace). Oprávněně proto marxistická politická teorie zdůrazňuje, že nelze pochopit politické chování, není-li do něho zahrnut institucionální kontext jako část objektivní situace.¹¹ V těchto souvislostech je politologie téměř neodlišitelná od sociologie politiky, zatímco na druhém pólu politické vědy se někdy zdůrazňuje její neslučitelnost se sociologií: politika se chápe jako jedinečné a neopakovatelné rozhodování, nekantifikovatelné a postižitelné jen rekonstrukcí rozhodovací situace orgánů a rozhodovatelů. Blízké tomuto pojetí je zavádění „politických her“ jako zvláštní simulace politického rozhodování a uplatňování teorie her v politické činnosti.¹²

Analytický význam teorie her v sociální a politické oblasti uznávají ovšem i marxističtí autoři, i když její aplikabilitu pro socialistickou společnost vztahují zejména k typům „hry proti přírodě“ a k hrám, které nemají nulový součet, tj. kde hráči nestojí antagonisticky proti sobě, ale rozhodují se mezi vlastními cíli a kooperací.¹³

Značná vnitřní rozrůzněnost politicko-vědního zkoumání, pokud jde o zvolené stránky předmětu a použité metody, vede často ke sporům o zařazení samé vědy. Zdá se, že pro marxistický přístup by mělo být určující právě relativní vydělení politických činností osob, skupin a institucí jako komplexní „formy, v níž jednotliví příslušníci vládnoucí třídy uplatňují své společné zájmy“ (Marx), jako komplexních aktivit, které mají „prioritu před ekonomikou“ (Lenin) právě svou formující, organizující funkcí. *Nalézt relativně samostatné mechanismy zprostředkující ekonomické, sociální, kulturní a ideové procesy v činy a činnosti politické, postihnout způsoby, jimiž se promítají a prosazují politické programy a politické strategie v politických bojích zpětně do jednotlivých oblastí společenského života*, je zřejmý základním úkolem marxistické politické teorie. Jejím východiskem je

historickomaterialistický pohled na dějiny, jeho pojetí společenského vývoje jako přírodněhistorického procesu a určující členění společensko-ekonomických formací. Proces politického rozhodování — podmínek, tvorby a výkonu politických rozhodnutí — je základním vztahovým rámcem, vzhledem k němuž je v politické teorii nutné posuzovat veškeré ostatní sociální činnosti a děje. Zde také hrají výraznou roli poznatky sociologických disciplín, vysvětlující sociální determinaci těchto činností a umožňující politické aktivity konkrétně interpretovat. Orientační schéma této interpretace je v marxistické politické teorii vyjádřeno zejména závěry teorie dělnického hnutí, vědeckého komunismu, shrnujícího zákonitost sociálního a politického dějinného pohybu dělnického hnutí i jeho programových, strategických, ideologických a organizačních principů. Historická role dělnické třídy a teorie její realizace je pro politickou teorii určující kategorií v její teoretické a metodologické síti.

Takové zařazení politické teorie umožňuje také zhruba vyjádřit výzkumné meze i možnosti politickovědního zkoumání.

II. Možnosti a omezení politické vědy

Vydělení politické vědy i rychlý růst produkce v této oblasti na Západě je výrazem praktických politických potřeb. V nich je nutné vidět příčinu rychlého odklonu od popisných studií spíše juristického typu i od „institucionálně argumentované morální filosofie“ (Narr). Je možné souhlasit s marxistickými teoretiky, že mimořádný rozvoj politické vědy v USA a vyspělých kapitalistických zemích je úzce spjat s rozvojem státního monopolního kapitalismu, s rostoucím rozsahem i rozšiřující se činností státní mašinerie a se snahou postihnout praktické řídicí politické procesy v souvislosti s celkovým sociálně politickým děním.¹⁴ Souvisí jistě i se změnami v politických vztazích mezi jednotlivými systémy, které od integrace a spolupráce přes neutralitu ústí až v otevřený konflikt.¹⁵ Souvislost politického

¹¹ Srovnej J. Wiatr, *Angažovaná sociologie*, Praha 1970, s. 87 an.

¹² Srovnej R. C. Snyder, *Game Theory and the Analysis of Political Behavior*, in: *Politics and Social Life*, Boston 1963.

¹³ Srovnej *Informations- und spieltheoretische Aspekte in der soziologischen Forschung*, část III., Dietz Verlag, Berlin 1969.

¹⁴ Srovnej F. M. Burlackij, *Lenin — gosudarstvo — politika*, Moskva 1970, s. 175. Autor poukazuje i na to, že počet politologů se v USA za období 1954—1966 zvýšil ze 6000 na 15 000.

¹⁵ Na nutnost postihnout podstatu těchto vztahů v souvislosti se srovnávacím politickým výzkumem upozorňuje J. Wiatr, *Studia sociologicae* 2/1970.

zkoumání se snahou vypracovat odpovídající strategii politického boje vůči socialistickým zemím a zemím třetího světa vedla k oficiálně podpoře politickovědního výzkumu zejména ve Spojených státech. Rozvoj politické vědy je tedy produktem reálného politického konfliktu a různí představitelé této vědy také tuto její funkci uznávají jako danou.¹⁶ Tato skutečnost má pochopitelně i své důsledky metodologické. Je to — především ve výzkumu mezinárodních vztahů — spjatost některých orientací politické vědy s vojenskou politikou, projevující se ve změně technik výzkumu a používání nových technických prostředků: uplatnění výpočetní techniky v politických hrách a při propracování jednotlivých strategií ve „vývojových modelech“, využívání operačního výzkumu, rozvinutého k politickým účelům zejména ve vojenství atd.

V obecné rovině těsný styk politické vědy s praxí přivádí řadu teoretiků k závěru, že při politickovědním výzkumu nelze nikdy vyloučit hodnotící soudy. Uznává se většinou, že tzv. „wenn - dann hypotézy“ jsou přezkoumatelné bezhodnotově, ale že sama politika je volba mezi „dobrým a zlým“, v níž teoretik musí zaujmout stanovisko.¹⁷ Poměrně otevřeně vyjádřená stranickost nemarxistické politické vědy nemůže být podle našeho názoru důvodem k jejímu prostému odmítnutí, ale výzvou k jejímu překonání, k snaze uchopit zkoumaný předmět — politickou skutečnost — teoretickými prostředky, které vytvořil marxismus-leninismus.

Socialistická politická věda

Politický výzkum orientovaný na marxisticko-leninském základě by postupně a s vědomím teoretické a metodologické protikladnosti socialistické a buržoazní politické teorie měl výrazně přispět

- a) k odhalení souvislostí konkrétních politických aktů v celkové strategii imperialismu a zdrojů ideologického půso-

bení antikomunismu v oblasti teorie politiky;

- b) ke konkrétní analýze politických systémů v kapitalistických a rozvojových zemích z marxistického teoretického východiska (zpřesněním teoretické argumentace v polemice s buržoazní politikou, zejména z hlediska krizových projevů v buržoazní politice a rostoucí aktivizace revolučních sil);
- c) k vytváření stále přesnějších analytických nástrojů pro postžení politické skutečnosti v socialistických zemích (teoretickým postžením politických procesů v socialismu pro potřeby praxe, zejména stranických orgánů).

Přesvědčení o tom, že marxistická politická teorie by měla cílevědomě a organizovaně soustředit pozornost na klíčové otázky politických procesů — zejména na oblast třídní politických předpokladů politických rozhodovacích procesů, na jejich průběh a jejich realizaci — a přistoupit ofenzivně k jejich výkladu, se v posledních letech objevilo v různých vystoupeních vědců socialistických zemí.

Kniha F. M. Burlackého je — pokud je nám známo — v poslední době první velkou studií k otázkám teoretického zkoumání politiky z leninské pozice, která již rozvržením látky ukazuje na hlavní okruhy zájmu tohoto výzkumu.¹⁸ Autor se současně snaží formulovat i hlavní pojmová vymezení zachycující tento okruh. Značný okruh otázek, které by měl politický výzkum zkoumat (od vztahů mezi sociální a politickou strukturou, přes otázky politického významu hegemonie dělnické třídy a politické hegemonie marxistické strany v socialismu až po problematiku boje s revizionismem a analýzu kapitalistických politických systémů), formuluje stať J. Banaszkievicze, která nedávno u nás vzbudila dosti značnou pozornost.¹⁹ J. Wiatr, který zdůrazňuje společenský význam společenskovědního a politického zkoumání (vzhledem k jeho prognostické funkci a vlivu jeho výsledků na masu) jako sou-

¹⁶ O roli politologů v každé fázi politických rozhodovacích procesů mluví např. H. D. Lasswell, *The Future of Political Science*, New York 1963, s. 26. Shrnuté údaje uvádí F. M. Burlackij, 1. c., s. 177–186.

¹⁷ W. D. Narr, 1. c., s. 100. Easton uvádí, že typ proměnných a dat, které teoretik vyjímá, a způsob vztahů mezi nimi již samy ukazují jeho základní vztah k morálním premisám (*Political System*, New York 1959, s. 227). F. M. Frohlock píše, že politický

výzkum je již svým charakterem současně explanační a etický (*The Nature of Political Inquiry*, Dorsey Press 1967, s. 200).

¹⁸ F. M. Burlackij, *Lenin — gosudarstvo — politika*, Moskva 1970. Kniha je rozvržena do částí 1. Společnost a její politická struktura, 2. Buržoazní stát a revoluce, 3. Stát socialistického typu.

¹⁹ J. Banaszkievicz, *Tendence a perspektivy marxistické politické sociologie*, Příloha k Tvorbě č. 6/1971 (orig. z r. 1969).

části společenské praxe, se zabývá v řadě prací otázkami politických vztahů a politického chování.²⁰

Uvádíme-li tyto některé práce, nevyčerpáme tím pochopitelně zdaleka produkci socialistických vědců v této oblasti, ale jde nám pouze o charakteristiku zájmů soustředěných k této problematice.²¹ V této souvislosti je nutné upozornit na to, že není terminologicky ujasněno zařazení disciplín zkoumajících politickovědní problematiku. Zde zřejmě hraje roli specifický proces ujasňování místa této tematiky v jednotlivých socialistických zemích. V polské literatuře převažuje její zařazení do politické sociologie, kterou však její představitelé nechápou jako odvětvovou sociologickou disciplínu, ale jako interdisciplinární zkoumání politiky.²² K obdobnému vymezení směřují některé sovětské charakteristiky se snahou formulovat i širší návaznosti; v tomto smyslu je nejobecnější teorie politiky chápána jako součást historického materialismu, teorie politiky střední úrovně se charakterizuje též jako sociologie politiky, která je pak přímo spjata s rovinou konkrétních politických výzkumů. Burlackij blíže člení vědu o politice na materialistickou teorii politiky, sociologické problémy politických systémů, vědu o řízení sociálně politických procesů, sociologii mezinárodních vztahů a světové politiky a problémy politické ideologie.²³

V ČSSR byl zájem o bližší vymezení politickovědního zkoumání vyjádřen diskusí k otázkám politické vědy v Nové mysli v r. 1966. Ve značné míře byl ovlivněn předcházející diskusí a posléze konstituováním vědeckého komunismu jako sociálněpolitického učení marxismu-leninismu, chápáného jako teoretická komplexní syntéza třídně sociálních, politických, kulturních a zčásti ekonomických procesů, pojatých z hlediska revoluční přeměny kapitalistického a výstavby socialistického řádu. Právě v návaznosti na vědecký komunismus (teoretický výraz sociální dynamiky z pozice dělnické třídy) se politická teorie či politická věda chápala jako relativně samostatný okruh výzkumu politických systémů a jejich inter-

systemových vztahů (mezinárodních politických vztahů), včetně teorie politických systémů. Tento směr politického zkoumání ovšem probíhal vcelku nezávisle na druhém směru, který vyrůstal z tradičních právních a státovědných přístupů a orientoval se na výzkum ústavních, exekutivních a volebních mechanismů a pravidel s větší či menší pozorností k sociologii institucí a právních vztahů. Na bázi tohoto „právně politického“ směru zkoumání byl ustaven také výzkumný tým ČSAV k otázkám čs. politického systému, jehož dílčí výsledky i publicistická vystoupení jeho jednotlivých členů dosti podstatně negativně ovlivnily veřejnost v období 1968–69. Jednostranná orientace těchto vystoupení na „restrukturaci“ státních orgánů, na pravidla reprezentace (voleb a úlohy politických stran), na pravidla a právní garance střetávání samostatných politických subjektů vytvořila iluzorní představu politického pluralismu jako souhrnu v podstatě formálních pravidel, v nichž se měl odehrávat už živelný střet zájmů legalizovaných nátlakových skupin. Politická praxe však prokázala, že sama „pravidla politické hry“ jsou výsledkem politického nátlaku a boje a že právě v „institucionální revoluci“ nešlo o nic jiného než o třídně politicky podložený útok na strukturní vazby socialistické politické soustavy, zejména o rozložení mocenských nástrojů socialistického státu.

Odpovědnost představitelů „právně politického“ směru v politické teorii (kteří se však za politology nikdy nepovažovali) za teoretické vyzbrojení jinak nekvalifikovaných výpadů politických publicistů je nepochybná, ať už jejich subjektivní úmysly byly jakékoli. Získaná negativní zkušenost nás ovšem přesvědčuje, jak politicky destruktivně může působit jednostranný přístup ke zkoumání politiky, je-li současně oslabena celková pozornost k výzkumu politických otázek, existuje-li výzkumný monopol určité skupiny v politické teorii a nedochází-li k teoretickým konfrontacím mezi výzkumnými kolektivy.

Směr, který v československé politické teorii vycházel z návaznosti na vědecký komunismus a charakterizoval oblast své-

²⁰ J. Wiatr, *Angažovaná sociologie*, Praha 1970 (orig. z r. 1965).

²¹ Určité shrnutí dat o orientaci v daném směru v socialistických zemích obsahuje Burlackého práce, l. c., s. 160–172.

²² J. Wiatr, *Studia sociologiczne* 2/1970, poznámka s. 39.

²³ Srovnej Burlackij, l. c., s. 43, 150.

ho výzkumného zájmu jako socialistickou politickou vědu, zůstal — v souladu s logikou své teoretické orientace — v krizovém období na bázi marxisticko-leninského výkladu politické skutečnosti.²⁴ Vztah takto pojaté politické vědy k sociologii politiky se formoval jako vztah odlišných disciplín, což vyplývalo jak z orientace politickovědních pracovníků,²⁵ tak z převažujícího chápání sociologie politických a právních vztahů jako oborové disciplíny sociologie.

Nedomníváme se, že odlišnost v charakteristice disciplín zkoumajících politickou skutečnost v různých socialistických zemích je odlišností podstatnou. Zásadní je shoda v nutnosti teoreticky zkoumat tuto oblast specifickými prostředky, hledat cesty ke konkrétnímu politickému výzkumu a přispět tak angažovaně politické praxi.

Východiska teorie politického systému

Hlavní možnosti vědy o politice jsou, podle našeho názoru, v analýze politického systému, a to jednak ve smyslu postupného vytváření teorie socialistického politického systému, jednak ve smyslu konkrétních teoretických analýz jednotlivých národních systémů. Zde by šlo — a již se to z části uskutečňuje — o jediný, i když dvousměrný proces postupné konkretizace obecných východisek a proces abstrakce, umožňující postihnout takové děje, jako je proces dynamizace a stabilizace systémů, transformace struktur vzhledem k růstu efektivnosti systému apod. Nedomníváme se, že by bylo vhodné preferovat jednu stránku tohoto vztahu, neboť vždy hrozí buď nebezpečí ulpění na zvláštnostech, které nakonec směřuje při generalizaci k úvahám „per analogiam“, resp. k preferencím určitého „modelového“ zvláštního typu, který slouží jako měřítko pro ostatní (viz zmíněná preference angloamerického typu jako vzoru „modernosti“), nebo naopak nebezpečí formulace akademických, spekulativních systémových modelů bez kontaktu s politickou praxí.

Pro marxistickou politickou teorii je určující explikační *vztah politického k ekonomickému a v něm obsažený třídně sociální obsah* politické dynamiky. Již tím

se podstatně diferencuje zkoumaný předmět a v kategorii obecného zájmu lze najít explanační vodítko k analýze politických aktů, resp. struktur, které je produkuje. Kategorie obecného zájmu, vztažená až k celku ekonomické struktury (a v tomto smyslu objektivní), umožňuje pochopit stupně, v nichž se obecný zájem stává uvědoměným, specifikuje se v sociálních požadavcích, střetává s jinými zájmy a přes tento střet vystupuje v nové obecnosti, v politickém usilování o celospolečenskou závaznost.

Historismus marxismu současně umožňuje pochopit vytvořené formy sociálního a politického střetu jako výsledek zrušených a zahrnutých forem minulých, jako konkrétní produkt politické geneze. Pro politickou analýzu je tato vývojová spjatost forem politických činností významná vzhledem k postižení specifičnosti (a neopakovatelnosti) určitých stránek politických dějů, institucionálního uspořádání atd.

Dialektická povaha marxismu konečně předpokládá vzít v úvahu trvalou interdependenci národních politických systémů a konkrétní globální vztahy (dané dnes existencí dvou světových soustav), včetně historických vývojových tendencí v těchto vztazích a jejich průmětu do vývoje jednotlivých systémů. Pouze tak je možné postihnout i *rozpornost* politických dějů a pochopit její místo v pohybu politických soustav a systémů.

Je-li toto rámeček, v němž lze s určitou přesností postihnout politické aktivity, pak v něm lze také uplatnit systémové přístupy, aniž se politická teorie vystaví nebezpečí, které tyto přístupy obsahují a na které — s větší či menší oprávněností — poukazují jejich kritici. Kritika směřuje zejména proti organicistnímu pojetí politického systému, tj. proti snahám izolovat jej vůči prostředí a omezit jeho styk na vztah vstupu — výstupu (H. J. Spiro), proti nepřesným vymezením hranic politického systému a jeho zúžení na stát (S. Finer) i proti pokusům formulovat cíl systému a vylučovat z něj disfunkční složky (F. M. Frohlock). Nepochybně se také budou stále znovu opakovat námitky proti statičnosti těchto systémových koncepcí,

²⁴ Viz např. též prohlášení *Za socialistickou politickou vědu*, Rudé práce 28. 3. 1970.

²⁵ Viz např. publikace VSP ÚV KSČ k otázkám

teorie politických systémů a k analýze jednotlivých politických systémů.

v nichž každá složka už svou existenci dokazuje svou funkčností.

Systémové pojetí skutečnosti tvoří v důsledné dialektickomaterialistické reinterpretaci jedno z východisek analýzy komplexních, zejména sociálních jevů.²⁶ V tomto smyslu také při analýze politické oblasti umožňuje nalézt podstatný vztah politických institucí a politiky aktivizovaných skupin, a to v složitě souvislosti proměňujících se politických a nepolitických kvalit jejich jednání. Burlackij např. chápe komunikační systémy jako prostředek spojující jednotlivce i skupiny s politickou mocí. Charakteristický rys politického systému vidí v monopolu státního donucení v celospolečenském měřítku a v aparátu tomu odpovídajícím; neztotožňuje však politický systém se státem.²⁷ Jako základní funkci politického systému vidí mobilizaci společenských sil a prostředků v zájmu dosažení obecných sociálních cílů formulovaných vládoucími třídami; v kontextu ostatních systémů je pak jeho funkcí účast na integraci společnosti, rozdělování hodnot a vymezování cílů v ekonomické a kulturní oblasti. Wiatr, který termín politický systém používá ve smyslu souhrnu státních institucí, vztahuje také politické chování k moci, k společensky významnému rozhodování, jež se týká rozdělování statků.²⁸

V našem pojetí je politický systém neredukovatelný na stát a státní činnosti už proto, že dynamika systému je vysvětlitelná zejména jeho vnitřní rozporností, kterou představují státní i mimostátní politické aktivity. Při nepochybné dominující roli státu vystupují politické asociace, resp. asociace politizované, jako dynamizující složky. Na poměru sil mezi nimi, tj. na podpoře jejich cílů závisí mezi ji-

ným stabilita státní moci, zejména to, zda skutečně může uskutečnit *monopol* legálního donucení.

Přitom základní odlišnost sociálně ekonomických formací určuje odlišnost vzájemných vztahů státních a nestátních složek politického systému a jejich zprostředkovanost vzhledem k třídním a sociálním zájmům. V obecné rovině bude tedy nutné vřadit do pojmu politického systému jeho cílovost jako výraz jeho sociální funkce – zachování a upevňování existujících výrobních vztahů.²⁹ V této cílovosti vidíme kořen *adaptační funkce* politického systému vůči všem příslušníkům společnosti i vůči institucím. Tato funkce je také určující pro vytváření, udržování, příp. přeměnu politické struktury, v níž se uskutečňují procesy politické mobilizace a aktivizace. Podle našeho názoru analýza konkrétního politického systému umožňuje postihnout stupeň protikladu vstupujícího do politické sféry ze sociální oblasti v konkrétních strukturních vazbách, určit konkrétní možnosti stabilizace systému, plnění jeho adaptační funkce i možnosti další politické aktivizace.³⁰ Tím ovšem analýza vytváří podklady i pro pochopení politické strategie revolučního hnutí, tj. konkrétní materiál pro další zobecnění ve vědeckém komunismu.

Pro marxistické pojetí a jeho tradici je tedy i při analýze politického systému určující vztahové hledisko vzájemného poměru politických sil, vyjadřujících základní třídní charakteristiky dané společnosti a určujících stabilitu státní moci. Buržoazní hledisko si všímá především mechanismů, jimiž se obsahově blíže neurčené požadavky artikuluji, agregují a komunikují (Almond) a po vstupu do politického systému eliminují, kombinují a kumulují

²⁶ Srovnej V. G. Afanasjev, *Naučnoje upravljenje obščestvom*, Moskva 1968, s. 32, G. Klaus, *Kybernetika z filosofického hlediska*, Bratislava 1963, s. 88–98.

²⁷ F. M. Burlackij, c. d. s. 118–119.

²⁸ J. Wiatr, *Studia sociologiczne*, 2/1970, s. 41.

²⁹ *Wiatr, Angažovaná sociologie*, s. 87.

³⁰ Nemarxistická politologie v určitých představitelích odmítá „účel systému“ aspoň ve smyslu, že většina členů systému vůbec nemusí mít „systémové cíle“. Srovnej Frohlock, I. c., s. 171, A. Campbell, *The American Voter*, New York 1960, s. 543.

³¹ Termínem adaptace rozumíme v politickém smyslu nejen *přizpůsobování* činnosti jednotlivců, skupin a institucí normám vynutitelným legálním donucením, respektive jeho pohrůzkou, ale též tzv. *adjustaci*, tj. *uspořádání* vztahů mezi institucemi navzájem i mezi nimi a obecný směr, ke vyžadovaným aktivitám, a též *vybavování* institucí a občanů prostředky, jimiž se mohou aktivně politických činností účastnit. Právě v tomto smyslu lze

konkrétně postihnout typ a stupeň adaptačních opatření politického systému: omezenost práva zakládat politické asociace, omezenost vlivu povolených asociací na zákonná rozhodnutí (klauzule pro účast v parlamentu), větší vybavenost určitých asociací (stran) pro politický boj (státní dotace určitým stranám, odpis daní podporovatelům určitých stran, možnost využití státních sdělovacích prostředků apod.). Termínem mobilizace rozumíme využívání věcných i lidských zdrojů k dosahování systémových cílů, termínem aktivizace činnosti i výsledků činnosti politických institucí a asociací v jejich působení na veřejnost. Nesouhlasíme s kontradiktorním pojetím mobilizace (jako autoritativního aktu) a aktivizace (jako dobrovolného aktu) při charakteristice růstu politických činností.

Termínem politizace rozumíme rozsah politické aktivity a zainteresovanosti sociálních skupin na politických dějích jako výsledek mobilizačních a aktivizačních procesů.

(Easton), aby vystoupily jako pravidla, normy (rule-making, rule-application). V tradici tohoto přístupu je tedy sledování mechanismů, jimiž se dosahuje natolik efektivní legislativní a exekutivní činnosti, aby nedošlo ke stressu systému.³¹ Tento mechanismus se většinou nevysvětluje jako objektivně zájmově určený, ale jako výsledek činnosti institucí (chápaných obecně jako „uznávané vzorce aktivit a chování“ – Pennock), resp. elit, které v institucích prosazují své hodnotové systémy (Shils, Lutz); Easton formuluje obrazně podobnost hierarchie tzv. „gate-keepers“, kteří určují, zda a který požadavek a v jaké podobě dospěje až k výstupu, tj. k rozhodnutí.³² V této souvislosti se znovu setkáváme s úlohou pravidel, podle nichž se řídí počet „gate-keeperů“ a způsob jejich činnosti. Při „spontánních“ stavech (demonstrace, povstání) pravidla nepůsobí.

Ze zmíněného pojetí nepochybně vyplývá iluzorní – protože bezobsažná – představa o možnosti měnit „pravidla politické hry“ bez ohledu na jejich třídní obsah jakoby jen v zájmu větší efektivnosti systému, resp. jeho „demokratizace“, při nezbytné regulaci požadavků.³³ Reálné důsledky této koncepce se ukázaly názorně při změně „pravidel“ ústící v rozklad československého politického systému. Sama pozornost k mechanismům politických procesů přitom jistě má své plné oprávnění, pokud jsou obsahově pochopeny. Problém odpovídající formulace politických požadavků, jejich vzájemné konfrontace a vyústění v celospolečenské závěry je právě pro socialistický politický systém mimořádně významný už proto, že politická aktivizace mas je neoddělitelná od racionální a cílevědomé politiky strany a socialistického státu. Stejně tak způsoby, jimiž se sociální zájmy mění v politické a konfrontují se navzájem i s danou státní mocí, jsou významné pro pochopení politických procesů v nesocialistických systémech. Domníváme se, že k takovému pochopení je nezbytné použít obsahově

pojatého pojmu *politické struktury*, který umožní specifikovat obecné tendence odhalené marxisticko-leninskou teorií.

Pojem politické struktury

Vezměme např. obecnou tendenci přechodu od demokracie k reakci v monopolním kapitalismu, odhalenou vědeckým komunismem. Konkrétní podobu této tendence lze podle našeho názoru určit právě na proměnách a pohybu politických struktur jednotlivých zemí. K tomu je ovšem nutné i zde se pokusit o bližší vymezení samého pojmu.

V nemarxistické politologii se udržuje jednak starší pojetí politické struktury jako fixních vztahů mezi složkami politického systému, jednak pojetí, že struktura jsou kumulované *specifické vzorce* politických aktivit, v nichž se uskutečňují obecné funkce politického systému.³⁴

Vydeme-li z cílovosti každého politického systému, jak jsme o ní hovořili dříve, jeví se nám struktura jako určená právě vztahem k cíli a ke konkrétním možnostem systému plnit adaptační (a adjustační) funkci. *Struktura jako souhrn reálných (právních i politických) vazeb mezi institucemi, skupinami i politicky jednajícími jedinci zahrnuje formy jejich styku i metody řešení problémů, které z nich vyplývají.* Podle našeho názoru je struktura konstantní pro určitý stav chování politického systému, vyjadřuje jeho konkrétní identitu a je výsledkem jednak politických tlaků na systém, jednak – a zejména – výsledkem reagování systému na tyto tlaky v souladu s jeho cílem. Strukturní změny chápeme jako změny systémového chování, kdy systém mění v zájmu cíle svou konkrétní identitu, aby zvládl nové podmínky, změny podmínek atd. a zachoval se ve své třídě politické podstatě.³⁵

Konstantní a proměnlivá stránka v chování politického systému vede k tomu, že u některých marxistických autorů se odděluje struktura a politický režim. Burlac-

³¹ Easton považuje stress systému za důsledek ztráty podpory vzniklé neplněním požadavků; příčiny vidí v přílišném rozsahu požadavků a v dlouhém čase, který systém potřebuje pro zpracování, tj. v neschopnosti vytvářet výstupy.

Je zřejmá blízkost tohoto pojetí Lasswellové koncepci legitimacy a efektivnosti politického systému jako předpokladu jeho stability.

³² D. Easton, *A System Analysis of Political Life*, New York 1965, kapitola 6.

³³ Easton skutečně v pravidlech činnosti gate-

-keepers vidí základ rozdílů mezi diktaturou a demokracií.

³⁴ Frohlock shodně s Levym např. uvádí, že při známé obecné funkci každého politického systému (např. „autoritativní alokace hodnot“) je struktura „pole“, v níž funkce konkrétně operuje tím, co liší systémy mezi sebou, je proměnlivou složkou systému. L. c., s. 93.

³⁵ Často uváděný přechod od IV. k V. francouzské republiky chápeme tedy jako strukturní změnu v zájmu zachování systému jako celku.

kij např. chápe politickou strukturu jako souhrn konstantních složek politického systému,³⁶ od níž odlišuje politický režim jako systém metod uskutečňování státní moci ve vztahu k právům a svobodám mas.³⁷

Nedomnívám se, že v otázkách vymezení základních politickovědních pojmů by šlo o rozdíly zvláště podstatné. Pojem politické struktury se nám však jeví jako vhodný pro komplexní postižení rámce, v němž se stýkají státní i nestátní politické aktivity, v němž je zachycena obecná cílovost (ekonomicko-třídní podstata) politického systému i pružnost jeho reakcí. Navíc lze pak přistoupit k určitému srovnávacímu výzkumu politických struktur se shodným sociálně politickým obsahem. Např. pokud jde o socialistické politické systémy, bylo by možné srovnávat členitost vazeb mezi sociální a politickou strukturou, zejména podle přímosti vztahu „sociální skupina -- politická akce -- rozhodnutí“, podle přímosti a zprostředkovanosti vztahu „akce -- orgán -- rozhodnutí“, podle kombinace rozhodnutí a zpětnovazebních informací o účinnosti rozhodnutí atd.

Z hlediska analýzy a srovnávání politické struktury kapitalistických zemí by bylo možné postihovat určité komplexní jevy, charakterizující např. depolitizaci (tj. byrokratizaci) rozhodnutí v oblastech „politické vůle“, vyjímání určitých základních otázek z pravomoci zastupitelských sborů a jejich podřizování exekutivním a „expertizním“ orgánům ap., které srovnány se stupněm politické aktivizace (resp. apatie) občanů mohou vyjádřit konkrétně stupeň „přechodu od demokracie k reakci“.

Pojmeme-li takto strukturní analýzu, ukazuje se dosti omezená možnost pro obecnou komparaci struktur s odlišným sociálně politickým obsahem. Odlišnost systémových cílů vytváří logickou odlišnost i ve směru jeho adaptivních funkcí

a v uspořádání politických struktur. Jiná je závislost substruktur a řešení jejich vztahů. Určité možnosti pozitivního srovnání se jeví v oblasti shodných problémů (např. řešení národnostních vztahů v politice), ovšem většinou v dílčích vztazích (federalismus -- unitární stát, lokální politika ap.).

Pracovníci v oblasti socialistické politické vědy mají dost negativních zkušeností ze snah buržoazních politologů nalézt obecné typy politických systémů podle strukturních srovnání. Dichotomie „demokratických“ a „autoritativních“, resp. „totalitních“ struktur, opřená třeba o mechanické srovnání počtu politických stran, sice dnes již explicitně nepřevažuje, ale zůstává jako zamlčený apriorní soud v řadě úvah.³⁸ Koneckonců od ní se odvíjí již zmíněná představa o možnostech změnit strukturní pravidla, aniž by byl zasažen systém, kterou např. tak bezostyšně propagoval J. Sviták.³⁹ Oč mu šlo, říkal později dosti zřetelně: „... je komunistická strana ještě vůbec schopna řešit otázky národa a státu podle základních pravidel evropské politiky...?“⁴⁰ Tato „evropská pravidla politiky“ (vyjádřená nejasně „suverenitou lidu“ ap.) měla být právě trojským koněm rozkladu existující politické struktury v Československu.

Komplexnost politické struktury má svůj výrazný důsledek v tom, že dílčí změna se vždy promítne do celku vazeb: např. jen reorganizační dílčí změna nemůže zefektivnit fungování systému, protože struktura si brzo změnu přizpůsobí, na druhé straně pak „zavedení“ nějaké substruktur z jiného strukturního komplexu (a izolovaně od něho) může způsobit rozpad celé struktury. V tomto druhém smyslu např. „svoboda tisku“, převzatá z kapitalismu, bez ekonomických, sociálních a politických kontrol působila destruktivně v naší struktuře, neboť zde přestaly působit socialistické regulativy sdě-

³⁶ Burlackij, I. c., s. 383 a n. V tom se shoduje s obecnou charakteristikou struktury jako vnitřní organizace systému např. u Afanasjeva, I. c., s. 149 a n.

³⁷ Burlackij charakterizuje režim také jako „nejpodstatnější rysy praktického fungování politické organizace společnosti“. L. c. 140.

³⁸ Viz např. materiály sekce *Recent Research on Typologies of Political Regimes* VII. kongresu IPSA v Bruselu 1967.

³⁹ S pseudovědeckou terminologií mentoroval J. Sviták dělníky: „Termín totalitní diktatura ... je přesný odborný termín... Totalitní diktatura je určitá forma vlády, nikoli třídní charakteristika státu a společnosti, je to způsob ovládnání jedné

třídy druhou... Nahradit totalitní diktaturu socialistickou demokracií, aniž bychom se vzdali socialistických vymožeností... to je základní problém dneška... představitelé obrodného hnutí dnes už otevřeně žádají... likvidaci rozhodujícího vlivu aparátnické byrokracie ve státním a stranickém životě“ (*Otevřený dopis dělníkům a technikům Dolu Doubrava v Ostravě*, LL, 18. 4. 1968). Zonglérské spojování slov, mající vyvolat dojem, že „aparátníci“ (jako třída?) ovládli společnost a že zbavit je vlivu znamená vytvořit socialistickou demokracii, není ovšem původní. Jeho smyslem však byla „malíčko“ -- rozbit existující politické vazby, a tím i konkrétní systém.

⁴⁰ *Důsledky slov*, LL z 18. 7. 1968.

lovacích prostředků ze strany čtenářů, politických a společenských organizací, státu ap.

I z tohoto důvodu jsou podle našeho mínění komparační možnosti, i pokud jde o jednotlivé politické substrukтуры, mezi socialismem a kapitalismem dosti omezené. Postihováním strukturních vazeb lze však zjišťovat zařazení konkrétních substruktur ve fungování jednotlivých politických systémů. V tomto smyslu lze v souvislosti se závěry buržoazní politologie také předjímat určité „erozní“ ideologické i praktické aktivity namířené proti socialistickým zemím a argumentované jim předcházet.

Samostatným úkolem socialistické politické vědy bude analyzovat konkrétní fungování jednotlivých struktur v socialistických politických systémech (včetně komparativního výzkumu) a zachycovat integrační tendence v nich. Otevírá se tak možnost i reálných podnětů pro optimalizační opatření v socialistických strukturních.

Socialistický politický systém musí ve svých základních charakteristikách vyjadřovat pohybové tendence vlastní přechodu od kapitalismu ke komunismu, především tendenci k odumírání státu jako státu politického. Leninovy předpoklady o této tendenci ovšem nelze převádět na maloburžoazní anarchistické představy o likvidaci a omezování řídicích funkcí autoritativních celospolečenských rozhodnutí a o „beztrždním“ charakteru socialistického státu. Leninova myšlenka je jednoznačně určena Marxovým závěrem o celém historickém období oddělujícím kapitalismus od komunismu, pro které je nezbytná diktatura proletariátu novým způsobem demokratická i diktátorská.⁴¹ V této třídně jasně určené charakteristice pak platí, že „čím více se účastní všechen lid přímo výkonu funkcí státní moci, tím méně je třeba této moci“, při nezbytnosti zavést „nejpřísnější kontrolu míry a spotřeby prováděnou společností a státem“.⁴²

Z institucionálního hlediska jde pak o proces, který spolu s rozbitím staré státní mašinerie ruší i buržoazní parlamentarismus a nahrazuje jej novým systémem zastupitelství, který spojuje moc zákonodárnou a výkonnou a podřizuje ji přímé kontrole mas.

„Pracovní ráz“ nové veřejné moci a její přímé organizované spojení s masou („stát je proletariát zorganizovaný v panující třídě“) umožňuje plnit dvoj- jediný politický úkol – „potlačit svržené vykořisťovatele a zorganizovat všechny pracující a vykořisťované masy pro novou soustavu hospodářství“.⁴³ Právě zde, podle našeho názoru, je vyjádřen politický úkol, který trvalým plněním směřuje k překonání politiky i jejího zdroje v třídním rozdělení společnosti.

Cílevědomost tohoto procesu, nemyslitelného bez masové účasti na správé a zorganizovanosti mas pro socialistickou soustavu hospodářství, vyjádřil Lenin znovu po prvních zkušenostech sovětské republiky, když systém charakterizoval jako „formálně nekomunistický, pružný a poměrně rozsáhlý, velice silný proletářský aparát, pomocí kterého je za vedení strany uskutečňována diktatura třídy“.⁴⁴

Z uvedených charakteristik vyplývá, že proces, v němž se mění a rozvíjejí vztahy v hospodářské soustavě za účasti organizovaných mas a v němž masy také vstupují do výkonu státních funkcí, v němž strana, spojená s nimi přímo i prostřednictvím zájmových organizací a orgánů moci, připravuje podstatná rozhodnutí a vede pracující k jejich plnění, že tento proces nepřipouští trvalé a dlouhodobě neměnné strukturní vazby ani v politice. Trvalý proces restrukturalizace politických vazeb je imanentní socialistickému politickému systému a uskutečňuje se v souladu s rozvojem výrobního systému za předpokladu strany spjaté s masami, strany přísně ukázněné, která zajišťuje, že dělnická třída plní svou organizátorskou roli.⁴⁵

Hypoteticky tedy můžeme vyvodit, že relativní stabilita socialistického politického systému závisí na:

- a) přímosti oboustranné komunikace mezi stranou, jako vedoucí politickou silou, mocenskými orgány a organizacemi mas,
- b) efektivním zpracování podnětů pracujících státními orgány za rostoucí účasti občanů,

⁴¹ V. I. Lenin, *Stát a revoluce*, Praha 1950, s. 31.

⁴² V. I. Lenin, *I. c.*, s. 37, 78.

⁴³ V. I. Lenin, *I. c.*, s. 24.

⁴⁴ V. I. Lenin, *Dětská nemoc levičáctví v komunismu*, Vybrané spisy II, 1950, s. 568.

⁴⁵ V. I. Lenin, *I. c.*, s. 565.

- c) přímosti podnětů a jejich realizaci ve společenských organizacích,
- d) regulačních vazbách mezi všemi složkami systému, včetně nezbytného stupně represe.

Mimořádnou roli hraje stupeň akceptace stranických politických směrnic orgány, organizacemi i obyvatelstvem a stupeň akceptace podnětů sociálních skupin a jejich realizace v různých oblastech státními a nestátními složkami systému. Především proto, že nesoulad se zde promítá z politické do hospodářské oblasti, zpětně vyvolává politická napětí a v rozporu se základní pohybovou tendencí socialistického politického systému ústí v byrokratizující jevy ve správě a anarchizující jevy ve společnosti.

Zde se také otvírá široká problematika politického vědomí a politického chování, včetně možností jeho výzkumu a stále přesnějšího propracování jeho metodologických východisek. Marxistická sociologie politiky kritizuje oprávněně behavioristické pojetí, vydělující člověka ze souvislosti jeho skutečných (zejména institucionálních) podmínek, a v tomto smyslu vyžaduje *odpovídající* zařazení anketových technik do ostatních výzkumných postupů. Její snahou je postihnout sociální příčiny určitého politického chování skupin i jednotlivců vůči politickým institucím i příčiny jeho změn.⁴⁶ Zde je sepětí výzkumného zájmu sociologie politiky a politické vědy mimořádně těsné právě tak jako při formulaci a vytváření pojmových struktur (politický postoj, politický zájem, politická role aj.), vyjadřujících vztah skupinového chování a „chování“ politických institucí.

Vzhledem k uvedeným návaznostem může politická věda přispět svou analýzou k poznání reálného stupně stabilizace socialistického politického systému a k formulaci závěrů přispívajících politické praxi. Východisko vyplývající z pohybové tendence tohoto systému a vyjádřené vědeckým komunismem přitom v podstatě určuje směr takového zkoumání.

Závěr

Oblast teoretického výzkumu politiky je postžitelná jen souhrnem různých vý-

zkumných přístupů pokrývajících nejen politické jevy samé, ale postihujících i jejich determinovanost, návaznost a dosažnost pro ostatní oblasti sociálního života. Relativně samostatná sféra politickovědního výzkumu – sféra podmínek, tvorby a výkonu politických rozhodnutí – je současně postžitelná jen při uplatnění východisek, která zahrnují podstatná určení společenské dynamiky v současné epoše. Marxisticko-leninská teorie společnosti a konkretizované závěry vědeckého komunismu pro sociálně politický pohyb v epoše přechodu od kapitalismu ke komunismu umožňují formulovat východiska pro socialistickou politickou vědu, která svým důrazem na třídní podstatu politických procesů je s to odhalovat reálné příčiny vývojových změn v různých politických systémech.

Dialektickomaterialistický, stranický přístup umožňuje pochopit každý politický systém jako cílový komplex, jehož adaptační funkce je určena typem vztahů dané sociálně ekonomické formace a uskutečňuje se v konkrétní struktuře politických vztahů. Tato struktura, v níž určující místo mají vazby mezi státními a nestátními složkami systému, dává systému jeho konkrétní identitu, identitu stupně politických bojů, resp. stupně masové participace na tvorbě a realizaci státní politiky.

Tento přístup také umožňuje skutečnou, nikoli vnější komparaci mezi politickými systémy. V ní lze postihnout shodné procesy politické dynamiky v systémech stejného typu a též podstatně protikladný vývojový pohyb v politických systémech kapitalistických a socialistických. Stranický přístup je zde zbraní proti těm teoriím, které v konvergenci systémů nebo v dichotomii „demokratických“ a „totalitních“ systémů chtějí zastřít třídní obsah skutečných politických procesů. Je zbraní i proti formalizujícím politickoprávním koncepcím, které zčásti ovládly veřejné politické mínění v letech 1968–69 a v nichž představy o pouhé změně „politických pravidel“ skrývaly možnost skutečné destrukce socialistické politické moci v ČSSR.

Socialistická politická věda, zjišťující dynamiku intersystémových i intrasysté-

⁴⁶ J. Wiatr, *Angažovaná sociologie*, s. 87, uvádí tomu odpovídající širokou charakteristiku politického chování – všechny formy účasti na výkonu

moci nebo boji o moc, tedy i veřejné projevování vlastních názorů s cílem působit na veřejné mínění nebo vládnuoucí politické skupiny.

mových politických vztahů klade též důraz na analýzu politického chování sociálních skupin a úzce zde navazuje na poznatky sociologie politiky. Vytváří se možnost marxistickou interpretací výsledků konkrétních výzkumů a jejich zařazení do systému poznatků, formulovaných vědeckým komunismem, vyjádřit prognostické závěry pomáhající politické praxi.

Резюме

Роган Р.: Возможности политической науки

Область теоретического исследования политики можно охватить только путем целой системы различных исследований, охватывающих не только сами политические явления, но и различающих их детерминированность, взаимосвязанность и достижения для остальных областей социальной жизни.

Относительно самостоятельная сфера политико-научного исследования — сфера условий, создания и выполнения политических решений — может быть одновременно понята только при применении взглядов, включающих в себя существенные определения общественной динамики в наше время. Марксистско-ленинская теория общества и конкретные выводы научного коммунизма для социально-политического развития в эпоху перехода от капитализма к коммунизму дают возможность сформулировать исходные пункты для социалистической политической науки, которая благодаря своему подчеркиванию классовой сущности политических процессов в состоянии выяснить реальные причины изменений в развитии различных политических систем.

Диалектико-материалистический, партийный подход дает возможность понять каждую политическую систему как комплекс целей, адаптационная функция которого определена типом отношений данной социально-экономической формации и осуществляется в условиях конкретной структуры политических отношений. Эта структура, в которой определяющее место занимают взаимосвязи между государственными и негосударственными составными частями системы, дает системе ее конкретную идентичность, идентичность ступени политической борьбы или ступени массового участия в создании и реализации государственной политики.

Такой подход делает возможной действительную, а не внешнюю компарацию (сравнение) между политическими системами. В ее рамках можно понять сходные процессы политической динамики в системах одинакового типа, а также существенно противоположное развитие в политических системах капиталистических и социалистических. Партийный подход здесь препятствует тем теориям, которые в конвергенции систем или в дихотомии «демократических» и «тотальных» систем хотят прикрасить классовое содержание действительно политических процессов. Он является также оружием

в борьбе против формализующих политико-юридических концепций, частично овладевших общественным политическим мнением с 1968 по 1969 гг., при которых представления всего лишь об изменениях «политических правил» скрывали возможность действительной деструкции социалистической политической власти в ЧССР.

Социалистическая политическая наука, определяющая динамику интерессистемных политических отношений и интерессистем, подчеркивает важность анализа политического поведения социальных групп и в этом направлении исходит из данных социологии политики. Она создает возможность марксистской интерпретации результатов конкретных исследований и их включения в систему положений, сформулированных научным коммунизмом, возможность для формулирования прогностических выводов, помогающих в политической практике.

Summary

Rohan K.: Possibilities of Political Science

The area of theoretical investigation into politics can be apprehended only by an aggregate of various approaches not only covering the political phenomena themselves but also grasping their determination by, connections with and import for the other areas of social life.

For the time being, a relatively independent sphere of political-scientific research, i. e. the sphere of the conditions, creation and administration of political decisions, is apprehensible only in employing starting-points involving the substantial determination of social dynamics in the contemporary period. The Marxist-Leninist theory of society and concretized conclusions of scientific communism as regards social-political motion in the period of transition from capitalism to communism enable us to formulate starting-points for the socialist political science which — by emphasizing the class substance of political processes — is capable of bringing to light the real causes of developmental changes taking place in various political systems.

The dialectical-materialistic party approach makes it possible to conceive every political system as a target complex whose adjustment function is determined by the character of relations prevailing in the given socio-economic formation and is realized in the concrete structure of political relations. This structure, where connections between State and non-State components of the system are of decisive significance, provides the system with its concrete identity, the identity of the extent of political struggles or of the extent of mass participation in the creation and realization of State policy.

This approach also facilitates a real — not a superficial — comparison among political systems. This renders it possible to grasp identical processes of political dynamics within systems of the same type, as well as the substantially contradictory developmental

motion in the capitalist and socialist political systems. Here, the party approach is a weapon against such theories which strive to disguise the class content of actual political processes in the convergence of systems or in the dichotomy of democratic and totalitarian systems. Simultaneously, it is a weapon against formalizing political-legal conceptions which have, in part, dominated the public political opinion in 1968—1969; these contained ideas of a mere change of political regulations implying the possibility of a real destruction of the socialist political power in Czechoslovakia.

The socialist political science investigating the dynamics of inter-system and intra-system political relations also emphasizes the necessity of analysing the political behaviour of social groups, thus intensively utilizing the findings of the sociology of politics.

The Marxist interpretation of the results obtained by concrete researches and system analyses thus presents the possibility to concretize the conclusions formulated by scientific communism and to arrive at prognostic conclusions aiding political practice.

„Požadavek vzdát se iluzi o svém postavení je požadavek vzdát se postavení, ve kterém je zapotřebí iluzi.“

(K. Marx — B. Engels, Spisy, sv. 1, Praha 1956, s. 402)

Nejvýraznější tezí politologických diskusí posledních let je teze o krizi politologie.

Pokusíme se ukázat některé příčiny a souvislosti této krize, jak se projevuje především v americkém „akademickém“ politologismu, tj. v politické vědě pěstované na severoamerických univerzitách. Vzhledem k místu, jež zaujímá americká politická věda v buržoazní politologii — zejména pokud jde o její kvantitativní aspekt —, a vzhledem k prestiži, kterou získali někteří její představitelé (jmenovitě Almond a Easton) mezi západoevropskými politology a některými vědci z rozvojových zemí, budou tyto závěry současně i závěry obecněji platnými. Nepřehlídíme ovšem některé velmi vyhraněné kritiky americké politologie a diferenciacie existující uvnitř buržoazní politologie.

Problémy kritiky buržoazní politologie

Významným problémem, jehož řešení naznačuje stupeň zralosti marxistické politické vědy, je problém rámce, kritérií kritiky.

V posledních letech bylo vysloveno mnoho kritických poznámek na adresu snah o konstituování marxistické vědy o politice. Podle našeho přesvědčení byla řada těchto kritických postřehů správná. Vzniká však problém, v čem hledat příčiny selhání: zda v samém faktu vědecké komunikace se západní politologií a sociologií, či především v neschopnosti dospívat k hlubší, vědecké analýze buržoazní politologie a sociologie, podmíněné vlastním, samostatným, specializovaným úsilím v této vědní oblasti.

Závažné je poučení, jež nám poskytuje kritika polské politické vědy (sociologie politiky) [1]. Jednou ze základních příčin ne-

schopnosti čelit deformujícím vlivům buržoazní politologie a sociologie, jak konstatuje Banaszkiewicz, bylo to, že pracoviště politické sociologie nezahrnula do svých výzkumů problémy pro teorii i praxi „uzlové a důležité“ [1:8]. Po „úvodní a informační etapě“ bylo třeba, aby sociologie politiky nastoupila fázi „důkladných a rozsáhlých studií směřujících k vytvoření teorie činnosti socialistického politického systému a teorie činnosti politických systémů současných kapitalistických států“ [1:3, 4]. Šlo o úkol značně obtížný, vyžadující, jak říká autor, „novátorské řešení a vysvětlení“.

Žádoucí rámec konfrontací, jež bude možné označit jako marxistický, je spjat s cílevědomým úsilím konstituovat politickou vědu v duchu marxisticko-leninské teorie a metodologie. V žádném případě nelze tento problém řešit tak, že mu ukážeme záda a s odvrácenou hlavou zabručíme několik nakvašených a otřepaných frází (K. Marx).

Klasikové marxismu věnovali vždy zcela mimořádnou pozornost právě vědecko-politické sféře a svou teoretickou a praktickou činností vytvořili základy marxistické politické vědy, jejichž zhodnocení je důležitým úkolem.

Jak upozorňuje F. M. Burlackij [2], Marx a Engels „nejen rozpracovali obecné teoretické, metodologické základy vědy o politice, ale i ukázali pozoruhodné příklady konkrétní analýzy politického procesu, činnosti státu, politických stran, jednotlivých vůdců atd.“. Také V. I. Lenin označil rozpracování vědecké politiky za jeden z nejdůležitějších teoretických úkolů.

Negace „akademické“ politologie však nedosáhneme, neuvážíme-li, že patří k světu severoamerických monopolů a je jeho, třeba ideálním, doplněním. Marxistická kritika musí respektovat skutečné místo politické teorie v politické praxi. „Kritizovat německou filosofii státu a práva, které dal nejbohatší a konečnou podobu Hegel,“ konstatuje Marx, „znamená obojí, jak kritickou analýzu moderního státu a s ním související skutečnosti, tak také

rozhodnou negaci celého dosavadního způsobu německého politického a právního vědomí, jehož nejvýznamnějším, nejuni-verzálnějším výrazem, povýšeným na vědu, je právě sama spekulativní filosofie práva.“ [3] Tento závěr platí beze zbytku také pro zhodnocení americké politologie.

Ukazuje se, že hlavním problémem je neschopnost skutečně vědecky analyzovat vztah vědy a praxe, reálnou strukturu praxe a vědy, problém „sociální kontroly“, neschopnost vyrovnat se s deformující skutečností apologetiky a antikomunismu. Má-li ji marxistická sociologie postihnout v jejích politicky „neurčitých“ polohách, musí věnovat značnou pozornost vědecké marxistické analýze reálné politické struktury, již je buržoazní politologie součástí.

Marxistická kritika výslovně, či ve svých předpokladech zahrnuje vytvoření „velké lidové aliance proti válce, rasismu a útla-ku“ (stanovisko ÚV KS USA). Jak se uvádí v Prohlášení organizačního výboru KS USA, existují pouze dvě možné alternativy: buď ještě agresivnější zahraniční politika a politika reakce směřující k fašismu, či lidové akce, které si na vládě vynutí ústupky a zajistí možnost nastoupení nového kursu.

Jak interpretuje buržoazní politologie podstatu krize?

Vědomí krize je v současné americké akademické politologii značně silné. Řada autorů hovoří o „ovzduší malomyslnosti“ [4], o „náladě deziluze, frustrace a ostré polemiky“ [5], jež vznikly přes vcelku pozvudivé výsledky vývoje v minulých dvaceti letech.

Jak konstatuje Almond, prožili američtí politologové před dvaceti lety období „radostného dětství“, kdy se vycházelo „z předpokladu, že národy severoatlantického společenství, a zvláště Spojené státy, jednou provždy a pro všechny překonaly monstrum ekonomického nedostatku a odhalily mechanismus a procedury málo nákladných, relativně harmonických řešení konfliktu“ [5:1]. Bylo to období, kdy se zdálo, že „člověk“ se podstatně více přiblížil „k objasnění sil ovládajících jeho vlastní sociální řád“ [6].

I když existovaly i ekonomické recese, i když neustále působila obava z atomové války a velmi dlouho skutečnost maccar-

thyismu, nebyly z hlediska mnohých sociálních vědců tyto podmínky „tak beznadějně, aby se nemohli obírat otázkou potenciálně vděkuplné budoucnosti výzkumu i lidstva“ [6:5].

Přiznává se ostatně, že byli také vědci pesimističtější, kteří projevili větší moudrost než většina ostatních. Vcelku však, přes empirické teoretizování a podstatný rozsah „dobře uspořádaných politických znalostí“, politologie „při měření s potřebami doby“ neuspěla [6:5, 6]. Jak ukazuje Apter, příčinou dezorganizace a vzájemného popírání výsledků je „propast mezi teorií a praxí“ [4:1].

Zpětně se tedy nepopírá spekulativní abstraktnost, jež představuje nepatrnou pozornost ke skutečným politickým procesům. Dnes mnozí uznávají, že behaviorální důraz na „technickou kompetenci při kvantifikaci jevů a verifikovaných zobecnění“ vedl „k vyvrhnutí politiky“ [6:16]. Uznávají, že „praxe“ ve skutečnosti zahrnuje „příliš mnoho proměnných, které nejsou v teorii s příslušným objektem vcelku spjatý“ [4:1].

Mizivý zřetel projevila politologie k problémům vnitřní politiky („kumulativní efekt lhostejnosti k potřebám chudých, černých a jiných etnických skupin“, který „drží systém na pokraji násilných erupcí“) [6:21]. Naivní přístup projevila k problémům politiky zahraniční (vulgární etnocentrismus, který spojoval „racionalitu“ s dárci rozvojové pomoci a iracionalitu s jejími příjemci) [4:2, 3].

Výsledkem je, že tato „neadekvátnost či absence výstupů“, jak se stydlivě označuje buržoazní apologetičnost, „vážně narušila během let vstup podpory pro autoritu a režim ze skupin, jako jsou černé a jiné etnické menšiny, studenti, chudí a stále větší části střední třídy“ [6:21]. Frustrace, jež tíží současné americké politiky, je však svalována na obtížnost, komplikovanost poznávacího procesu, není ochoty hledat její sociálně třídní a hlubší politické zdroje. Je svalována na „neovladatelnost lidských záležitostí, neuspořádanost a nepředvídatelnost procesů změny“ [5:2]. „Nejsme prvu generací politických teoretiků“, utěšuje se Almond, „kteří zjišťují, že problém explanace sociálních a politických záležitostí je mimořádně obtížný, že problém predikce se stává téměř neřešitelným a že snahy uplatnit racionál-

ní sociální řízení lidských záležitostí budou vždy zamořeny napětím mezi prostředky a cíli a nezamýšlenými důsledky, které maří úsilí nejosvědčenějších politiků“ [5:2].

Potřeba vysvětlit selhání v jistém smyslu spojila teoretiky a praktiky, avšak propast byla „uzavřena“ jako rozvinutí *obranu neúspěchu* [4:3], k čemuž politologové svým základním konformismem [6] velmi účinně napomohli.

Výsledkem těchto sebeanalytických úvah americké buržoazní politologie je vcelku značná skepse o úrovni, kterou politická věda dosáhla. Easton konstatuje, že američtí politologové jsou „dosud daleko od čehokoli, co vypadá jako obecná teorie. Vše, co se představuje jako politická teorie, je ve skutečnosti pouze prvním malým krokem na cestě ke konstituování teorie. Sestává ponejvíce z formulace teoretického rámce analýzy, koncepčních struktur a nikoli příliš integrovaných prohlášení o vztazích proměnných.

Jsme ve velmi počátečním stadiu konstrukce teorie, které je charakterizováno přijímáním nejrůznějších »optimálních« vzorů, přestože se přísahá na systémové přístupy. Výběr teoretických přístupů je dosud velmi často otevřenou záležitostí, tak charakteristickou pro »nedospělou vědu« [6:17].

Kritika, kterou vyslovují američtí politologové na adresu „nedospělé“ americké politologie, ať se zdá jakkoli ostrá, je ve skutečnosti velmi bezzubá. Je omezena abstraktní formou, již podmiňuje a doprovází základní konsensus s třídním uspořádáním americké společnosti. Žádná z osobností či skupin, ať jde o Eastona, Almonda, Rustowa [7], Aptera, či millsovskou skupinu (americkou sociologickou antiliberální „levici“) *není schopna dospět ke kritice, podložené byť jen etickou ideou „dobré společnosti“, která by tyto hranice překročila v podstatném smyslu.*

Koncepční rámec kritiky politických jevů

„Sociální souvislosti“ se nicméně pod vlivem krize stávají předmětem intenzivnějšího zájmu. Jedním z aspektů, živých v současné krizi politologie, je vědomí (sdílené také sociology), že *vědecké znalosti „mohou být ovlivněny mechanismy sociální kontroly“*. Objevují se pokusy

o vědeckou interpretaci, ale také o ideologicko-politické zneužití těchto souvislostí. O marxismu se např. prohlašuje, že bud staví sociální mechanismus a vědu na stejnou rovinu. či dokonce jednostranně podřizuje vědu pragmatické sociální kontrole. Na tomto „vědeckém“ závěru se shoduje celá řada reprezentantů buržoazního akademismu, včetně millsovců, reformismu i revizionismu.

Tematika naléhavě vyžaduje „výzkum epistemologického základu“ (Rytinová. Loomis [8]), prověření a zdůraznění filosofického světového názoru [6]. Je známo, jak neochotně se pod vlivem pragmatismu američtí politologové a sociologové zabývají touto problematikou, vždy připraveni přesunout odpovědnost na filosofii vůbec, či alespoň na filosofii vědy.

V souvislosti s analýzou filosofických předpokladů vědecké interpretace „sociální kontroly“ má mimořádný význam *deweyovská interpretace dialektiky a její millsovská kritika*. Považujeme rozbor tohoto aspektu za důležitý i proto, že se v souvislosti s aktivizací „nové levice“, s rozvojem millsovské kritiky a konečně se „sebekritikou“ politologie někdy naznačuje obnova zájmu o neohegelianství a dokonce se poukazuje na jakési „oživení marxismu“ mezi americkými sociálními vědci.

Reálnou povahu těchto procesů je třeba posuzovat mimořádně strážlivě. Nejde jen o to, že „nová levice“ (i podle Rytinové a Loomise) epistemologickou základnu marxismu ignoruje [8:309], ale zejména o to, že je třeba odmítnout takovou praxi, která „nazývá část tímtož jménem jako celek. Jestliže někdo neužívá slovo s významy, které mu dali Marx a Engels, pak je nutné jiné slovo“ (8:309 pozn.). Rytinová a Loomis sice míří svou poznámkou proti Van den Berghovi, který se pokusil o „syntézu“ dialektiky s funkcionalismem, jejich argumentace se však obrací především *proti nim samým*. Autoři totiž z millsovské pozice (oceňují jeho „dobré chápání“ marxismu a pragmatismu) staví marxismus *vedle* pragmatismu a dokonce tvrdí, že se ukazují „body konvergence“ [8:309].

Při velmi abstraktní, povrchní komparaci, volící navíc metodologické, třídně služební preference, se skutečně zdá, že jak marxismus, tak pragmatismus hledají

jediný smysl vědy v „rozšíření analýzy toho co je, o to, co má být“, v tom, že poskytují „moc přivodit žádoucí budoucí stav záležitosti“ [8:309], a jsou v tomto smyslu povolným nástrojem mechanismů sociální kontroly. Sotva lze však souhlasit s tím, že se takovýmto způsobem podstata marxismu vědecky interpretuje.

Autoři navíc marxismus (a pragmatismus) obviňují, že zanedbává „postulování logického systému, který je nezávislý na sociální akci. *Kritérium pravdy je neřešitelně propleteno se sociální mocí. Jak dialektický materialismus, tak pragmatismus podněcuje situaci, kdy produkce znalostí může být ovlivněna mechanismy sociální kontroly*“ [8:308].

Na první pohled je sympatické, že marxismus i *pragmatismus* jsou posuzovány jako doktríny „etnocentrické“, tj. spjaté s „konkrétním“ sociálním systémem. Avšak autoři této konvergentní teorie se tváří jako kritické, jimž se podařilo dosáhnout objektivního odstupu. Ve skutečnosti je dokladem jejich třídní politické omezenosti to, že nechávají nezodpovězenou otázku sociálního určení užitečnosti vědy. Jejich kriticismus nepřekračuje hranice millsovské kritiky amerického kapitalismu z hlediska „dobré“ společnosti.

Základní metodologickou chybou je, že se nedokáží orientovat v dialektickomaterialistickém konceptu monismu a že jej navíc hrubě zneužívají. Marxismus kritizují jako holismus (Engels prý tvrdí, že „realita je holistická“). Trapná záměna má své širší ideologické zázemí, je spjata s rozšířeným postojem ztotožňujícím monistické filosofy od Platóna počínaje s nejprimitivnějšími ideologi fašismu. Rytinová a Loomis se uchylují k nehoráznému tvrzení, že pro Marxe „dialektika a empirická realita jsou tytéž entity“, že Marx považuje „logickou a empirickou realitu za jedinou entitu“ [8 : 312].

Nedělali bychom těmto pochybným kritikům u nás reklamu, kdyby nebyly přinejmenším dva závažné důvody pro zveřejnění kritiky jejich názorů: za prvé, některé iluze o vztahu amerických buržoazních intelektuálů k marxismu, za druhé, značně rozšířená představa vyvozujiící z marxistického pojetí monismu podcenění relativně autonomního rozvoje a odpovědnosti teorie. S tím je spjata velmi rozšířená obviňování z ideologické služebnosti, z „pragmatické“ interpretace problému moci a vědy a koneckonců i teze o „identitě“ marxismu s fašistickou představou totality rasy, vůdce, „vědy“.

Když učinili autoři z Marxe senzualistického empirika, který nebral ohled na „vý-

zvy“ anglického empirismu a řešil je prý prohlášením, že problémy podobného druhu „neexistují“, vystupují bojovně s tvrzením, že „představa, že pozorovatel bezprostředně chápe empirickou pravdu, je neadekvátní“ [8 : 310]. S takovým tvrzením bude pravděpodobně souhlasit i dosti vulgární empirik. Páni kritikové ovšem potřebují určitý druh konceptních aparátů vzniklých z „neempirické informace“ [8 : 310], neboť bez nich by se nedal „vysvětlit ani bůh, ani matematika“. Tvrzením, že matematika a logika jsou „sítí tautologických pravd vymyšlených v lidských hlavách“ [8 : 312], se vracejí daleko před Deweye.

Kolik je skutečné vědecké serióznosti v postupu, který postuluje „neempirické informace“ spjaté s bohem a matematikou a pak obviní Marxe z toho, že do „svého“ vulgárního empirického modelu propašoval „metafyzický systém“, novou logiku — dialektiku?

Pro Rytinovou a Loomise je „pravda dialektiky“ empiricky (?) nedemonstrovatelná“ [8:312]. Neobyčejně kategorický hodnotový soud je spjat s jejich vztahem k Russelové a Northropové vymezení hranic empirického odvozování a k jejich kritice „pašování hodnot“ [9].

Protože pravda dialektiky „nemůže“ být demonstrována empiricky, je akceptována díky „vulgárním sociálním motivům“, tj. protože „je v souladu s postoji a hodnotami převažujícími ve společnosti“, „neboť se zdá sloužit zájmům těch, kdož mají moc ve společnosti“ [8:312]:

Na základě takové kritiky je ovšem teze o objektivní dialektice i o její univerzální platnosti zpochybněna jako pouhá „víra marxistů“ [10].

Jediná oblast Marxova díla, která si ponechává význam, je oblast, která získala vliv díky „svobodné volbě“ konceptních schémat tzv. „kritickou“ sociální vědou v USA. Jde o „Marxovo pionýrské dílo spočívající v rozpoznání významu sociální úrovně v produkci znalostí a idejí“, které jej „činí gigantem mezi sociology“ [8:311].

Protože strukturalisté, teoretikové systému a behavioralisté dospěli díky neustálým srážkám s „tvrdou“ realitou k objevu, že „uvažovat o individuích produkujících mimo sociální kontext je absurdní“, přejímají „dobrovolně“ tento „marxistický“ závěr. Uvidíme však, že žádná kaše se nejí tak horká, jak se uvaří, tj. že také poznámka našich autorů, že „v tomto smyslu je ekonomický řád závazný“ [8:31], typická pro millsovskou kritiku, musí být pečlivě analyzována, aby byl dešifrován její skutečný smysl.

Pragmatismus, podle definice Deweyovy, se vztahuje k „funkci důsledku jako nezbytného ověření validity propozic za předpokladu, že tyto důsledky jsou operačně založeny a že jsou takové, aby vysvětlily specifický problém vyvolávající operace“ [11].

Jenom ničím nespoutaná fantazie může v této formulaci bývalého hegeliance, (ale spíše pragmatika, instrumentalisty a experimentalisty) objevit „body konvergence“ s marxistickou teorií praxe.

Různí kritikové pragmatismu vycházejí však při hodnocení z obdobných antidialektických (i ve smyslu idealistické dialektiky) „holistických“ předsudků, s jakými jsme se setkali při „hodnocení“ Marxe. „Jednota ideje a faktu“ prý uvolnila cestu „jednotě teorie a praxe“ [12]; „jednota teorie a praxe se stala centrální intelektuální záležitostí u Deweye“ [13].

Objektivnost ideje o „bodech konvergence“, kterou předkládají Rytinová s Loomisem, se ostatně velice záhy demonstruje na preferenci, kterou přes veškerou shovívavou kritiku intelektuální naivity projevují Deweyovu pojetí volby. Ukazuje se, že chtějí dokázat „vážnost apelu pro Američany“, vycházejícího z myšlenky, že „základem pro morální volbu může být spíše experimentální metoda než autorita“ [8:314].

Zjišťujeme tedy, že millsovští kritikové 1. objektivně preferují idealismus před materialismem (experimentální metodu před kritikou materiální praxe), 2. jsou metafyzickými individualisty, kteří problém volby koneckonců redukuje na problém morální, 3. nehledají vysvětlení skutečnosti ze skutečnosti samé pomocí prostředků, jimiž disponuje relativně autonomní věda. Naopak, imputují vědě i skutečnosti určité představy, které pramení zdánlivě především v oblasti etické, tj. v představě „dobré“ společnosti, fakticky však jsou deformovaným obrazem neúprosné reality, která se „svobodně“ kontemplujícím teoretikům občas znovu s důrazem připomene.

Správně vidí tři ze základních chyb Deweyova přístupu, jež se reprodukují v jisté míře i v současné politologii.

1. Dewey tvrdil, že „lidé využívají své inteligence, aby se přizpůsobili svému prostředí“. Nevysvětlil, jak mu vytýkal White [14], „jak lze identifikovat přirozené

cíle; prostě je považoval za dané, jak ukazuje evoluční biologie“. Uvidíme, jak se pokouší svou kritikou strukturálního funkcionalismu překonat tento biologismus Almond.

2. Podle Millsovy kritiky byl Dewey ovlivněn skrytou metafyzickou snahou „předpokládat relativně homogenní společenství, v němž není dělby moci, která by nemohla být vylepšena diskusí“ [15]. White zdůraznil, že „Deweyova organická teorie zahrnuje obecnou vůli po demokracii“ [16].

3. Jeho metoda začne působit, „když se inteligentní lidé dohodnou na základních hodnotách“ [17]. Způsob dosahování pravdy tudíž závisí na intelektuálním taktu individua. „Jestliže věci vycházejí špatně, je moudré přezkoumat metody, jimiž byla nemoudrá rozhodnutí učiněna“ [18].

V tomto smyslu tedy činí Dewey každý teoretický problém zároveň „praktickým“, zbavuje jej „teologie a metafyziky“ [19]. Sami millsovcí posuzují *shovívavě* jeho interpretaci sociálních souvislostí aktivity intelektuálů. „Naneštěstí,“ konstatují Rytinová a Loomis, „svět není zaplněn zapálenými, tolerantními, racionálními a demokraticky smýšlejícími lidmi, jako byl Dewey. Ani vědecké instituce nejsou složeny pouze z osob, které jsou dosti citlivé k potřebám jiných“ [8:316].

Domníváme se, že by se také naše nedávná, „deweyovsky citlivá“ publicistika mohla z této kritiky poučit. Jednou ze základních slabín současné nemarxistické politologie je trvající důraz na úlohu intelektuální racionality a naprosté opomíjení pokrokových masových politických hnutí, vyvěrajících z antagonistických rozporů společnosti. Představa o příjemném prostředí imaginárního deweyovského společenství, narušovaném „zlými duchy“ tohoto světa, i nadále trvá.

Millsovská „konkretizace“ se soustřeďuje na varování před „zlem“ poměrně abstraktně pojaté moci. Ve skutečnosti je zejména ztotožňována se „zlou mocí“ „komunistických“ států. I když se připouští, že také mocenské procesy v USA mohou ohrozit „dobré“ uspořádání, rozhodující zdroj ohrožení arbitrážní funkce vědy spatřují millsovcí v komunistickém „holismu“ a „totalitarismu“.

Z dialektiky zná naprostá většina ame-

rických sociálních vědců jen „triádu“, materialismus chápe v duchu senzualistického materialismu. Tito vědci naprosto neospravedlňují svou představu o vysokém stupni objektivitě v ideologických sporech svým faktickým postupem. Jsou součástí kritizovaného systému teorie a praxe více, než si sami uvědomují.

Jejich představa rozvoje, „dobrého“ uspořádání, o něž věda musí usilovat, trvale povýšená nad přízemní „praxi“, je založena spíše na etice než na ekonomii a vůbec není spjata s reálnou vědeckou interpretací konfliktů rozhodujících sociálních skupin – tříd.

Schopnost analýzy klasické politickovědní tradice

Základním rámcem politologické kritiky americké společnosti je deweyovsky interpretovaná „dialektika“ praxe, tj. pragmatismus, ovšem upravený kritikou neopozitivistickou, teorií elit, strukturálním funkcionalismem, teoriemi behaviorismu, mobilizačními teoriemi, opírajícími se o teorie organizace a řízení spjaté s kybernetikou, teoriemi rozhodovatelů a rozhodování atd.

V dalších částech se vrátíme k těmto modifikacím, zejména k nejvýznamnějším z nich. Nyní však věnujme pozornost tomu, jak se apologetičnost, antikomunismus a deweyovský intelektuálský racionalismus projevují *v hodnocení klasické tradice*.

Lze říci, že rozhodujícím motivem je hluboký antikomunismus, projevující se v deformacích monistické filosofie dialektického materialismu a ostrých politicko-ideologických formulacích o „místu“ marxistické teorie politiky a povaze její realizace.

Slyšeli jsme ujišťování Rytinové a Loomise o maximální „objektivitě“ jejich interpretace marxismu. Je možné také připomenout výrok Benedetta Croceho, který zdůraznil, že „první podmínkou pro rozhodnutí, zda přijmout či odmítnout doktrínu, kterou předkládá Hegel... je čist jeho knihy a přestat... s obviňováním a zneužíváním jeho filosofie těmi kritiky, kteří jej neznají a kteří vedou válku se směšnými figurkami, vytvořenými jejich vlastní představivostí, pod mrzkým vlivem tradičních předsudků a intelektuální lenosti“ [20].

Buržoazní interpretace klasické tradice nejen postrádají teoretickou hloubku, ale jsou značně zatíženy řadou ideologických předsudků, z nichž nejtrapnější je předsudek o identitě komunismu s totalitarismem, s holismem. Tento hluboce nepřátelský antikomunistický motiv je „leitmotivem“ i poněkud objektivnějších explanačních, případně konstrukcí rozporu mezi Marxem, „stalinským Ruskem“ a Leninem. Je však rozšiřován na monistické filosofy vcelku, zvláště na Hegela.

Základní antikomunistický postoj „svoobodných“ liberálních duchů, kteří s ostrážitostí hodnou Moliérova lakomce opatrují „poklad“ své vědecké „nezávislosti“ a arbitrážních schopností, je vede k tomu, že vytvářejí uzel vazeb mezi touto intencí, monismem, hegelianismem, marxismem a fašismem, případně jakýmkoli „totalitarismem“ fiktivním i skutečným.

K. Popper např. tvrdí, že Hegel je vedle Platona a Marxe jedním ze tří základních nepřátel západní intelektuální tradice a „otevřené společnosti“ [21]. Gilbert Ryle, citovaný Popperem, pak tuto „argumentaci“ dovršuje tezí, že „nacistická, fašistická a komunistická doktrína jsou potomci hegelianského evangelia“ [22].

I ti, kteří inklinují k neohegelianství, jak např. Germino [23], se snaží „očistit Hegela“ z příbuzenství s tímto „uzlem vazeb“, jmenovitě s fašismem a odvozeně i s komunismem. Někteří z nich, pokud jde o vztah ke komunismu, různé taktizují, spojují jej případně s „levým“ totalitarismem, s radikálně revolučním hnutím. Současně však tento rozdíl změkčují pasováním fašistických ideologů na ideology „konzervativně revoluční“ (Kamenetsky) [24]. Objektivnějších analýz je psokrovnou [25].

Hegel nemůže být racionálně kritizován jinak než dialekticky, tj. tou dialektikou, jež je schopna kritického nadhledu nad sebou samou, neboť zahrnuje kritérium praxe, jež je tedy i dialektikou dialektiky, dialektikou materialistickou. Taková kritika zjišťuje podstatné mezery v Hegelově dialektické metodě, spočívající zejména v nedialektickém pojetí praxe, jež nutně vede k její idealistické interpretaci, ke zdůraznění role zcela mimořádného individua a k finitismu, konci dějin.

Buržoazní kritika neukazuje na podstatné aspekty tendencí. Postihuje pouze

některé souvislosti, často pod úrovní skutečného Hegelova pojetí. Nemůže nic *podstatného* o Hegelovi vypovědět, pokud zůstává v zásadě *eklektickou*.

Na adresu Hegela jsou vyslovována nejprotichůdnější obvinění i uznání. Jak známo, K. Marx „rychle přešel od mladohegelíanského stanoviska, že existovali dva Hegelové, jeden *esoterický* a druhý *exoterický*, jeden, zastávající se ateismu a revoluce, a druhý, dávající najevo souhlas s danými mocipány“ [26]. Marxisté se snaží charakterizovat *podstatné* rysy Hegelovy filosofické a politické pozice, přičemž vycházejí z doloženého závěru, že Hegelův systém nebyl „organickým“, tj. vnitřně *neantagonistický* rozporným. Obsahoval i cizí elementy, protikladné základnímu dialektickému obsahu. Za základní gnoseologickou příčinu této rozpornosti považují idealistický ráz jeho dialektiky.

C. J. Friedrich a po něm např. D. Germino se snaží bránit Hegelovu „otevřenost“ v tom smyslu, jak ji sami vysoce oceňují, tj. snaží se jednak vysvětlit, jednak „adekvátněji“ posoudit „skutečné“ ambice a limity, jež si Hegel ukládal ve filosofii i v politice. Spolu s Marcusem [27] hájí Hegela proti krajní pravici, jež jej ztotožňuje s fašistickým ideologem Gentilem, případně jej obviňuje z tzv. epistemologického totalitarismu. Toto obvinění vznášejí např. R. Tucker [28] a E. Vogel-in [29].

Tucker a Vogel-in vycházejí z teismu, odmítajíce vůbec ambice antropocentrismu (jež podle Tuckera vedou k pouhému náboženství revoluce) a gnostiků (u nichž je přirozené poznání nahrazováno mystickým zřením). Hegel je jim prototypem těchto ambic, *vůle k moci* (Vogel-in), *již byl monstrózně stravován* (Tucker).

Germinovi a Friedrichovi se zdá, že hodnocení vyžaduje „vyváženější úsudek“, tj. že interpretovat Hegela „radikálně subjektivisticky“ znamená „opomenout jeho podstatnější intencí“ [30]. Friedrich sice postihuje objektivnost Hegelova idealismu, avšak příznačně hovoří o *intencích* myslitele, které jako idealista není schopen konfrontovat se skutečnými sociálně politickými efekty Hegelovy pozice.

W. Kaufmann, Friedrich, Germino a jiní tvrdí, že Hegelovi nechyběla „intelektuální pokora“, neboť prohlásil, že „myšlenky obsažené v této esejí nemohou mít jiný cíl či efekt... než pochopení toho, co je, aby bylo podpořeno klidnější uvažování a současně i schopnost podstoupit je“ [31]. Jako argumentu se používá i jeho charakteristiky filosofie jako Schauen a Nachdenken.

Podívejme se však blíže na interpretaci problematiky *politické*. Germino jako jeden z neohegelianů tvrdí, že Hegelova filosofie dějin má být „i nadále Polárkou pro současnou politickou filosofii“ [32].

Tuto funkci zdůvodňuje jednak (a v menší míře) Hegelovou „významnou příbuzností s liberalismem, jednak humanistickou podstatou jeho teorie státu [23:8, 9]. Poznává, že ne vždy se daří Hegelovi „plně rozvinout důsledky svého učení o člověku a společnosti“ a že „příležitostně činí prohlášení nekonzistentní s těmito principy“ [23:9]. Zdůrazňuje, že z dialogu Hegela s veškerým intelektuálním dědictvím minulosti jak Východu, tak Západu [23:12] vzniká závěr o *vzájemné zaměnitelnosti* „svobody, rozumu a státu“.

Svoboda pro všechny je cílem dějin, které se pohybují z Východu na Západ, od fyzického k intelektuálnímu, od despotismu ke konstituční vládě. *Rozum* má být odlišen od abstraktně racionálního rozumu, neboť filosofie odhaluje pomocí Nachdenken (reflexi) plán Prozřetelnosti, Světového ducha. *Stát* není cílem sám o sobě, ale nástrojem k realizaci rozumu a svobody ve světových dějinách.

Musí ovšem jít o podstatnou, nikoli subjektivní svobodu. Tato podstatnost je spjata s uznáním důstojnosti a hodnoty života ducha a intelektu, nejlépe vyjádřenou ve velkých intelektuálních představitelích lidstva. *Nejdůležitějším prvkem nejsou „fyzické potřeby, ... ani formální zákon či právo, ale myšlení či inteligence jako taková“*.¹

Stát, souhrnně vzato, je pro Hegela „jednotou“ obecné (či podstatné) a subjektivní vůle, jinými slovy etické existence (Sittlichkeit). Individuum, které žije v jeho jednotce, žije etickým životem, hodnotou, která spočívá v jeho substancionalitě samotné. Sofoklova Antigona říká: Příkazy boží nejsou ze včerejška ani z dneška — nikoli, jsou věčné a nikdo nezná jejich pramen. Tyto zákony etického života nejsou náhodné, ale jsou výrazem rozumu samotného. Co je podstatným v reálné aktivitě a intencích člověka... to je cílem státu... Stát není tím, co tu a tam požaduje občan; bylo by možné říci, že stát je účelem a občané jsou jeho nástroji. Avšak vztah mezi cílem a prostředky tu není vhodný. Neboť občané jsou momenty jako v prostém organickém životě, kde žádný člen není jen cílem a žádný jen prostředkem. To, co je ve státě božským, je Idea, která je tu přítomna na zemi“ [33].

Hegela tedy zajímala „kvalita života“ ve společnosti, tj. života onoho individua, jehož ocenění s ním sdílí C. J. Friedrich i D. Germino. Jde o individuum křesťan-

¹ D. Germino vychází z Hegelových přednášek o filosofii světových dějin, koncipovaných devět let po *Filosofii práva*, neboť se mu zdá, že dávají této předchozí práci „správnou perspektivu“.

ského náboženství, které zdůraznilo zásadu, že individuum je „nekonečně hodnotné a svobodné“ [34]. „Skutečně lidské priority“ jsou tedy v duchu „intenci“ filosofa dány „náboženstvím, kterým si lidé definují pro sebe, co považují za správné“ [35]. Také tento ústupek je dokladem Hegelovy nedůslednosti při uplatňování principů, jež vytyčil.

Germino si tyto souvislosti neuvědomuje, zato trpí typické neohegelovské poznámky proti „technologickým plánovačům“, „mrtvé kolektivity“ [23:10], proti vyprázdněným a nasyceným podmínkám současných „pokročilých“ (jeho uvozovky) industriálních společností, proti světu „mělkého materialismu“ [23:12].

Zvláště se domnívá, že Hegelův koncept je „velice blízký“ konceptu politické socializace, rozvíjenému v behaviorismu, tj. zdůrazňujícímu vznik politických idejí individua z „internalizace s politickou kulturou“ [23:14]. Totéž prý měl na mysli Hegel, když psal o tom, že Sittlichkeit (sociální etika) může být konkrétně definována jako „živoucí účast (či internalizace) státu v individuu“ [36].

Z polohy filosofických *intencí* se také pokouší vysvětlit a obhájit „pravou“ podobu Hegelova poměru k pruskému státu. Podle jeho názoru používal Hegel pojem *wirklich* a *Wirklichkeit* ve filosofickém smyslu, tj. jako označení pro to, co plně realizovalo svou podstatu, nikoli v ploše empirického smyslu, jako označení pro to, co pouze existuje. Idea je Begriff, spolu se svým *Verwirklichung*, avšak pojem nemůže být chápán abstraktně či nezávisle na tvarech, které přijímá během své aktualizace [23:15].

Germino zdůrazňuje, že „pravý“ vzorový stát nebyl identický s žádným jednoduše existujícím státem. „Principem moderního státu“ je právě smíření požadavků zvláštního, individuálního a subjektivního na základě „občanské společnosti“ na jedné straně a univerzality, obecné vůle a objektivitu na straně druhé. Svoboda individua je naplňována v racionálním rámci státu sebeuvědoměním občana a dobrovolným uznáním jeho závazků vůči společnosti jako celku [23:15].

I když mělo jít o tendenci a potencialitu, fakticky, objektivně znamenal takový přístup značné změkčení revolučně dialektické kritiky vůči skutečnosti oplývající kvalitami „pravého“ státu, diskontinuity ve prospěch kontinuity, jež objektivně, přes *případně* intence filosofa, vyznívala smířlivecky, konzervativně.

Představa o značné nedokonalosti politických systémů byla objektivně obětována idejí podstatného projevu objektivního ducha v pruském státě.

Germino považuje za *nejcennější Hegelovo poselství*, že lidé mají schopnost tvořit „nový“, racionálnější svět a že *dějiny jsou tvořeny v podstatě z jejich rostoucího uvědomění a využívání tohoto faktu* [23:16].

Politologie si v současné krizi toto „poselství“ v určité míře uvědomuje. Současná buržoazní (neohegelovská) škola se však tak vyčerpala námahou „svobodné“ si osvojit tento aspekt hegelovské idealistické dialektiky, že jí nezbyvá dech na kritickou interpretaci *skutečných subjektů akce*, tj. *dešifrování pojmu „lidé“*. „člověk“, případně „společenství“ člověka. Uvidíme, že právě tento problém je *typický nejen pro behaviorismus a „post-behaviorální revoluci“ Eastonovu, ale také pro novou strategii Almondovu*.

Tarschysovi [37] se zdá, že „Hegelova občanská společnost byla bezprostředním (?) předchůdcem Marxova kapitalismu, stejně jako jeho stát byl předchůdcem komunismu“. I společné vlastnictví lze prý odvodit z koncepce lidského osvobození jako vývoje rodového sebeuvědomění.

Marxismus souvislost mezi Hegelovými a Marxovými názory nikdy nepopíral. Tarschys sice tvrdí, že Marx ponechal pravý stát ve své *Kritice Hegelovy filosofie práva* stranou, ale Bibič právem poukazuje na to, že také jeho *Rechtsphilosophie* „patří k podstatným ideologickým zdrojům“ [38] Marxovy materialistické koncepce dějin a také jeho politické teorie.

Marxova koncepce vztahu ekonomiky a politiky, třídního boje a politiky i vztahu „občanské společnosti“ a státu jako podstatně determinovaných a současně relativně nezávislých komponent vzniká i ze studia postřehů, jež jsou obsaženy v Hegelově „občanské společnosti“ jako „bitevním poli, kde se soukromé zájmy každého setkávají se soukromými zájmy každého jiného“ [39].

Postupně však přechází ke kritické analýze politické ekonomie, jež mu umožňuje odhalit „občanskou společnost“ jako buržoazní, podrobit kritice utopický socialismus i samotnou *Fenomenologii ducha*.

V Marxově interpretaci je trvale přítomna idea svobody jako „participace ve společnosti“, „společenství“, v němž jak individuum, tak celek se svobodně roz-

víjejí a „v němž nebude hierarchických vztahů“ (podle interpretace Bibičovy). Jde o „skutečnou“ demokracii, v níž je dosaženo „organické syntézy individuálních, zvláštních a obecných zájmů“ [39:5]. Tento cíl je stavěn proti „dualismu občanské společnosti a státu“, kde člověk jako soukromě pracující bytost je odcizen člověku jako veřejně politické bytosti.

Rozhodující je však Marxův závěr, že „emancipace“ člověka je možná jen prostřednictvím sociální revoluce, tj. pomocí uplatnění revolučně (a materiálně) kritického aspektu dialektiky, spojením dělnického hnutí s revoluční sociální a filosofickou teorií.

Hegel považoval stát za „das Erste“. Marxova kritika politického státu směřovala především proti „občanské společnosti“, jež nutně zahrnuje existenci „politického“ státu. Základní struktura společnosti byla u Hegela tvořena stavy, u Marxe třídami, jejichž boj je obsahem dějin (nikoli tedy vývoj Absolutního ducha). Zvláště však byl pro Hegela stát ztělesněním obecného zájmu, kdežto pro Marxe formou, v níž se prosazuje zájem vlastnické třídy, podmíněný vztahem třídních a sociálních sil ve struktuře „občanské společnosti“.²

Konečnou hranicí pro Hegela byla (pro americkou politologii vcelku přijatelná) politická emancipace, cílem Marxe však (této politologii zásadně cizí) sociální revoluce, jež postupně ohrožuje samotnou podstatu dualismu „veřejnosti“ a „soukromé sféry“.

Lenin rozvinul zejména Marxovu ideu o revoluční změně občanské společnosti, tj. buržoazní společnosti, rozvinutím dialektiky politické akce subjektu a hlubokou interpretací struktury a dynamiky kapitalistické společnosti v podobě zdůvodnění limitů a podstaty třídního boje v imperialistickém stadiu kapitalismu.

Tarschys vydává za velký objev „objev strukturální podobnosti“ mezi Leninovými a Hegelovými koncepcemi. Současně se přitom snaží zkreslit nejen podstatu Hegelovy pozice, ale zvláště pozice Lenina. Tarschysem začíná návrat k logice

klubka uzlů, motivovaných hlubokým ideologickým antikomunistickým záštitám.

Nejde jen (a především) o tvrzení poukazující značně abstraktně (a tudíž z vědeckého hlediska nefunkčně) na „strukturální“ podobnost státu a marxovského komunismu jako prý „stratifikovaného království schopnosti a egalitářského království práce a štěstí“. Především jde o návrat k dezinterpretaci ideje „centralismu“, tj. k tvrzení, že „pro Hegela i Lenina znamená (sebeurčení) svobodu pro celek, nikoli autonomii částí“ (?). Hegel (?) se prý dostal „blízko k anticipaci totality Leninova organizačního systému, když přirovnal stát k nervovému systému“. Tarschys tvrdí, že Hegel naznačil i komponenty socialistického organizačního systému, neboť jeho korporace se podobají socialistickým kolektivům, jeho stavy neantagonistickým třídám a poslanci delegátům sovětů. „Všechny jsou prostředníkem mezi individuem a společností, nejen proto, že jsou reflexí veřejného mínění, pro něž má Hegel jak respekt, tak opovržení (právem — MF), ale také proto, že šíří veřejné uvědomění (consciousness)“. Uvidíme, jak účinně je idea „totality“, „centralismu“, „stavů“ jako prvku socialismu, „veřejného uvědomování“ atd. rozvíjena panem Kamenetským.

Tarschys objevuje strukturální podobnost mezi Hegelem a Leninem zejména v pojetí vůdcovství (leadership). Tarschys ubezpečuje, že zatímco Marx kritizoval Hegelovu koncepci monarchismu z antiautoritativních pozic, Lenin prý „byl spíše nakloněn ideji vládnoucí struktury, která měla současně řídit lid, ztělesňující jeho duši, vyjadřující jeho skutečnou vůli a zpečetující jeho jednotu“. Tuto kvalitu měl prý i Hegelův monarcha. Most k primitivní analogii s fašismem byl znovu zbudován.

Tohoto úkolu se na posledním politologickém kongresu v Mnichově (1970) ujal pan Ihor Kamenetsky. Věren základním omezením komparativní metody v buržoazní vědě, vystupňoval ji k nebývalým podobám demagogie. Inspirátoři fašismu, jakými byli mezi jinými Paul de Lagarde [40] a Julius Langbehn [41], jsou krajně nechutné, na základě nejhrubší antikomunistické motivace „komparování“ s Leninem. Kamenetsky sice „uznává“, že rozdíl „by se mohl zprvu zdát příliš velký pro smysluplnou komparaci“, avšak každá pochybnost musí zřejmě ustoupit před antikomunistickým cílem.

Také tento trapný pamflet by nestál za pozornost, kdyby nevystihoval ducha určité, dosti rozsáhlé skupiny politologů, skrývajících se za hrubými výpady těch, jimž přenechávají špinavou propagandistickou práci.

² A. Babič typicky v duchu současné jugoslávské politologické kritiky zdůrazňuje ideu antibyrokratismu v Marxově argumentaci a také (podobně jako Pašić), tvrdí, že „státní sféra se stala zvláštní sférou nejen vzhledem k vlivu dominantní vlast-

nické skupiny, ale také vzhledem ke své „zvláštní“ existenci, která je zvláště patrná zejména v existenci byrokracie, právě tak jako v principu obecné politické reprezentace, který odlišuje politickou sféru od lidu“ (s. 8).

Kamenetsky nemůže samozřejmě nikde objevit identitu. Užívá obrátů jako „do jisté míry podobný přístup“, „určité přízpůsobení“, „ne zcela odlišné důvody“ atd., jimiž si dodává zdání objektivnosti. K těmto cíli také míří teze, že „obě ideologie“ obsahují „mnohá cenná odhalení“, pokud jde o liberalismus, kritiku kapitalismu a parlamentního systému.

V podstatě však jde o snahu přesvědčit důvěřivého čtenáře v intencích goebelsovské propagandy, že existuje podobnost manipulované participace a „spontánní, přirozené a přímé participaci mas“, stavů (Lagarde) a sovětů; opatření proti etnickým, rasovým skupinám, jež proklamovali fašističtí ideologové, a třídního boje; Leninovy koncepce „práva na sebeurčení národů“ a fašistické ideologie vyhlazení národů; ocenění historického poslání proletariátu a hodnocení rolníků jako „nejčistší a nejzdravější substance německého národa“ [42], fašistické „výchovné“ politiky a socialistické výchovy apod.

Nejnechutnější je „komparace“ mezi De Lagardeovým a Langbehnovým ztělesněním konečné autority a dozoru „v do jisté míry mystickému císaři“ jako přirozeném vůdci svobodného národa, existujícím nad stranami a vlastními zájmy. „ztělesňujícím vůli a zájmy národa a požívajícím jeho absolutní důvěry“ na jedné straně a Leninovým konceptem strany na straně druhé.

Mezi skutečnými Hegelovými názory na dialektiku osobnosti a společnosti, „občanské společnosti“ a státu, Marxovými a Leninovými názory a tímto paskvilem na „vědeckou tvorbu“ není absolutně žádných souvislostí.

Široká škála kritiků a obhájců Hegela se snaží pochopit Hegelovu *dialektiku objektu a subjektu*. *Nejreakčnější křídlo* hovoří o „*vůli k moci, již byl monstrózně stravován*“, *neohegelianci se snaží „vysvětlit“ vztah Hegela, komunismu a fašismu. Ani neohegelianské vymezení sociální kontroly v Hegelově pojetí nepřekračuje abstraktní etické hranice, spjaté současně s apologetikou kapitalistické společensko-ekonomické formace. Neohegelianci bojují proti Marxovu dialektickému materialismu zdůrazněním idealistického obsahu dialektiky, úlohy racionalismu, myšlení a intelligence „jako takových“.*

Postbehaviorální východisko z krize politologie

Apologetičnost, antikomunismus a deweyovská koncepce vztahu praxe a teorie jsou základem i „eastonovské“ koncepce východiska z krize. Toto stanovisko uznává, že *nelze nadále (pod tlakem konfliktů praxe) přehlížet vztah mezi sférou politické teorie a politické praxe.*

Výklad tohoto vztahu však zůstává v podstatě apologetický, subjektivisticko-racionalistický (pragmatický).

Je známo, jak značně heterogenní je politologie, zvláště pak politologie americká. Nicméně se rysují dva závažnější směry teoretického usilování, jež přitahují pozornost odborné veřejnosti:

1. *eastonovská koncepce*, představovaná uzlem metodologií zdůrazňujících strukturální funkcionalismus, behaviorismus, systémovou analýzu, empirismus, kvantitativní, normativní a jiné aspekty; jejím integračním momentem je přístup, jenž prostřednictvím analýzy chování zjišťuje smysluplnost poněkud modifikované strukturálně funkcionální a systémové analýzy ve smyslu akcentu na výstup – vstup;

2. *almondovská koncepce*, produkující obecnou teorii jakási „mimochoodem“, *vedle hlavního zaměření na křížové (rozvojové země a země moderní) a nejnověji na longitudinální (historické) komparace (prostřednictvím více méně nahodilé volby historických epizod); Almond i vědomě v posledních letech usiluje o to, kombinovat čtyři základní metody, jejichž význam vyzdvihuje: 1. metodu strukturálně funkcionální, 2. metodu racionální volby a koaliční teorii, 3. sociálně mobilizační metodu a 4. metodu vedení (leadership).*

I když je teoretická cílevědomost Eastonova účtyhodná a umožňuje mu řadu pozitivních postřehů o vztahu vědy základní a aplikované, o vztahu empirie a hodnot, o roli rozhodovacích procesů a volby a spoluodpovědnosti politických vědců za jejich orientaci, zdá se na první pohled almondovská koncepce perspektivnější. Oba autoři vyšli ze strukturálního funkcionalismu, Almond však od samého počátku formuloval koncepcí, které tento statický funkcionální rámec v jisté míře doplňují i překračují. V uzlu metodologií, s nimiž pracuje, akcentuje metodu změny, rozvoje, volby, metodu historickou, kdežto Easton překonává strukturální funkcionalismus behaviorismem a jím podmíněným rozsahem volby v rámci velmi limitovaných změn. Tato limitovanost je však příznačná také pro „historicko-komparativní“ metodu Almondovu, jak uvidíme později.

Další autoři (např. Apter, L. Pye aj.) nepředstavují tak výrazné orientace, i

když jejich specifický přístup k rozvoji metodologie nelze zanedbat.

Tato skupina politologů vychází ve volbě metodologie z tradice amerického pragmatismu, poopraveného pozitivistickou kritikou, i když velká část se proti vulgárnímu pozitivismu ohrazuje. Požadavek, aby metoda odpovídala určité oblasti, kterou hodlá vědec zkoumat, je rozvíjen v „podřízenost reality“ vědecké metodě, mění se v metodologický subjektivismus, doprovázený faktickou apologetikou skutečnosti.

Jak definujeme vývoj, říká například Almond, jak vybíráme historické epizody, které chceme definovat, závisí na „našich teoretických zájmech“ [5:6], neboť otázka „vnucuje svou vlastní strategii výběru vzorků“ [5:7, 15]. Almondovi se zdá, že tímto postupem preferuje „logiku vědeckého zkoumání“ před orientací na „nesmýslnou ideologickou polemiku o vhodných definicích vývoje“ [5:7].

Jak uvidíme, má Easton na tuto otázku odlišný názor, neboť se cílevědoměji než Almond pokouší zjistit *vztah vědeckých a sociálních preferencí volby*. Almond má značné sklony, vzhledem k míře „svobody“ rozhodnutí pro vědeckou metodu, ospravedlňovat a idealizovat nejen své vlastní postupy, ale i minulé a současné postupy jiných teorií, což může být základem dosti vulgárního eklekticismu.

Apter si všiml, že koncept, podle něhož „pro každý konkrétní sociální objekt (jednu či více lidských bytostí) může být užito nekonečno analytických aspektů“ jako „tvorby mozku“, vede konečnou k devalvací determinismu. Je pochopitelně „nelogické“ považovat koncept A za „příčinně působící“ na koncept B, zůstávají-li pouhými libovolnými koncepty [4:10]. Tato idea jej inspirovala k určité době boje proti faktorovému přístupu („reifikaci“ aspektů), ale také k odmítnutí přílišného zdůrazňování takového postupu. Uvádí, že si totiž význam „pokusu definovat vývoj“, který by byl takovým postupem znevážen [4:10].

Zdá se, že ještě dále jde Rustow, který zdůrazňuje, že každé funkcionální schéma může být ospravedlněno, avšak „pak se stává tvrzením nikoli o realitě, ale o řadě výměrových kategorií“ [7:4]. „Jeho univerzalita“, konstatuje Rustow, „se jednoduše stává reflexí autorovy virtuozity při rozlišování všech druhů reality do zvláštních příhrádek“ [7:4]. Naléhá proto na odvahu k „sebeomezení“, které by bránilo vědu před vyprahlými všeobecnostmi. Nechceme ovšem vyvolat nemístný dojem, že je si Rustow vědom rozdílu mezi subjektivní teorií a povahou

reality. Jeho kritika je spíše vyvolána averzí vůči určitému typu zavádění systému na objekt, tj. proti funkcionalismu, neboť i on je přesvědčen, že předmět je tak „obecný, jednoduchý, komplexní či jednotný, jak jej svým svažováním o volbě učiníme“ [7:8].

Podstatu obratu, k němuž podle Eastonova názoru musí dojít v té sumě přístupů, v nichž dominuje behaviorismus, neváhá označit jako revoluci (postbehaviorální). Ponechává si ovšem řadu rezerv jak vůči případným výtkám vycházejícím z odlišného „ocenění míry“, tak vůči těm, kteří budou znevažovat tento přístup vůbec (důraz na dočasnost této nové orientace, ne příliš organicky spojený s charakterem reorientací, jež navrhuje).

„Neobvyklé sociální krize sedmdesátých let“ jej vedou k tomu, že modifikuje Kantovu tezi o tom, že věda nemůže být správná ve vědě, aniž by byla také správná v praxi, v tezi, že „teorie nemůže být správná ve vědě, aniž je také závažná pro společnost“ [6:19]. Z otázky, zda může být politický výzkum závažný současně vědecky i sociálně [6:16], vyplývá zdůraznění „bezprostřední aplikace vědění“, „rozšířená představa závazku sociálního vědce“, „založená na řadě hodnotových předpokladů“ [6:13].

Podobné mínění vyslovil Rustow. „Zvědecktění“ politické vědy spatřuje především v tom, že se bude respektovat její specifikum, odlišující ji od vědy přírodní [7:7]. Apter se domnívá, že „zvědecktění“ bude záviset na jasnosti a specifičnosti principů a hypotéz“, jimiž miní zhruba totéž, co Easton [11]. Jde totiž o to, zda naše představy rozvoje, „naše různé koncepční formulace nám umožňují pochopení podstaty problému, i smysluplnou participaci na globálních snahách vyřešit jej“ [4:4].

Rustow konstatuje, že sociální věda nezahrnuje jen vnějšího pozorovatele, který se nutně do událostí vměšuje (např. již tím, že shromažďuje informace: hovoří o období ke Heisenbergovu principu neurčitosti), ale (vedle předmětu) i „publikum“ [7:8]. „Jako sociální vědci jsme vrženi do mrzuté role lidí ve společnosti, pokoušejících se vysvětlit jiným lidem ve společnosti, jak lidé ve společnosti žijí“ [4:8]. Sociální vědění může být užitečné, ale také „nebezpečné“, „sděluje hrozbu či naději“. Můžeme zmírnit nebezpečí, jestliže si je „plněji uvědomíme“.

Rustow však současně rýsuje hranice tohoto uvažování. Nejen že představuje „publikum“ i „pozorovatele“ ve velmi abstraktní podobě (jak uvidíme později, řadí jej Almond právem mezi racionalisty), ale velmi typicky líčí i specifikum politické sféry:

a) politická sféra je „na rozdíl od sféry ekonomické“ kontroverzní (neboť kdo by si prý přál velkou depresi?), a to i mimo krize;

b) jak politika, tak politická věda jsou „inherentně objekty změny“;

c) jestliže děláme svou práci dobře, její (lidské kontroverze — MF) budoucí změny budou zčásti vyplývat z našich snah [7:11].

Zrušit vztah mezi světem politické vědy a světem politické akce lze jen za cenu

zjednodušení či zatemnění podstaty problému. Proto se mu zdá nutným, aby politologové „zkoumali toto spojení explicitně“ [7:10].

Také Almond a jeho rozvojová skupina narazila „bez původní intence“ na „obecnou teorii politiky, která umožňuje zabývat se mnohem vyváženějším způsobem různými typy politických systémů, aspekty volby a omezení, které ovlivňují jejich charakteristiku a jejich sklony k trvání a ke změně“ [5a:34].

Je třeba zdůraznit, že všechny tyto tendence jsou značně polovičaté, končí v behavioristické aktivitě (chování individua a skupin), v omezenosti školy racionální volby, rozvojově mobilizační i vůdcovské, nemluvě o dalších dílčích metodologiích.

Některé problémy, které řeší Easton a jiní v úvahách o základním a aplikovaném výzkumu, mají na druhé straně všeobecnější význam.³ Z těchto úvah „neodvratně“ plyne, jak říká Easton, „že naše koncepce závazků vědy a distribuce její pozornosti a zdrojů spočívá koneckonců na řadě hodnotových soudů o tom, co chce věda být a dělat“ [6:9]. Jde tedy o vědy, které v duchu tradice „vědomě prezentují etické hledisko“ [6:11], neboť jsou vědami „morálními“, jež musí zkoumat, „jakým hodnotám slouží sociální akce“ či jaké „sociální potřeby“ se snaží uspokojit [4:20].

V případě Eastona nejde o jakýkoli posun, ale o posuzování hodnot v duchu – při nejmenším – paritní pozice s teorií empirickou [6:12]. Easton konstatuje, že vždy kladl důraz na „tvůrčivou roli politické vědy v konstrukci představy o dobrém politickém životě“ a že (podobné prohlášení učinil Rustow) „nikdy nebyl schopen akceptovat takovou interpretaci hodnot ve vědě, která je spjata s radikálně pozitivistickou pozicí“ [6:9].

Kající uznání hodnot, které se i díky millsovské kritice vracejí do americké politologie po „epizodě“ konce všech ideologií, však marxistickou kritiku neuspo-

kojuje. Sami politologové jsou si vědomi, jak mnoho záleží na problému času a místa [6:9], na odlišení subjektivních a objektivních interpretací událostí externím pozorovatelem [4:20], na úzkém pragmatismu, který se tu může projevit [7:10].

Marxisté spojují problémy hodnot a hodnocení nikoli se zvěčnělou, absolutizovanou sférou etiky, ale samu etiku charakterizují v jejich podstatných souvislostech s výrobní a sociálně třídní, politickou a kulturní sférou společnosti. Hodnocení má koneckonců třídní, politickou povahu, jež se projevuje v povaze angažovanosti, stranickosti, třídnosti vědy a vědeckého hodnocení.

Postbehavioristé „vylepšili“ strukturálně funkcionální teorii neopozitivistickými úpravami, korigovanými behavioristicky, tj. chováním individui a skupin, podřízenými však koneckonců základnímu deweyovskému předsudku o racionalitě „světa“ (lépe intelektuálů) a iracionalitě „davů“. Racionalistický intelektuál Easton hodlá vystoupit dočasně na politickou tribunu, aby spasil americkou společnost, zmítající se v hlubokých krizích. Skutečnou podstatu krize ani on, ani jeho druhové neodhalují, neboť hovoří nanejdvůh o iracionalitě vůdců, kterou má nahradit racionalita jejich politologického receptu.

„Rozvojové“ východisko z krize

Rustow, Apter, Almond a další se shodují v tom, že právě šedesátá léta jsou dekádou rozvoje [4:1], neboť v nich „byl učiněn velký pokrok k dynamičtějšímu pohledu“ [7:1]. Do popředí vystoupila kritika „statických kvalit politické vědy“ [7]. volání po dynamickém přístupu se stalo všeobecným, takže dnes zaujímá problém rozvoje, podle trochu nadneseného závěru Apterova „ústřední místo“ v současné sociální vědě.⁴

Ve skutečnosti nelze tento postup přilíže přeceňovat. Nejde jen o to že chybí obecněji přijímaná definice politického rozvoje a že se různí vědci vyslovují velmi skept-

³ Ukazuje se např., že „praktické užití podporuje vědu o sobě“, že „aplikovaná věda... nemusí koneckonců zmenšit podíl základního výzkumu“, ale „spíše je spojena s růstem tohoto podílu“ (J. Ben-David, *The Universities and the Growth of Science in Germany and in United States*, 7, Minerva, 1968–9, s.1 –36, s. 29). Easton je si vědom, že „odlišit základní a aplikované problémy“ je někdy velmi obtížné, a naráží tak na hranice metafyziky [8].

⁴ Jedním z pokusů je právě pokus Aptera a Mushioho, kteří se pokoušejí zjistit relativní autonomnost a spjatost různých fenoménů, na nichž je rozvoj jako nejobecnější koncept závislý, přičemž se výslovně brání teorii lineárního vývoje, zvláště v její americké podobě. Ještě kritičtější jsou na adresu základních určujících faktorů. V této kritice se shodují s Rustowem i Almondem a jsou přístupni určitému relativismu (vztah rozvoje, modernizace, industrialismu).

tický o možnosti takové definice dosáhnout. Americká „rozvojová politologie“ především vleče s sebou celý teoretický a metodologický balast různých jednoznačně antihistorických škol, jež podrobuje umírněné, v podstatě eklektické kritice. Ojedinelé hlubší postřehy o vztahu těchto metod mění jen málo na eklektické podstatě této kritiky.

„Rozvojová“ politologie je však zejména spojována pouze s určitými politickými oblastmi, jmenovitě s třetím světem. I zde má pouhou reformní podobu. „Komplexnost“ úvah je proto značně fiktivní jak v regionálním (horizontálním), tak věcném (obsahovém) smyslu. Problematika hlubších reforem a revoluce v rozvinutých zemích kapitalismu není rozvíjena vůbec (s netypickými výjimkami v podobě millsové kritiky, na jejíž omezenost jsme poukázali).

Jak jsme uvedli, podrobuje rozvojové teoretické kritice různé teorie, metody, školy. Nejrozvinutější kritiku v tomto směru předkládá Almond, i když sám je z týchž hledisek kritizován např. Fine-rem.

I když sám z této teorie vyšel, uznává, že byla správná *kritika funkcionalismu* jako kolekce hypotéz probabilistického druhu, které neposkytovaly kauzální explanaci (kritika G. Hempela). Uznává také Gouldnerovu kritiku, která odmítla akcent na homeostatický mechanismus jako povrchní analogii s mechanickými a biologickými systémy. Přesto se domnívá, že „může být částí explanační strategie, protože zajišťuje zřetel k širšímu kontextu podmíněnosti a významu“ [5a: 8, 48].

Behaviorismus, konstatuje Almond, vznikl původně z psychologických a skupinové behaviorálních studií a přenesením kvantitativních technik rozvinutých v této oblasti do své sféry převzal i jejich omezení. V jisté míře se uznává, že ovlivnil sociálně vědní myšlení o problémech změny a řádu (Apter).

Po delší dobu kritizuje Almond okolnost, že historická politická věda věnovala málo pozornosti vztahu systému a prostředí. Tento nedostatek podle jeho mínění napravila *rozvojově mobilizační škola*. K. Deutsch a jiní vysvětlují změny v politické participaci, demokratické stabilitě, demokratizaci atd. změn-

nami v industrializaci, urbanizaci, rozšíření masových komunikačních prostředků. Opomíjejí však prostředí mezinárodní. Uchylují se ke statickému, izolacionalistickému srovnávání, ignorují mezinárodní tlaky, které Rustow spolu s historikem Blackem považuje za „primární“ hybnou sílu ve světovém procesu modernizace.

Almond kritizuje „determinismus“ strukturnálního funkcionalismu a rozvojově mobilizační orientace, při čemž jej ztotožňuje s vulgárním determinismem, tj. snahou „vykládat volbu či rozhodovací aspekty rozvojových procesů subordinačním či implicitním způsobem či je vůbec negovat“ [5a: 15].

Tyto vady vyrovnává *teorie racionální volby*, která kritizuje konzervatismus a staticčnost strukturnálního funkcionalistů a „determinismus“ mobilizační školy. Sama kombinuje racionální volbu s teorií her a koaliční teorií, opomíjí však strukturnální a behaviorální aspekty i význam působení objektivního prostředí systému. Zvláštní koncepci představuje přístup z hlediska vedení (leadership), kterou Almond přičítá Rustowovi [5a: 29]. Zahrnjuje je do složky příčinnosti, tj. do rozhodování.

Podstata vlastního Almondova příspěvku má spočívat ve zdůraznění významu historie jako konstitutivního prvku čtyř metodologií, výše zmíněných. Jejich „souhrn“ má vytvořit novou generální teorii politiky a rozvoje. Almond se snaží překonat nejvulgárnější eklekticismus hledáním určitého druhu „spojovací logiky“. Kritizuje absolutní uzavřenost a nároky čtyř uvedených přístupů i jejich metod, uzavřený slovník atd.

Součástí historické léčby je jednak návrat k historické sociologii a politologii, jednak poměrně nahodilý, intuitivní výběr „historických rozvojových epizod“.⁵

Almondovo pojetí trpí značným relativismem spjatým s hrubou abstrakcí jak v případě *reálných* rozhodovatelů, subjektů „tvorby koalic“, tak v případě struktury systému a prostředí a jejich vzájemného vztahu. Ukazuje se, že Almondova „zdrženlivá“ metoda má svůj rub, totiž spontánní operace v duchu typickém pro americkou politologii.

Předpokladem skutečné integrace a současné účinné diferenciacie metodologií je respekt vůči historii v jejich podstatných fázích jako celku. Takzvaný „živelny“ výběr historických epizod vytváří

⁵ Almond se snažil vyhnout krajnostem dvěma způsoby: 1) vysvětlováním logiky vzniku demokratické infrastruktury v západoevropských zemích v 18. a 19. století (zvláště teorií dělbý mocí aj.); 2) studiem politických postojů. Jeho aktivita se projevila také v *Committee on Comparative Politics*, a zvláště v *Politics of the Developing Areas*. V druhé fázi se srovnávaly západní systémy jako „moderní“ s rozvojovými, přičemž vznikla řada problémů uvnitř rozvojové skupiny (Ward, Rustow, Coleman, La Palombara, Huntington, C. Welch, D. E. Apter, S. Elsenstadt atd.), jak poznamenává Almond, spíše vnější povahy. Jedním z nejvážněj-

ších problémů byl právě problém přímočarého či automatického vývoje směrem k nehybnému, vzorovému stadiu „demokratického systému USA“, kterému někteří stranili.

Ve volbě historických epizod Almond přehání možnosti „svobodné“ volby, inspirované „vědeckými“ zájmy; na druhé straně během jednoho roku (mezi Turínem a Mnichovem) upustil od záměru zkoumat „liberalizační krizi v Československu“ jako historickou epizodu. Zřejmě přece jen existuje určitá komparační politika, o níž hovořil ve své presidentské adrese v r. 1966.

nepřekročitelnou bariéru pro skutečně věcný, objektivní vědecký rozbor. Je třeba respektovat dialektiku dynamiky dějin, vztah sociální evoluce a revoluce, problematiku sociálně ekonomických formací, místa politické změny, rozvoje a systému vůbec v sociální dynamice. Almond bude sotva schopen vyřešit objektivně vědecky otázku, co je skutečně maximálně „výnosné“ a „nákladné“, zda revoluční teoretická a praktická orientace, či bezzubý, abstraktní politologismus, který považuje za svůj konečný cíl „spekulovat o tom, co by se bývalo stalo v případě vítězství jiné možné koalice“ [5a:46].

Almondovo „východisko“ je proto neméně fiktivní a abstraktní než východisko Eastonovo. Trpí stejnou, případně i vyšší mírou spekulativnosti, je podstatně zatíženo faktickou apologetikou politického systému Spojených států.

*

V našem rozboru jsme věnovali pozornost akademické buržoazní politologii ve Spojených státech. Také v rámci tohoto tématu jsme však nutně svůj úkol zúžili. Zabývali jsme se v podstatě některými obecně teoretickými stanovisky typickými pro současnou akademickou politologii.

Z rozboru je zřejmé, že špičkoví američtí politologové věnují zvláštní péči objevení východisek z krize, již si pod tlakem růstu konfliktů v americké společnosti a ve vztahu k třetímu světu v jisté míře uvědomují. Obnovuje se diskuse o vztahu teorie a praxe, která však je značně omezena deweyovskou „dialektikou“, přesněji řečeno pragmatismem a instrumentalismem. Pouze fiktivně je intelektuální racionalismus a romantismus Deweyův modifikován úpravami neopozitivistickými, na něž opět v jisté míře působí behavioristické teorie. Ve skutečnosti je politologie nazírána v podstatě scientisticky, jako nástroj v rukách racionální elity, jež je povolána předejít nejhorším projevům krize. Požaduje se tedy nejvýše dočasný vstup politologů na politické tribuny, přičemž je koneckonců tento požadavek namířen proti lidovému, demokratickému, socialistickému hnutí. Dominantní ideologií zůstává liberalistický individualismus.

Velký význam pro utváření ideologických a teoretických (metodologických)

pozic má vyhraněná buržoazní stranicost klíčových zjevů americké politologie. Rozhodující je však víceméně otevřený antikomunismus, projevující se zvláště ve vztahu ke klasickému dědictví, jmenovitě k marxismu-leninismu.

Literatura

- [1] J. Banaszkiwicz, *Tendence a perspektivy marxistické politické sociologie*, Příloha k Tvorbě č. 6, 1971.
- [2] F. M. Burlackij, *Lenin, gosudarstvo, politika*, Moskva 1970, s. 147.
- [3] K. Marx, B. Engels, *Spisy sv. 3*, SNPL Praha 1956, s. 407.
- [4] D. E. Apter, S. S. Mushi, *Social Sciences and Development: The Role of Political Science*; materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [5] G. A. Almond, *Determinacy-Choice, Stability-Change: Some Thoughts on a Contemporary Polemic in Political Theory*; materiály kulatého stolu IPSA, Turín 1969.
- [5a] G. A. Almond, *Approaches to Developmental Causation*; materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [6] D. Easton, *Continuities in Political Research: Behaviorism and Post Behaviorism*; materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [7] D. A. Rustow, *Change as a Theme of Political Science*; materiály kulatého stolu IPSA, Turín 1969.
- [8] J. H. Rytina, Ch. S. Loomis, *Marxist Dialectics and Pragmatism: Power as Knowledge*, American Sociological Review, duben 1970, č. 2, s. 308–310.
- [9] F. S. C. Northrop, *The Meeting of East and West*, New York 1970, s. 255.
- [10] J. P. Vigier, *Dialectics and Natural Science*, 1966, s. 224 (ve sborníku Georg Novack (vyd.), *Existencialism Versus Marxism: Conflicting Views on Humanism*).
- [11] J. Dewey, *Logic, The Theory of Inquiry*, New York 1938, s. III-IV.
- [12] M. C. White, *The Origin of Dewey's Instrumentalism*, New York 1943, s. XIII.
- [13] Ch. Frankel, John Dewey, v D. Sills (vyd.), *International Encyclopedia*.
- [14] M. C. White, *The Origin of Dewey's Instrumentalism*, New York 1943, s. XIII.
- [15] C. W. Mills, *Sociology and Pragmatism: The Higher Learning in America*, New York 1966, s. 405.
- [16] M. C. White, *The Origin of Dewey's Instrumentalism*, New York 1943, s. XIII.
- [17] C. W. Mills, *Sociology and Pragmatism: The Higher Learning in America*, New York 1966, s. 382.
- [18] J. Dewey, *The Pattern of Reflective Inquiry*, v J. Ratner (vyd.), *Intelligence in the Modern World*, John Dewey's Philosophy, New York 1939, s. 857.
- [19] J. Dewey, *Reconstruction in Philosophy*, New York 1920, s. 177.

- [20] B. Croce, *What is Living and What is Dead in Hegel*, Londýn 1915, s. 57.
- [21] K. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, 2 díly, New York 1962, II. díl, s. 170.
- [22] K. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, 2 díly, New York 1962, II. díl, s. 170.
- [23] D. Germino, *Hegel's Theory of the State: Humanist or Totalitarian*; materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [24] I. Kamenetsky, *Marxism-leninism and German Conservative Revolutionary Thought: Attitudes Towards Democratization and Modernization*, materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [25] S. E. Liedman (Svédsko), *Lenin, Revisionism and Dialectics*; materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [26] G. Lukacz, *Der junge Marx, Seine philosophische Entwicklung 1840—1844*, Stuttgart 1965, s. 7—9, 59—67.
- [27] H. Marcuse, *Reason and Revolution*, New York 1941, s. 402—409.
- [28] R. Tucker, *Philosophy and Myth in Karl Marx*, cit. podle D. Germino, *Hegel's Theory of the State: Humanist or Totalitarian*; materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [29] E. Vogelín, *Science, Politics and Gnosticism*, Chicago, Regnery 1968, s. 40—44, 77—80, 105—107; I. vyd. *Wissenschaft, Politik und Gnosis, Ersatzreligion*, 1959.
- [30] C. J. Friedrich, *Introduction*, v: *The Philosophy of Hegel*, New York 1953, s. XXV.
- [31] W. Kaufmann, *Hegel's Philosophie des Rechtes*, s. 107; cit. podle D. Germino, *Hegel's theory of the state: Humanist or Totalitarian*; materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [32] *Lectures in the Philosophy of World History* (úvodní poznámky), 1830; J. Hoffmeister (vyd.), *Hegel, Die Vernunft in der Geschichte*, Hamburg 1955, s. 134, (dále jen: Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*).
- [33] G. W. F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, s. 112.
- [34] G. W. F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, s. 137.
- [35] G. W. F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, s. 125.
- [36] G. W. F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, s. 122.
- [37] D. Tarschys (Svédsko), *Hegel as a Leninist*; materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [38] A. Bibič, „Civil society“ and State in the Work of Hegel and Marx; materiály VIII. kongresu IPSA, Mnichov 1970.
- [39] T. M. Knox (překl.), *Hegel's Philosophy of Right*, Londýn 1967, Par. 289, s. 189, poznámky.
- [40] P. de Lagarde, *Schriften für Deutschland*, Leipzig 1933.
- [41] J. Langbehn, *Rembrandt als Erzieher*, Weimar 1922.
- [42] P. de Lagarde, *Schriften für Deutschland*, s. 80; J. Langbehn, *Rembrandt als Erzieher*, s. 118.

Резюме

Форманек М.: Кризис и перспективы „академической“ политологии

Отдельные части статьи (проблемы критики буржуазной политологии; как интерпретирует буржуазная политология существо кризиса: рамки концепции критики политических явлений; способность анализа классической политико-научной традиции; постбихевиористский выход из кризиса политологии; развивающийся выход из кризиса) занимаются академической буржуазной политологией в Соединенных Штатах Америки. Тема несколько сужена. Автор занимается по существу некоторыми общими теоретическими положениями, типичными для современной академической политологии.

Из разбора ясно, что американские политологи посвящают особое внимание поиску выходов из кризиса, существование которого они в определенной мере осознают под давлением нарастания конфликтов в американском обществе и по отношению к «третьему» миру. Обновляются дискуссии об отношении теории и практики, о проблематике социального контроля, которые, однако, по существу лимитируются дьюновской «диалектикой», точнее сказано, прагматизмом и инструментализмом. Только фиктивный интеллектуальный рационализм и романтизм Дьюн модифицирован неопозитивистскими исправлениями, на которые снова в определенной мере действуют бихевиористские теории. В действительности эта политология по существу рассматривается сценецистически, как орудие в руках рациональной элиты, в задачи которой входит предупреждение самых плохих проявлений кризиса. В лучшем случае требуется временное вступление политологов на политические трибуны, причем в конце концов это требование направлено против народного, демократического, социалистического движений. Доминантной идеологией остается либералистический индивидуализм.

Большое значение для создания идеологических и теоретических (методологических) позиций имеет четкая буржуазная партийность ключевых явлений американской политологии. Решающим является, однако, более-менее открытый антикоммунизм, особенно ясно проявляющийся по отношению к классическому наследству, а именно — к марксизму-ленинизму.

Summary

Formánek M.: Crisis and Prospects of „Academic“ Politology

The paper consists of separate parts dealing with the problems criticizing the bourgeois politology, the ways of interpreting the substance of the crisis in the bourgeois politology, the conceptional frame of the critic-

ism of political phenomena, the possibility of analysing the classical political-scientific traditions, the post-behaviouristic way out of the crisis in politology, the developmental way out of the crisis; it discusses the academic bourgeois politology in the USA. A further narrowing down took place also within the scope of this theme: in substance, some generally theoretical viewpoints typical of the contemporary academic politology are discussed.

The analysis evidently reveals that American politologists pay particular attention to attempts at finding a way out of the crisis which they have become aware of, to a certain extent, under the pressure of growing conflicts in the American society and in relation to the third world. Discussions are resumed concerning the relation between theory and practice, as well as problems of social control; they are, however, substantially limited by the dialectics initiated by Dewey or, expressed with more precision, by pragmatism and

instrumentalism. It is only in imagination that Dewey's rationalism and romanticism are modified by neo-positivistic adjustments which, again, are partially influenced by the behaviouristic theory. In reality, this politology is viewed — in substance — scientifically as an instrument in the hands of the rational elite which is competent to prevent the worst manifestations of the crisis. At most, politologists are temporarily required to enter political platforms. This postulate is, after all, oriented against the popular, democratic, socialist movement. Liberalistic individualism continues to remain the dominant ideology.

The clean-cut bourgeois partisanship in the key phenomena of American politology is of paramount importance for establishing ideological and theoretical (methodological) positions. What is decisive, however, is the more or less open anti-communism manifesting itself particularly in relation to the classical heritage, especially to Marxism-Leninism.

V této studii se zabýváme některými aspekty široké problematiky války a míru z hlediska marxistické sociologie. Problematika nového postavení války a míru ve vědomí lidstva nemůže být shrnuta v krátké stati, a proto pokus o ucelené řešení této problematiky bude proveden v samostatné monografii.

Zde se chceme zabývat jen otázkou, jak dalece se odráží nové postavení války a míru ve vědomí lidí v zemích s různými společenskými soustavami a u jednotlivých sociálně třídních skupin. Z tohoto hlediska čerpáme jednak z teoretických základů uložených v práci K. Káry [2], jednak z dat komparativního mezinárodního výzkumu *Svět v roce 2000*, organizovaného Evropským střediskem pro koordinaci výzkumu a dokumentace ve společenských vědách ve Vídni.

Analýza faktorů majících vliv na názory o válce a míru, na postoje k nim a na jejich postavení v hodnotové stupnici lidí nemůže být ovšem touto studií skončena; považujeme však faktor sociálně třídního postavení lidí za nejpodstatnější, a proto se jím zabýváme přednostně. Osvětlení problematiky vcelku však bude v dalších fázích vyžadovat analýzu i dalších faktorů, jako věku, pohlaví, vzdělání atd., bude vyžadovat zjištění síly jejich vlivu na kladné i záporné postoje k válce a míru.

V části I uvádíme některé základní pojmy a jejich definice a teoretický úvod do problematiky. Přestože data výzkumu *Svět v roce 2000* nám umožňují osvětlit řadu závažných aspektů, stojí tu před námi mnoho omezení, která nutí k značně opatrnému využívání těchto dat. Proto se v části I zabýváme některými metodologickými aspekty tohoto šetření i naší analýzy dat. Další části (II, III a IV) pak obsahují některé závěry, které lze učinit v rámci těch dat, jež byly k dispozici, a teoretické úvahy, z nichž při své interpretaci vycházíme.

I. Metodologické poznámky

Data, která analyzujeme, jsou vzata z mezinárodního komparativního výzkumu *Svět v roce 2000*. Výzkumu, který proběhl v září a říjnu 1967, se zúčastnily tyto země (definovanou cílovou populací bylo obyvatelstvo věkové skupiny 15 až 40 let): Finsko, Norsko, Holandsko, Velká Británie, Španělsko, ČSSR, Polsko, Jugoslávie (Slovinsko); v Japonsku proběhl výzkum v r. 1969 a v NSR v r. 1970. Kromě toho bylo provedeno výběrové šetření studentských souborů ve Švédsku, na Novém Zélandě, v USA, v NSR (universita v Hamburku) a ve Velké Británii. Indický soubor zahrnoval převážně vysokoškolsky kvalifikované respondenty ze státu Uttarpradéš. V naší analýze však používáme jen těch údajů, které byly k dispozici na děrných štítech; vynechali jsme také studentské soubory. Některá data, která jsme dostali později, uvádíme pouze v poznámce, resp. v tabulkách, ale nekomentujeme je (NSR, Indie, studentské soubory).

Celý výzkum měl daleko širší záměry, které jsou patrné z jeho názvu, a proto se naše cíle zcela nekryjí s cíli mezinárodního týmu. Přistupujeme tedy k našemu úkolu částečně jako k sekundární analýze dat – chceme ze sebrané informace těžit nezávisle na původních záměrech a východiscích výzkumného projektu. To s sebou nese ovšem řadu omezení a potíží. I když nepovažujeme volbu otázek pro naše záměry za optimální, domníváme se, že je tu uložena cenná informace, které lze využít v rámci marxistického sociologického pohledu na problém války a míru.

Při hodnocení postavení války a míru ve vědomí lidí nám nejde jen o názor lidí, tj. o pasivní pohled na tyto dvě kategorie, ale jde nám o zjišťování postojů k válce a míru, tj. o prvek aktivity, angažovanosti, resp. potenciální angažovanosti, který se nutně v postoji promítá.

Otázky dotazníku použitého ve výzkumu však podrobnou analýzu tohoto typu neumožňují. Je známo, že na měření postojů existuje celá dlouhá řada technik a metodologických nástrojů, které však musí nutně být pečlivě připraveny předem. To pochopitelně neodpovídá situaci našeho přístupu a našich možností. Proto se snažíme postoj k válce a míru získat nepřímo, interpretací některých vybraných jednotlivých otázek a hledáním zákonitostí ve výskytu odpovědí na ně. Postoj se vyznačuje tím, že má svou intenzitu, vysokou nebo nízkou, která se od člověka k člověku různí; že tu není jen problém orientace, tj. postoj kladný, záporný či neutrální, ale je možno pomoci speciálních měření určovat jeho sílu, jeho stupeň. V této stati se snažíme vyrovnat se s tímto úkolem alespoň částečně pomocí analýzy relativních četností jednotlivých odpovědí.

Z dotazníku výzkumu jsme vybrali následující otázky, které slouží jako indikátory mírového myšlení, které mají osvětlit nové postavení války a míru ve vědomí lidí a postoje k nim. (Číslování otázek odkazuje k původnímu pořadí v dotazníku.)

Otázka č. 8: „Když se pokusíte představit si rok 2000 v nejlepším možném světle, jaká nejlepší věc by se podle vašeho názoru mohla stát?“

Tato otázka byla původně otevřená a odpovědi byly klasifikovány a posteriori — po skončení sběru dat speciální analýzou. Pro naše účely bylo původních deset kategorií dichotomizováno:

1. odpovědi: světový mír; odzbrojení; svět bez válek; kontrola atomových a jaderných zbraní; sjednocený svět; jednotná vláda;
2. ostatní odpovědi: např. více rovnosti mezi lidmi; více automatizace; více volného času; více náboženství apod.

V naší první kategorii jsou tedy zahrnuty ty odpovědi, které v sobě přímo obsahují požadavek míru nebo jev, který je s ním jednoznačně spjat.

Otázka č. 9: „Jestliže si představíte rok 2000 v nejhorším možném světle, co nejhoršího by se podle vašeho názoru mohlo stát?“

Z původních kategorií (získaných obdobně jako u otázky č. 8 z otevřeného dotazu) jsme opět vytvořili dichotomizovaný znak:

1. vyhlazení; nukleární válka; válka a více násilí;
2. ostatní: hlad, nezaměstnanost; ekonomická deprese; smrt; osobní nemoc; a další, které obsahují nepatrně četné odpovědi zahrnující válečné aktivity, ale neumožňující srovnání.

Otázka č. 59: „Chcete, aby vědecké poznání umožnilo organizovat svět bez válek?“

Původní kategorie (ano; nejsem si jist; ne; nevím; neodpověděl) byly dichotomizovány: 1. ano; 2. ostatní.

Tato otázka byla zařazena do dotazníku především pro zkoumání postojů veřejnosti k vědě; jelikož však v sobě zahrnuje obsahový prvek mírového myšlení, používáme ji i pro naši analýzu.

Otázka č. 71: „Můžete si představit jakoukoli hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku bez atomových zbraní?“

Otázka č. 73: „Můžete si představit jakoukoli hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku s atomovými zbraněmi?“

Původní kategorie obou otázek (ano; nejsem si jist; ne; nevím; neodpověděl) byly opět upraveny: 1. ano, 2. ostatní.

Rozboru jednotlivých otázek, jejich interpretačním možnostem a hlavním omezením věnujeme pozornost v další části.

Zásadním problémem, s nímž je třeba se vyrovnat v každém komparativním výzkumu, je srovnatelnost kategorií pro jednotlivé populace. S tím se v našem případě setkáváme pochopitelně také, a to hned v několika aspektech. Především je tu různé chápání kategorií otázek č. 8. Dichotomizace, kterou jsme provedli, měla za účel právě co nejlepší srovnatelnost znaků, a to především pro různé země: 1. explicitní preference volby míru nebo mírového řešení jako nejlepší alternativy pro svět v roce 2000; 2. ostatní. Obdobně u otázky č. 9 volíme seskupení alternativ, které v sobě zahrnují válečný konflikt jako nejhorší vizi pro budoucnost. Tím dostáváme přímé postojové indikátory.

Pro osvětlení celé problematiky z hlediska marxistické teorie by bylo mimořádně důležité, kdyby byl dotazník pro výzkum koncipován tak, aby postoje k jednotlivým otázkám bylo možno třídit z třídního hlediska (např. drobná, střední a velká buržoazie; různé skupiny rolnictva apod.). Místo tohoto klasifikačního přístupu bylo použito hlediska skupin sociálního postavení v zaměstnání (v dalším zkráceně „zaměstnanecké skupiny“), a pomocně též výše příjmů. Nedomníváme se samozřejmě, že zjišťování postojů z těchto hledisek je bezvýznamné. Přes svou značnou důležitost je to však ve srovnání s výše uvedeným třídním aspektem hledisko méně významné. Z marxistického zorného úhlu je eliminace možnosti určovat postoje z třídního hle-

diska hlavním teoretickým nedostatkem celého výzkumného projektu. Přes tyto závažné nedostatky by však bylo nesprávné se domnívat, že zjištěné údaje nám neumožňují zkoumat problematiku i z hlediska některých významných sociálně třídních aspektů. Sociální postavení respondentů je charakterizováno otázkou (č. 181), která rozděluje obyvatelstvo do devíti skupin; v zájmu srovnatelnosti jsme však některé kategorie vynechali a hodnoty námi vytvořeného znaku, které jsou patrné z tabulek dále v textu, jsou poněkud upraveny. Kategorie dělení respondentů ve výzkumu nejsou pro nás totiž zcela vhodné a neumožňují přímé srovnání. Je tu především různý obsah kategorií „nezaměstnaných“, „nezávislých“ v různých zemích. Při každém výzkumu je potíž se zařazováním subjektů do takových kategorií, neboť jednotlivci mají možnost nadhodnocovat nebo podhodnocovat svou pozici a každý z nich může chápat jednotlivé kategorie různě. V mezinárodním komparativním šetření vystupuje tento jev obzvlášť silně, protože chápání jednotlivých kategorií nemusí být vůbec jednoznačné — např. problém nezaměstnaných žen, žen v domácnosti, nezaměstnanosti apod. Proto pro naše účely některé z těchto kategorií (ostatně málo zastoupené) musely být vynechány a některé byly sloučeny. Pro analýzu dat nás zajímá především srovnání dělnické třídy a ostatních složek obyvatelstva. V tabulkách, které shrnují data tímto způsobem, je sloučena skupina nekvalifikovaných a kvalifikovaných dělníků; v druhé skupině (střední vrstvy) však vystupují také učni, které nemůžeme oddělit (v kategorizaci výzkumných dat patří společně se studenty do jedné skupiny).

Problém s sebou přináší i znak příjmu — na hlavu i na domácnost (otázky č. 189 a 190). Hodnoty tohoto znaku byly stanoveny jako kvartilové příjmové intervaly celých populací jednotlivých zemí. Toto dělení se však ukázalo jako nevhodné, protože obzvlášť horní kvartilový interval je velmi málo četně zastoupen (to je však přirozené, neboť to plyne z definice zkoumaných subpopulací), a proto závěry srovnávání jsou v tomto případě značně zatíženy výběrovou chybou — a pravděpodobně i značným vychýlením. Tento faktor byl proto prozatím vzat jako po-

mocný, a to jednak z uvedeného důvodu a jednak proto, že nevíme, jaké nepravé korelace s sebou tento znak přináší. Proto je vyhodnocování tohoto faktoru provedeno jen velmi stručně.

Dalším z metodologicko-teoretických problémů, který se tu vyskytl, jsou odpovědi kategorií „nevím“, „nejsem si jist“, a kategorie „neodpověděl“. S tímto problémem se setkáváme obzvlášť při komparaci zemí s různými kulturami, zvyky a s různou politickou a společenskou situací. Velké procento osob odpovídajících touto kategorií se vyskytuje například ve Španělsku. Je obtížné interpretovat tento fakt v jednotlivých zemích bez podrobnější znalosti populace.

Pro naši dichotomizaci znaků se však musíme rozhodnout, zda počítaná procenta odpovědí se vztahují k celé populaci, nebo zda 100% odpovídá populaci redukované o některou z těchto položek. V případě prvním uvažujeme velikost té části, která jednoznačně volí mír, respektive která je jednoznačně proti válce a vyjadřuje to explicitně ve své odpovědi. Odhadnuté procento pak odpovídá celé populaci. V druhém případě (a to je například situace tzv. „acceptance ratio“) odhadujeme procento těch, kteří se hlásí k určité věci v redukované populaci (například těch, kteří projevíli jednoznačný souhlas nebo nesouhlas — z populace eliminujeme osoby, které se z jakéhokoli důvodu vyhnuly otázce nebo prohlásily, že si nejsou jisty).

V našem přístupu volíme první metodu. Druhého přístupu jsme použili také, byť jen částečně.

V prezentovaných tabulkách se proto vyskytuje zdánlivá kontradikce. Při analýze jsme vždy používali jednak podrobné kategorizace „zaměstnaneckých skupin“, jednak dichotomizovaného pohledu „dělnická třída“ — „střední vrstvy“. Při aplikaci prvního přístupu jsme považovali za 100% vždy počet všech účastníků výzkumu v každé zemi a v každé skupině. V druhém případě jsme vynechali ze souboru ty respondenty, kteří na danou otázku neodpověděli, resp. odpověděli „nevím“. Jako základ pro analýzu „skupin zaměstnání“ byl vzat celý respondent-ský soubor, pro analýzu komparací dělnické třídy a středních vrstev byl soubor vždy redukován o odpovědi „nevím“ a

o respondenty, kteří neodpověděli. Některé aspekty v tabulkách nás totiž vedly k tomu, že kategorie „nevím“ a „neodpověděl“ jsou velice heterogenní. Patří sem lidé, kteří opravdu neumí odpovědět, kteří zapomněli zodpovědět tuto otázku. Většinou však, jak se domníváme, jde o osoby, které se chtěly z nějakého důvodu otázky vyhnout, a lze předpokládat, že mnohé z nich by byly odpověděly kladně, resp. záporně, kdyby k tomu nebyly citily zábrany. Obzvlášť nápadný je tento jev u španělského výběrového souboru. Po vynechání takových respondentů ovšem relativní četnosti vzrostou, a to podle toho, jak mnoho respondentů vynecháme. V každém případě se domníváme, že tento pohled vrhá poněkud nové světlo na používaná data.

Všechny úpravy původních hodnot znaků byly vedeny snahou zvýšit komparabilitu dat a výsledků a též vytvořit nové, odvozené znaky, které by lépe vypovídaly o aspektech, které nás zajímají.

Postup analýzy dat spočíval ve dvou etapách. Jelikož jsme studovali vztah mezi třemi faktory — sociálně třídním postavením, osobním příjmem a příjmem domácnosti — a pěti otázkami indikujícími mírové postoje, obdrželi jsme patnáct různých kombinací pro každou ze zemí, jejíž výzkumné údaje jsme měli k dispozici.

První etapa spočívala ve vyhodnocení kontingenčních tabulek s původními, neupravenými hodnotami znaků. V každé zemi byl pro každou kombinaci spočten predikční Guttmanův koeficient λ_B . Tento koeficient, který vyjadřuje v jistém smyslu asociaci mezi příslušnými znaky (je to poměr informace, která je uložena v hodnotách jednoho znaku pro predikci druhého znaku, ke schopnosti predikovat jeho hodnoty bez znalosti prvního znaku), však ukazoval téměř jednoznačně hodnoty 0, nebo čísla řádově 10^{-3} . To odpovídá hypotéze, že se jednotlivé kategorie sociálního postavení neliší ve volbě hodnot v mírových otázkách — pro všechny skupiny (resp. pro velkou většinu z nich) je modální kategorie volby stejná. Jelikož tento ukazatel může být považován (vzhledem k některým jeho vlastnostem) za velmi hrubý, užili jsme v první etapě analýzy ještě druhého, jemnějšího predikčního koeficientu, který je

však výpočetně značně složitější a který je vhodnou mírou jednosměrné asociace; jde o Wallisův koeficient vážené predikce τ_B . Matice koeficientů hodnot τ_B sice neobsahovala většinu nul jako v případě prvního koeficientu, ale hodnoty byly maximálně řádu 10^{-2} , tedy natolik nepatrné, že jednoznačně potvrzují výše uvedenou hypotézu. Pro jednotlivé skupiny lze tedy prohlásit za statisticky prokázané, že se od sebe neliší významně vzhledem k modální volbě, tj. všechny skupiny volí modálně stejnou položku společnou také pro celou populaci. To platí i o vážené predikci, a tudíž zde nemůžeme mluvit i o prokázané statistické nezávislosti mezi „zaměstnaneckými skupinami“ a hodnotami mírových indikátorů. Tato pravidelnost se vyskytuje ve všech zemích. Vlastnosti použitých koeficientů jsou diskutovány v práci Goodmanové a Kruskalové [1].

Druhá etapa analýzy spočívá v pohledu na skutečné četnosti a jejich porovnání. Přitom nás zajímá vždy porovnání nikoli ve smyslu modálních hodnot příslušných znaků (jak to bylo provedeno v etapě první), ale nyní již ve smyslu statistické homogenity jednotlivých procentuálních hodnot, tj. vztah jejich číselných hodnot.

K tomu účelu bylo použito analýzy rozptylu pro binomické experimenty s dvojitým vstupem; jedním vstupem bylo hledisko sociálně třídního postavení respondentů, druhým bylo hledisko země. Zkoumanou proměnnou je relativní četnost odpovědí na vybraný indikátor mírového postoje. Metoda je založena na práci Reiersølové [3] a umožňuje testovat jednak hlavní efekty řádkové, jednak hlavní efekty sloupcové, a též interakce uvnitř tabulky. Základní hypotézou je homogenita všech podsouborů, vzniklých křížením vstupů použitých skupin sociálního postavení a zemí. Je-li tato hypotéza neplatná, pak se pokoušíme heterogenitu vysvětlit buď rozdílem jednotlivých zemí, či rozdílem jednotlivých skupin, případně interakcemi, tj. vlivem současného působení hodnot faktorů „země“ a faktorů „sociálního postavení“, který se mění v různých kombinacích.

Hodnoty testových charakteristik u jednotlivých tabulek neuvádíme — jsou to statistiky chí-kvadrát, počítané podle

návody výše citované práce Reiersølovy. Jako maximální pravděpodobnost chyby prvního druhu bylo jednotně ve všech případech voleno číslo $\alpha = 0,01$. Protože v jednotlivých zemích byla data sbírána na základě kvótního výběru, nemůžeme si být jisti nevychýleností našich odhadů. Metoda, které používáme, je založena na předpokladu prostého náhodného výběru v jednotlivých kategoriích, který ovšem není striktně splněn. Přijetí tohoto předpokladu je ale v podstatě v souladu s obecně přijatým přístupem.

U tabulky 2 a 3 uvádíme pro informaci standardní výběrové chyby, počítané také za předpokladu prostého náhodného výběru v každé skupině. U ostatních tabulek tato čísla neuvádíme pro úsporu místa.

Veškeré pravidelnosti, které se jeví při pohledu na tabulku, kde analyzujeme faktor příjmu, nelze vysvětlit jednoznačně. Příjem totiž hraje roli znaku, který v sobě zahrnuje řadu jiných faktorů, a konečné slovo může být řečeno až po další analýze těchto sdružujících se vlivů. Nepravé korelace mohou být způsobeny věkem, pohlavím, druhem práce, vzděláním, počtem členů domácnosti apod. Příjem ovšem je v každém případě ukazatelem sociálního postavení, a z tohoto hlediska lze i na některé relace mezi četnostmi pohlížet. Příslušné tabulky jsou proto uváděny, nicméně komentovány jen stručně. (Pro první etapu analýzy těchto faktorů však platí totéž, co pro znak „zaměstnaneckých kategorií“ — z hlediska modální volby i vážené predikce se kategorie příjmu neliší.)

Nakonec ještě upozorňujeme na termín „významnost“, kterého používáme v dalších částech stati ve statistickém smyslu. Výsledky, které tu interpretujeme, plynou z matematicko-statistického postupu testování hypotéz. V analýze rozptylu, která je tu aplikována, vystupují jako testovací kritéria s asymptotickým rozložením χ^2 -kvadrát a jejich rozklady. Statisticky významné, respektive — jak krátce píšeme — významné výsledky jsou ty, u kterých na příslušných hladinách zamítáme nulové hypotézy o homogenitě relativních četností a přijímáme hypotézy o jejich variabilitě. Tuto variabilitu se pak snažíme vysvětlit a hledat pravidelnosti, které jsou interpretovatelné.

V těchto metodologických poznámkách jsme se dotkli jen vybraných aspektů šetření, která se nás speciálně v této práci týkají. K metodologii celého výzkumu máme však řadu dalších výhrad (a to k mnoha jeho fázím), které zde neuvádíme, jelikož to není účelem našeho článku.

II. Postoje k vytvoření světa, v němž by nebylo válek

Objektivní postavení války a míru ve struktuře společenských jevů je jedním aspektem této problematiky, zatímco její druhou stránkou je odraz této skutečnosti ve vědomí lidí. Objektivní postavení války a míru nelze proto směřovat se systémem hodnot lidí. Hodnotový systém lidí nebývá vědeckým odrazem skutečnosti, ale má především povahu etickou, ideologickou a psychologickou. Je proto samozřejmé, že lidé nemají stejný hodnotový systém a různí lidé a různé sociální skupiny a společenské systémy uznávají různou hierarchii hodnot, a tudíž možné důsledky války a míru jsou různě hodnoceny. Otázku, co si lidé o věcech myslí a jakou hodnotu jim přiřkládají, nelze směřovat s otázkou skutečné povahy věcí. Z tohoto hlediska je zřejmé, že pro poznání objektivního postavení války a míru není postačující, jaké hodnoty jim určité sociální skupiny společenské a ideologické systémy či jednotliví myslitelé přisuzují, ale jaké postavení skutečně mají. Na druhé straně má ovšem subjektivní hodnocení velký praktický význam, neboť se stává i politickým postojem k válce a míru a může rozhodovat o osudu lidstva.

V této části naší studie bude předmětem našeho zkoumání pohled na postoje k mírovému uspořádání světa u různých sociálních skupin a jejich komparace mezi zeměmi s odlišnými společenskoekonomickými soustavami. Především nás bude zajímat informace o tom, zda dotázaný se explicitně vyjadřuje pro mír či proti válce, a ne jak vypovídá o tomto aspektu v hierarchii svého hodnotového systému. První analyzovanou otázkou je přání, aby vědecké poznání umožnilo organizovat svět bez válek.

Údaje uvedené v tab. 1 představují relativní četnosti z celonárodních výběrových souborů a vypovídají o tom, kolik procent obyvatelstva zkoumané věkové skupiny si přeje, aby vědecké poznání umož-

Tabulka 1¹: Otázka č. 59: Chtěl byste, aby vědecké poznání umožnilo organizovat svět tak, aby nebyly války?
(Relativní četnosti odpovědí ve výběrových souborech zemí)

Kategorie otázky	CS	E	GB	J	NL	N	SF	YU	GFR	I
ano	98,3	93,3	97,0	71,0	95,0	96,1	93,9	97,7	88,6	81,0
nejsem si jist	0,6	1,0	1,0	19,0	2,0	1,7	2,0	1,5	4,3	9,0
ne	0,4	1,0	2,0	5,0	2,0	2,0	4,0	0,5	5,0	9,0
nevím	0,5	5,0	0,0	6,0	1,0	0,2	0,0	0,3	2,1	2,0

nilo uspořádání světa, v němž by nebylo válek, či je proti tomu, anebo si není jisto vhodností či nevhodností takovéto aplikace vědy.

Pokud jde o sledovaný záměr, je třeba konstatovat, že přestože je zkoumaná otázka pro naše účely neadekvátnější, není ani ona dokonalá. Našemu záměru by lépe vyhovovala otázka, která by nespojovala mírové uspořádání světa s určitým druhem činnosti, v daném případě například otázka „Chtěl byste, aby svět byl organizován tak, aby nebylo válek?“, spojená s celou baterií jednoduchých otázek na toto téma.

I když pohled na relativní četnosti odpovědí ukazuje téměř jednoznačný požadavek mírového uspořádání, přece jen jsou zde poslední tři kategorie nenulově obsazeny. Zvláštní případ pak reprezentuje Japonsko, kde jsou příslušné četnosti 30% (!). Domníváme se, že právě problém vnese ní vědeckého poznání do otázky může být důvodem pro tak četné odpovědi, které nejsou přímým požadavkem míru. Tyto hodnoty lze interpretovat jako skepsi nad vědeckým poznáním a obavou ze zneužití vědeckých poznatků pro válečné účely. Zajímavé je tady též srovnání socialistických a kapitalistických zemí, kde je tato četnost daleko menší. Také případ Japonska na to ukazuje, neboť jde o populaci, která má jistě dosti důvodů ke skepsi po zkušenostech s atomovou bombou.

O omezeních v interpretaci těchto odpovědí z hlediska postojů k válce a míru jsme již pojednali. Pro naše cíle má však tato otázka nejen již uvedené nedostatky, které jsou svou povahou formální i obsahové a plynou z původních záměrů jejího zařazení, ale je problematická i ve své

podstatě. Z marxistického hlediska může sice věda významně přispět k urychlení společenského vývoje, a tím i k vytvoření světa, v němž nebudou války, avšak zajištění trvalého míru ve světě může být dosaženo pouze jeho revoluční přeměnou a vytvořením světové komunistické společnosti v důsledku revoluční a činnorodé aktivity mas. Je zřejmé, že v otázce je obsažen i utopický prvek, který se svým způsobem podobá přání, aby vědecké poznání umožnilo vyrobit kámen mudrců či elixír života.

Na výše uvedená omezení rozsahu a obsahu otázky bylo třeba upozornit v zájmu kritického chápání a hodnocení zjištěných výsledků. Domníváme se však – a rozbor dalších otázek to potvrdí –, že přes tato omezení je možné tento znak pojmout jako indikátor zjišťování postojů k mírovému uspořádání světa. V této souvislosti jistě není nezajímavé zjištění, že výrazně katolická země, jako je Španělsko, vykazuje pouze zanedbatelně nižší četnosti postojů „pro“ než kapitalistické země protestantské. Nelze však vyloučit, že v některých zemích (např. v Číně), kde z hlediska oficiální ideologie nelze odtrhnout válku od dosažení hlavního ideologického cíle a kde válka a ozbrojený boj jsou považovány za hlavní prostředky k dosažení tohoto cíle, by se uvedené nedostatky v otázce projevíly daleko výrazněji. Nelze ovšem říci, nakolik se v zemích tohoto typu odráží tato zvrácená ideologie ve vědomí lidí, a nakolik by se projevila v postojích ke zde zkoumané otázce.

Empirická data tabulky 1 nám názorně ukazují, jak dalece pronikla do vědomí lidstva objektivní skutečnost, že otázka války a míru je jednou ze základních

¹ PH úpravě tabulky respektujeme pořadí zemí, tak jak je používáno mezinárodním týmem řešitelů. Zkratky znamenají: ČSSR (CS), Španělsko (E),

Velká Británie (GB), Japonsko (J), Holandsko (NL), Norsko (N), Finsko (SF), Jugoslávie (YU). V dalších tabulkách také Polsko (PL).

Tabulka 2²: Otázka č. 59: Chtěl byste, aby vědecké poznání umožnilo organizovat svět tak, aby nebyly války?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku vyjádřené v procentech;
v závorce jsou uvedeny výběrové chyby)

Skupiny sociálního postavení v zaměstnání	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. studenti, učni	99,4 (0,63)	94,3 (1,61)	95,5 (1,97)	94,6 (1,98)	94,4 (1,93)	91,5 (2,71)	99,2 (0,85)	95,6 (0,66)
2. nekvalifikovaní dělníci	98,0 (1,01)	86,3 (2,55)	96,1 (1,27)	97,3 (1,55)	96,6 (2,36)	95,2 (3,29)	98,8 (1,16)	94,9 (0,73)
3. kvalifikovaní dělníci	98,4 (0,61)	91,8 (1,67)	95,0 (1,97)	96,2 (3,77)	98,1 (1,87)	94,0 (2,05)	97,6 (1,20)	95,9 (0,57)
4. nižší úředníci	98,9 (0,80)	95,0 (1,48)	98,7 (0,90)	93,0 (2,12)	97,3 (1,55)	96,4 (2,52)	95,8 (2,39)	96,4 (0,61)
5. vyšší úředníci apod.	97,3 (1,32)	97,4 (1,15)	94,4 (2,44)	93,3 (3,22)	93,3 (4,55)	93,3 (6,44)	98,2 (1,74)	96,3 (0,78)
Celkem	98,4 (0,38)	93,0 (0,78)	96,2 (0,72)	94,7 (1,04)	95,9 (0,99)	93,8 (1,29)	98,0 (0,63)	95,8 (0,30)

otázek dneška; současně nám umožňují srovnat postoje v zemích kapitalistických a socialistických.

Výsledek kladných odpovědí u evropských zemí, které se pohybují v rozmezí od 93,3 0/0–98,3 0/0, je opravdu zarážející. V Japonsku jsou sice četnosti kladných odpovědí menší (71,0 0/0), ale tento výsledek je asi třeba hodnotit (jak již bylo uvedeno výše) podle konkrétních historických zkušeností Japonců a rozdílného chápání otázek.

Z rozboru údajů, zdá se, dále vyplývá, že pozitivní postoje, které se tu projevují, nejsou vlastní jen zkoumané věkové skupině, ale že jsou sdíleny drtivou částí obyvatelstva zemí s různými společenskými a ekonomickými soustavami. Počet zkoumaných evropských zemí je natolik velký, že opravňuje k vyslovení hypotézy o tom, že v Evropě je takřka veškeré obyvatelstvo pro uspořádání světa bez válek; výsledky z Japonska pak naznačují, že i když se relativní četnosti odlišují, bude mít jednoznačnost mírového přání univerzální povahu, anebo že zde je významná tendence k tomuto stavu. Vzhledem k tomu, že výzkum nebyl proveden v přiměřeném počtu zemí z různých oblastí světa, není možno tuto naši hypotézu empiricky verifikovat. Pro oprávněnost naší hypotézy jistě není bezvýznamné, že v indickém souboru se relativní četnosti (i když se vztahují ke speciální

subpopulaci) podstatně neliší od ostatních zemí (výsledky jsou postupně 81 0/0, 9 0/0, 9 0/0, 2 0/0). Z údajů v tabulce dále vyplývá, že četnosti pozitivních postojů jsou v rámci zkoumaných zemí nejvyšší v zemích socialistických a že v ČSSR je výsledek v tomto směru vůbec nejpriznivější. Je škoda, že výzkum nebyl proveden ve více socialistických zemích (v Polsku tato otázka nebyla zkoumána), aby bylo možno i na základě konkrétního výzkumu prokázat, jak dalece jsou zjištěné vyšší výsledky typické pro socialistické země a v jakém vztahu byl tento aspekt spojen s poznáním, že v době raketojaderných zbraní dostává pozitivní postoj k této otázce stále výraznější všelidskou povahu.

Než přejdeme k teoretickému zhodnocení těchto výsledků, všimněme si ještě postojů k mírovému uspořádání světa za pomoci vědy ještě z hlediska různých skupin zaměstnání. (Viz tab. 2.)

Tutéž problematiku si ještě ukážeme z hlediska komparace postojů dělnické třídy a středních vrstev. (Viz tab. 3.)

Pomocí postupu testování hypotéz se nepodařilo prokázat rozdíly v postojích u zkoumaných sociálních skupin. To ovšem neznamená, že by toto zjištění bylo absolutní, že jisté rozdíly mezi skupinami nemusí existovat. U každého výzkumu je třeba počítat s jistou dávkou nepřesnosti, která vzniká buď v průběhu samotného

² Ve studentských souborech byly zjištěny tyto relativní četnosti odpovědí: Nový Zéland 83 0/0, Velká Británie 82 0/0, USA 80 0/0, NSR 88 0/0; i když

tyto soubory nelze považovat za reprezentativní pro celé studentské populace, mají svůj význam pro podpoření našich závěrů.

Tabulka 3: Otázka č. 59: Chtěl byste, aby vědecké poznání umožnilo organizovat svět tak, aby nebyly války?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku vyjádřené v procentech; výběrové chyby; ze souboru jsou vyloučeny některé kategorie odpovědí — viz text)

Sociálně třídní hledisko	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. dělníci	98,7 (0,45)	96,4 (0,91)	95,8 (1,07)	97,1 (1,45)	98,2 (1,25)	94,3 (1,74)	98,4 (0,80)	97,2 (0,36)
2. střední vrstvy	99,4 (0,36)	96,9 (0,70)	96,6 (0,96)	94,6 (1,25)	95,4 (1,25)	93,2 (1,90)	98,4 (0,81)	96,7 (0,36)
Celkem	99,0 (0,30)	96,7 (0,56)	96,2 (0,72)	95,3 (0,98)	96,2 (0,96)	93,8 (1,29)	98,4 (1,57)	96,9 (0,26)

výzkumu, či v důsledku výběrových chyb, které jsou zákonité (musíme také počítat s vychýlením způsobeným kvótním výběrem). Avšak i kdyby rozdily tohoto druhu skutečně existovaly, byly by s největší pravděpodobností nepodstatné. Podobně je tomu při komparaci postojů dělnické třídy a středních vrstev v tabulce 3, i když — posuzováno z hlediska jednotlivých zemí — se zdá, že u dělnické třídy je mírná tendence k vyšším četnostem pozitivních postojů.

Máme-li správně hodnotit uvedené údaje, je třeba se vyvarovat přílišných zjednodušování, jež by mohla vést k nesprávným závěrům — k podceňování či přeceňování získaných údajů k mírovým postojům.

Správného hodnocení mírových postojů dosáhneme jedině tehdy, je-li pro nás východiskem chápání těchto jevů ve vzájemné dialektické souvislosti s jinými společenskými jevy. Mír sám o sobě neexistuje a vyskytuje se vždy ve vzájemných vztazích s jinými jevy. Marxistická teorie přikládá míru pozitivní význam jen tehdy, je-li součástí společenského pokroku a humanizace lidských vztahů. I v dnešní době může mít mír reakční povahu.

Při hodnocení mírových aspektů musíme mít na zřeteli, že odvrácení světového raketojaderného konfliktu je nezbytným předpokladem pro realizaci světového pokroku. Protože zabránění světové válečné tragédie závisí nemálo i na postojích širokých mas k válce a míru, je třeba hodnotit zjištěné výsledky velmi pozitivně. Tyto výsledky svědčí i o tom, že do vědomí podstatné části lidstva vstoupil — ať už v té či oné podobě — závažný aspekt

objektivních podmínek současné etapy světového progresivního vývoje.

Vzhledem k možným důsledkům světové raketojaderné války a přestože i nadále je základním rozparem procesu světové socialistické revoluce rozpor mezi prací a kapitálem, hlavním rozparem současné etapy vývoje tohoto procesu se stal rozpor mezi lidem celého světa a malou hrstkou agresivních monopolisticko-imperialistických militaristických kruhů. Zkoumaná část obyvatelstva tvoří součást té stránky hlavního rozporu etapy, v jejímž objektivním zájmu je odstranění možnosti vzniku takového typu války a vytvoření světa, v němž by nebylo válek. Důležitým výsledkem je skutečnost, že bylo empiricky prokázáno, jak vysoké procento obyvatelstva přijímá tuto objektivní stránku vývoje do svého vědomí. Současně se tu vytváří předpoklad pro velmi reálnou hypotézu, že pozitivní postoj k vytvoření světa, v němž by nebylo válek, bude s větším či menším rozdílem sdílen většinou obyvatelstva všech zemí, nebo alespoň že existuje velmi výrazná tendence k tomuto stavu.

Pro posouzení stupně pokrokovosti mírového myšlení je mimořádně důležité osvětlení jeho vztahu k jiným hodnotám. Při vyhodnocování uvedených postojů je třeba mít na zřeteli, že dotázaní spojují — ať vědomě či nevědomě, třídě uvědoměle či zmateně — svůj postoj k mírovému uspořádání s určitým společensko-ekonomickým systémem. Revoluční proletariát měl jistě jiné představy o společenském zřízení ve světě bez válek než zaostalé střední vrstvy. To, že otázka k mírovému uspořádání světa nebyla spojena s určitým společenským systémem a

že její realizace je v objektivním zájmu všech zkoumaných sociálně třídních skupin, zřejmě vysvětluje, že rozdily mezi těmito skupinami a mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi jsou nepatrné.

Při úvahách o četnostech jednotlivých postojů k válce a míru se nelze dopouštět falešných vulgarizací. Takovou vulgarizací by byla snaha z těchto četností mechanicky odvozovat stupeň pokrokovosti té které země. Jednak se postoj k míru u obyvatelstva nemusí krýt s postojem vládnoucích kruhů a politikou státu, jednak je i v současné epoše společenský pokrok určován nejen mírovými postoji, ale také řadou dalších aspektů. Tak například v některých zemích třetího světa (Indie), jejichž vlády se orientují na politiku mírové koexistence a které z hlediska světového progresivního vývoje hrají pokrokovější úlohu než kapitalistické země, budou pravděpodobně kladné relativní četnosti nižší než v některých vyspělých kapitalistických zemích. Je velmi pravděpodobné, že v těchto zemích je zkoumaný postoj mimo jiné výrazně ovlivňován rozporem mezi hospodářskou zaostalostí země a populační explozí, kdy u určité části obyvatelstva vystupuje tento rozpor v té či oné formě falešného vědomí, která válku — podobně jako Malthus — chápe jako jeden ze způsobů regulace tohoto napětí.

III. Postoje k válce bez jaderných zbraní

Jak již bylo řečeno, pro posouzení charakteru postojů k válce a míru nestačí se omezit na zkoumání dosud sledovaného aspektu, ale je třeba tuto otázku zkoumat ve vztahu k jiným důležitým jevům společenského života. Toto hledisko umožňují — i když s jistými omezeními — osvětlit otázky, které se vztahují k hodnotovému systému dotázaných, totiž otáz-

ky č. 71 a 73, jež budou předmětem této části studie. Bohužel ovšem ani tyto otázky nevyhovují plně požadovanému účelu. Jejich jistým nedostatkem je to, že nejsou uváděny explicitně do konkrétního vztahu k určitým hodnotám společenského významu (zachování národní nezávislosti, socialismu, vítězství světové revoluce, zachování demokracie, náboženství, kapitalismu apod.) a k hodnotám individuálním (zachování vlastního života, rodiny, dětí apod.). Skutečnost, že obě tyto otázky nebyly v dotazníku pojaty v takové podobě, jistě snižuje jejich význam pro náš pohled. Vystává zde otázka, nakolik byli dotázaní schopni pochopit plný rozsah a obsah dotazu, zda odpovědi na něj nejsou spíše abstraktním výrazem mírového postoje než hierarchickým začleněním této hodnoty do vlastního hodnotového žebříčku. Tento problém nám do značné míry umožňuje osvětlit četnosti odpovědí na otázky č. 8 a č. 9 (nejlepší a nejhorší alternativy pro rok 2000), které budou uvedeny v další části stati.

Ke zkoumání problematiky k válce bez použití nukleárních zbraní používáme otázky č. 71; budeme ji analyzovat opět z hlediska postojů zkoumaného obyvatelstva jednotlivých zemí, sociálně třídních a částečně také příjmových skupin. (Viz tab. 4.)

Srovnání uvedených údajů svědčí o malých rozdilech v relativních četnostech postojů. Je až zarážející, jak vysoké procento je dosaženo v kategorii „ne“ (50 %—83 %) a jak nízké jsou relativní četnosti v kategorii „ano“ (4 %—24 %). Od struktury postojů obyvatelstva výše uvedených zemí se výrazně odlišuje výběrový soubor indický (postupně 30 %, 24 %, 38 %, 8 %). Srovnáme-li tyto výsledky s četnostmi v tabulce, vidíme, že poměr hodnot pro „ano“ a „ne“ je v Indii téměř vyrovnaný,

Tabulka 4: Otázka č. 71: Můžete si představit hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku bez použití nukleárních zbraní?
(Relativní četnosti odpovědí ve výběrových souborech zemí)

Kategorie otázky	CS	E	GB	J	NL	N	PL	SF	YU	GFR	I
1. ano	14,0	15,0	24,0	4,0	17,0	17,0	14,0	14,0	10,0	13,4	30,0
2. nejsem si jist	6,0	5,0	2,0	11,0	4,0	16,0	6,0	18,0	4,0	12,6	24,0
3. ne	55,0	50,0	71,0	74,0	70,0	63,0	66,0	55,0	83,0	73,4	38,0
4. nevím	25,0	30,0	3,0	11,0	9,0	4,0	14,0	13,0	4,0	0,7	8,0

Tabulka 5³: Otázka č. 71: Můžete si představit hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku bez použití nukleárních zbraní?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku vyjádřené v procentech)

Skupiny sociálního postavení v zaměstnání	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. studenti, učni	62,3	49,3	72,1	57,7	54,9	52,8	75,2	59,4
2. nekvalifikovaní dělníci	64,3	44,5	73,7	70,9	64,4	50,0	93,0	65,6
3. kvalifikovaní dělníci	68,2	54,3	66,1	84,6	73,6	58,2	82,9	66,4
4. nižší úředníci	73,1	52,0	78,8	72,9	66,4	58,2	78,9	67,8
5. vyšší úředníci apod.	61,7	52,6	47,2	66,7	43,3	26,7	79,0	56,9
Celkem	66,6	50,9	70,0	68,1	61,2	54,3	81,8	63,8

zatímco pro země v tabulce podstatně převažuje k hodnotě „ne“ (nejvyšší je tento poměr v Japonsku, kde činí 74 : 4). Je ovšem možné, že tato odlišnost vyplývá z odlišné povahy výběrového souboru indických respondentů, který se může podstatně lišit od celonárodní populace. Tato hypotéza však je vzhledem ke srovnání jednotlivých skupin v tabulkách 5 a 6 nepravděpodobná. Domníváme se tedy, že tyto rozdíly je třeba hledat v odlišných hodnotových vzorcích.

Z údajů uvedených v tabulce 5 vyplývá, že i postoje jednotlivých „zaměstnaneckých skupin“ vykazují poměrně vysoké relativní četnosti v odmítavém postoji k válce bez použití nukleárních zbraní. Dále je zřejmé i to, že na základě získaných údajů nelze stanovit žádnou pravidelnost v postojích zkoumaných sociálních vrstev, bez ohledu na to, zda se uvažuje na úrovni všech zkoumaných zemí či pouze zemí kapitalistických nebo socialistických. Nelze ovšem vyloučit, že určitá pravidelnost v postojích „zaměstnaneckých skupin“ existuje, avšak tento výzkum ji neprokázal. Ze získaných dat současně vyplývá, že uvnitř jednotlivých

zemí existují statisticky významné a v některých případech dokonce značně velké rozdíly v relativních četnostech. Tak například ve Velké Británii je poměrně velký rozdíl mezi skupinami č. 4 a č. 5, ve Finsku mezi skupinami č. 1 a č. 5 atp.

Porovnejme ještě relativní četnosti postojů u dělníků a středních vrstev. (Viz tab. 6.)

Při ověřování hypotézy byly zjištěny statisticky významné rozdíly mezi oběma skupinami, a to menší u dělníků než u středních vrstev. Nejen to. Z tabulky vyplývá, že tato pravidelnost platí pro každou ze zkoumaných zemí (rozdíly jsou ovšem různé velké). To znamená, že dělníci si méně často než střední vrstvy nedovedou představit hodnotu, cíl nebo ideál, které by ospravedlňovaly válku bez použití atomových zbraní.

Poměrně malá pravidelnost v odlišnosti relativních četností u různých zde zkoumaných skupin může svádět k závěru, že by bylo účelnější zkoumat tuto problematiku z hlediska výše příjmů. Za mimořádně účelné bychom považovali provést komparaci těchto postojů na základě kombinace „skupin zaměstnání“ a příjmo-

Tabulka 6⁴: Otázka č. 71: Můžete si představit hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku bez použití nukleárních zbraní?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku po redukcii)

Sociálně třídní hledisko	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. dělníci	78,4	76,4	71,1	75,8	72,6	67,4	91,5	76,9
2. střední vrstvy	74,7	61,6	68,8	73,3	60,5	55,1	80,4	68,1
Celkem	76,7	67,0	70,0	74,1	63,9	60,8	86,0	72,0

³ Po aplikaci analýzy rozptylu jsme získali ještě výsledky pro polský výběrový soubor, které uvádíme zvlášť: jednotlivé kategorie měly tyto výsledky: 58,7 %, 64,3 %, 47,8 %, 48,4 % a celkem 54,58 %.

⁴ Po zpracování dat jsme získali ještě výsledky

pro Polsko, které uvádíme zvlášť: dělníci 56,7 %, střední vrstvy 51,7 %, celkem 52,9 %. Výsledky studentských souborů: Švédsko 51 %, Nový Zéland 35 %, Velká Británie 37 %, USA 39 %, NSR 69 %.

Tabulka 7: Otázka č. 71: Můžete si představit hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku bez použití nukleárních zbraní?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku vyjádřené v procentech)

Příjem na domácnost	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. kvartilový interval	56,2	41,4	79,3	69,4	55,3	39,5	87,2	57,0
2. kvartilový interval	66,3	51,6	73,1	70,8	75,0	57,4	78,0	64,2
3. kvartilový interval	71,6	54,0	67,4	72,8	63,6	56,0	86,9	66,5
4. kvartilový interval	87,0	53,5	66,2	59,3	61,8	—	82,0	66,0
Celkem	66,2	49,8	70,6	70,1	62,8	—	83,7	63,7

vých kategorií, což by nám umožnilo zjistit, jak dalece se výše příjmu projevuje u jednotlivých skupin. Tohoto hlediska však není možno použít, neboť získané velikosti dílčích výběrových souborů jsou tak malé, že neumožňují solidní statistické vyhodnocení.

Příjmové kategorie, jichž bylo ve výzkumu použito, je proto třeba brát s rezervou, jak jsme uvedli v druhé části. Přes všechny výhrady se však domníváme, že četnosti postojů i z hlediska obou příjmových znaků mají určitou poznávací funkci, a to zejména pro komparaci uvnitř jednotlivých zemí; proto tabulky uvádíme bez podrobného komentáře. (Viz tab. 7 a 8.)

Uvedené výsledky — ať již se týkají veškerého obyvatelstva zkoumaného věku či sociálně třídních, zaměstnaneckých anebo příjmových skupin — jsou překvapivé a teoreticky i politicky mimořádně závažné. Za nejzávažnější považujeme zjištění, že četnosti osob, jež si umí představit ospravedlňující hodnotu, cíl nebo ideál, jsou velice nízké a že četnosti osob, které si takovou hodnotu představit nedovedou, jsou velmi vysoké.

Výše uvedené výsledky budou různými ideologickými směry různě hodnoceny. Zasloužily by si jistě hlubšího rozboru.

Zde se omezujeme pouze na několik stručných připomínek.

Jako velmi uspokojivé se tyto výsledky mohou jevit pravděpodobně pouze stoupencům absolutního pacifismu. Méně pozitivně již budou tyto výsledky hodnotit stoupenci relativního pacifismu, jako je křesťanský, liberalistický či radikálně demokratický pacifismus. Také marxismus, jenž je proletářsko-třídním typem relativního pacifismu, nemůže tyto výsledky hodnotit jednoznačně kladně, přestože v současném stadiu světového vývoje ustupují negativní aspekty těchto postojů výrazně do pozadí. Z četností těchto postojů se nabízí závěr, že zachování míru se podstatné části obyvatelstva zkoumaných zemí jeví jako nejvyšší hodnota, ideál či cíl a že této hodnotě, cíli či ideálu je třeba podříditi všechny ostatní hodnoty. Z těchto údajů by bylo možno dále vyvodit závěr, že se tato většina zřejmě domnívá, že v případě ohrožení této hodnoty je přípustné či nutné obětovat všechny ostatní hodnoty, a to i takové hodnoty, jako je suverenita, svoboda, demokracie, socialismus, vítězství světové socialistické revoluce, zachování náboženství apod. Tento logicky vyplývající závěr by byl zřejmě unáhlený a neodpovídal by skutečnému hodnotovému systému do-

Tabulka 8: Otázka č. 71: Můžete si představit hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku bez použití nukleárních zbraní?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku vyjádřené v procentech)

Osobní příjem	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. kvartilový interval	64,7	47,6	79,7	71,5	62,6	50,0	90,6	59,1
2. kvartilový interval	69,3	53,1	67,2	74,1	63,2	60,2	83,6	64,0
3. kvartilový interval	66,9	50,9	59,6	74,4	70,2	46,0	80,8	65,1
4. kvartilový interval	66,7	66,7	54,1	40,0	52,3	—	80,2	63,1
Celkem	66,7	49,3	70,3	72,2	62,3	55,3	83,3	61,8

tázaných. Domníváme se proto, že mnohem blíže pravdě bude závěr, že tyto neadekvátní postoje k tomuto typu války souvisí s tím, že dotázaní si nedostatečně uvědomují skutečné postavení a úlohu válek tohoto druhu ve struktuře společenských jevů.

Vyslovujeme-li pochybnosti o tom, že podstatná část dotázaných nadřadila nepoužití války bez jaderných zbraní všem ostatním hodnotám, neznamená to, že se domníváme, že zjištěné četnosti těchto postojů mají povahu nevýznamné preference mírových postojů. Naopak se domníváme — v souladu s jinými zjištěnými výsledky — že hodnota míru náleží u většiny dotázaných k nejdůležitějším hodnotám.

Při posuzování hodnotového systému lidí je třeba také vzít v úvahu, že se v něm pravděpodobně odráží nové postavení války, které je důsledkem zavádění raketojaderných zbraní a možnosti přerůstání války vedené konvenčními zbraněmi ve válku světovou, raketojadernou, všezničující. Je velmi pravděpodobné, že tato objektivní stránka výrazně pronikla do vědomí lidí, a je možné, že se u velké části populace pojmy obou typů válek v podvědomí překrývají. Velká část dotázaných si zřejmě zvykla uvažovat o válce na úrovni světového raketojaderného konfliktu. Podstatná část dotázaných vycházela z předpokladu, že v případě světového válečného konfliktu nebude jejich země moci stát mimo tento konflikt. (Relativní četnosti v jednotlivých zemích k tomuto názoru jsou tyto: Španělsko 49 %, Japonsko 61 %, Polsko 70 %, Jugoslávie 74 %, Finsko 77 %, Holandsko, Norsko, Velká Británie 89 %, ČSSR 93 %, Indie 64 %, NSR 82,1 %.)

Na vysoké četnosti postojů v námi zkoumané otázce měla pravděpodobně vliv i příliš abstraktní povaha dotazu, jak již bylo řečeno na jiném místě. To možná přispělo k tomu, že dotázaní nebyli schopni plně domyslet rozsah a obsah této otázky. Zjištěný hodnotový vzorec je proto pravděpodobně výsledkem více či méně abstraktní úvahy o míru a nepřilíš hlubokých úvah o vztahu hodnot a jejich hierarchii. Považujeme za takřka jisté, že podstatná část dotázaných by uvažovala jinak v konkrétní situaci, kdy volba mezi ztrátou suverenity, socialis-

mu, demokracií, náboženstvím apod. by byla bezprostředně aktuální. V případě nutnosti bezprostřední volby by značná část těch, kteří neměli adekvátní představu o možných konkrétních situacích, pravděpodobně zaujala opačné stanovisko. Absolutně pacifistické tendence v postojích k válce u podstatné většiny dotázaných mají nejen uvedené aspekty. Tyto tendence jsou také výrazem hluboké touhy národů po míru. Jsou důležitou složkou světového veřejného mínění, jehož váha ve světě neustále roste a které může sehrát důležitou úlohu při utváření povahy mezinárodních vztahů v současném světě.

Dříve než přejdeme k vyhodnocení výsledků četností odpovědi na otázku č. 73 (představa hodnoty, cíle nebo ideálu ospravedlňující válku s nukleárními zbraněmi), je třeba se zamyslet nad jejím významem. Použití jaderných zbraní ve válce má různé dimenze, a to jak z hlediska typu války, tak i z hlediska možných důsledků jejich použití. Z hlediska typu zbraní je možno dělit válku na dva základní typy, o kterých je tu řeč, tj. na válku s použitím jaderných zbraní a bez použití jaderných zbraní. Typ války s použitím jaderných zbraní je možno dále členit na dva subtypy, a to na válku, v níž jaderné zbraně určují její povahu, a válku, ve které je celková povaha v zásadě určována konvenčními zbraněmi (jako příklad může sloužit druhá světová válka).

Použití jaderných zbraní ve válce může mít různé důsledky, což by mohlo mít nemalý význam pro určování postojů, uvažíme-li, že použitá otázka je v přímém vztahu k hodnotovému systému dotázaných. V uvedených subtypech pak jde buď o všezničující raketojadernou válku, v níž by byla v sázce existence všeho lidstva, nebo o druhý subtyp, v němž počet mrtvých, raněných a velikost hmotných škod způsobených atomovými zbraněmi představuje jen malou část ztrát, k nimž ve válce dochází. (Ztráty na lidech a hmotné škody způsobené v druhé světové válce tzv. konvenčními zbraněmi mnohonásobně převyšují lidské ztráty a škody vzniklé v důsledku použití jaderných zbraní.)

Použitá otázka má tedy opět omezenou účinnost, obzvlášť z hlediska našich cílů,

neboť nerozlišuje tyto dva výrazné rozdíly. Otázka také nevede ke zjišťování postojů k oprávněnosti či neoprávněnosti použití jaderných zbraní ve válce. Takový problém je však mimořádně závažný a jeho zkoumání by jistě bylo na místě. Postoje k válce s jadernými zbraněmi a postoje k použití jaderných zbraní ve válce nejsou totožné; jde o dva druhy odlišných postojů, které se vztahují k odlišným fenoménům, a není vyloučeno, že budeme-li v souladu s vědeckým poznáním první jev hodnotit pozitivně, můžeme druhý fenomén hodnotit negativně. Nejasnost použité otázky je vidět na příkladu druhé světové války. Použití války ze strany SSSR a ostatních národů porobených či ohrožených fašistickými agresory bylo ve druhé světové válce oprávněné a spravedlivé. Hodnoty, které byly tehdy ohroženy, plně opravňovaly použití války jako prostředku na jejich obranu. Toto stanovisko je nejen v souladu s marxismem, ale je sdíleno i drtivou částí světového veřejného mínění, a dokonce i částí absolutních pacifistů, jako jsou kvakeři. Zdá se proto velmi pravděpodobné, že drtivá část dotázaných by v případě uvědomění si plného rozsahu a dosahu otázky opět odpověděla „ano“, neboť hodnoty, které byly tehdy ohroženy, stály za to, aby byly hájeny. V té době také nemohlo jít o všezničující nukleární válku. Pro toto hledisko svědčí i fakt, že značná část dotázaných se narodila ještě před druhou světovou válkou, a nelze předpokládat, že problematika tehdejší doby jí byla zcela cizí. Jiné hodnocení si ovšem zaslouží použití atomové bomby Spojenými státy v Japonsku v době, kdy o výsledku války bylo již prakticky rozhodnuto – pro toto použití nebylo žádné oprávnění. Přestože toto použití je třeba hodnotit negativně, tato okolnost nezba-

vuje druhou světovou válku spravedlivého charakteru z hlediska napadených.

Postrádáme proto v tomto dotazu obsahové zúžení rozlišující časové a intenzitní hledisko jevu a jeho konkretizaci. Při vyhodnocování relativních četností je tedy třeba si uvědomit, že neadekvátní formulace této otázky ovlivňovala postoje dotázaných. Empirické výsledky výzkumu shrneme v tabulce 9.

S výjimkou Španělska je třeba výsledky hodnotit kladně, neboť svědčí o takřka všeobecném negativním postoji k válce jaderného typu. Srovnáme-li četnosti postojů k válce bez nukleárních zbraní s válkou, v níž by bylo těchto zbraní použito, pak přes značné rozdíly v relativních četnostech nejsou tyto četnosti tak velké, jak by se mohlo z odlišnosti povahy a možných důsledků obou těchto válek usuzovat.

Nízká relativní četnost negativních postojů ve Španělsku (62 %) je dána tím, že jedna třetina dotázaných odpověděla „nevím“. Pokud jde o relativní četnosti pozitivních postojů, jsou ve Španělsku stejně vysoké jako ve Velké Británii a pouze o něco vyšší než v druhých zemích. Odlišná je struktura odpovědí u indického souboru, kde je výraznější názor o oprávněnosti tohoto typu války (16 %). Avšak i zde se proti její oprávněnosti vyslovilo 62 %, 8 % si nebylo jisto a 13 % odpovědělo „nevím“. Přes odlišnou strukturu ve Španělsku a v Indii je však oběma zemím společné to, že relativní četnosti pozitivních odpovědí jsou velmi nízké. I když je třeba teoreticky připustit možnost, že nízké relativní četnosti byly zapříčiněny neadekvátní formulací otázky, domníváme se, že hlavní příčiny tohoto jevu je třeba hledat jinde. Mnohem pravděpodobněji jej vysvětluje souvislost s názory na nebezpečí takovéto války pro obě

Tabulka 9: Otázka č. 73: Můžete si představit jakoukoliv hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku s atomovými zbraněmi?
(Relativní četnosti odpovědí ve výběrových souborech zemí)

Kategorie otázky	CS	E	GB	J	NL	N	SF	YU	GFR	I
1. ano	3,0	6,0	6,0	2,0	4,0	4,0	2,0	1,0	4,1	16,0
2. nejsem si jist	2,0	1,0	1,0	4,0	1,0	3,0	4,0	2,0	4,1	8,0
3. ne	83,0	62,0	91,0	82,0	88,0	89,0	80,0	95,0	89,3	62,0
4. nevím	12,0	31,0	2,0	12,0	7,0	4,0	14,0	3,0	2,5	13,0

Tabulka 10⁵: Otázka č. 73: Můžete si představit hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku s atomovými zbraněmi?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku vyjádřené v procentech)

Skupiny sociálního postavení v zaměstnání	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. studenti, učni	80,5	69,9	90,1	83,1	83,8	86,8	96,6	82,8
2. nekvalifikovaní dělníci	77,0	51,6	91,0	92,7	89,8	73,8	97,7	80,0
3. kvalifikovaní dělníci	84,0	60,2	86,0	96,2	98,1	78,4	93,9	80,5
4. nižší úředníci	88,6	73,1	93,6	88,9	90,0	90,9	91,6	86,3
5. vyšší úředníci apod.	86,6	72,4	91,0	80,0	73,3	73,3	89,5	81,2
Celkem	83,3	65,4	90,6	87,4	87,6	82,1	94,3	82,2

země: ve Španělsku a v Indii je pravděpodobně takovéto nebezpečí pocíťováno mnohem méně než v ostatních zkoumaných zemích, jak o tom svědčí četnosti názorů o možnosti dané země zůstat mimo světový válečný konflikt. Také v Japonsku značná část dotázaných považovala tuto možnost za reálnou, avšak zde vliv tohoto faktoru na postoj k válce s jadernými zbraněmi musel být výrazně potlačen působením mnohem intenzivnějšího faktoru, a to praktickými zkušenostmi takovéto války. Ve všech ostatních zemích, kde je takřka všeobecně sdílen názor o tom, že vlatní země nemůže stát mimo světový válečný konflikt, jsou postoje k použití takovéhoho typu války takřka všeobecně negativní. Domníváme se, že je tu oprávněn názor, že značná část respondentů pod pojmem válka s jadernými zbraněmi rozuměla jaderný typ války.

Všimněme si ještě, zda z relativních četností různých sociálních skupin v dichotomizovaném tvaru této otázky nelze vyvodit určitá specifika vlastní té či oné sociální skupině. Jednotlivé sociálně třídní skupiny odpověděly „ne“ tak, jak je uvedeno v tabulce 10.

Při výpočtech byly zjištěny významné rozdíly v relativních četnostech mezi jednotlivými sociálně třídními skupinami. Velmi vysoké četnosti vykazují například nižší úředníci. Při srovnání relací mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky se zdá, že u kvalifikovaných je výraznější tendence proti válce s jadernými zbraněmi. Poněkud zarážející jsou výsledky (relativně nízké) u kvalifikovaných dělníků v Anglii a nekvalifikovaných dělníků ve Španělsku a Finsku.

Srovnání relativních četností negativních postojů k této otázce mezi dělnickou třídou a středními vrstvami má strukturu uvedenou v tabulce 11.

V této tabulce (opět jsou vynecháni respondenti „nevím“, „neodpověděl“) byla prokázána nejen odlišnost jednotlivých zemí, jak bylo lze očekávat, ale i odlišnosti v obou sociálních třídách – dělníci odpovídají statisticky významně vyšším procentem ve prospěch negativních hodnot znaku. Pohledem na tabulku lze tedy zjistit, že tato relace platí nejen v marginálních hodnotách, ale také u jednotlivých zemí. Tam, kde je relace opačná, je rozdíl malý. Můžeme prozatím zahrnout tyto výjimky do výběrových výkyvů cho-

Tabulka 11: Otázka č. 73: Můžete si představit hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku s atomovými zbraněmi?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku po redukcí souborů)

Sociálně třídní hledisko	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. dělníci	94,1	90,5	89,2	96,2	98,1	93,8	98,4	93,5
2. střední vrstvy	94,7	87,4	91,8	91,9	88,9	93,3	96,6	91,7
Celkem	94,4	88,5	90,6	93,2	91,5	93,5	97,5	92,5

⁵ Výsledky u studentských souborů byly tyto: Švédsko 68 %, Nový Zéland 69 %, Velká Británie 88 %, USA 85 %, NSR 95 %.

Tabulka 12: Otázka č. 73: Můžete si představit hodnotu, cíl nebo ideál, které by mohly ospravedlnit válku s atomovými zbraněmi?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku)

Příjem na domácnost	CS	E	GB	NL	N	YU	Celkem
1. kvartilový interval	79,2	46,4	93,1	94,4	94,7	96,8	71,2
2. kvartilový interval	83,8	61,5	91,2	88,8	94,1	91,7	79,4
3. kvartilový interval	86,5	76,1	90,9	91,7	89,8	94,6	86,0
4. kvartilový interval	91,3	75,4	87,2	91,5	85,4	94,2	86,6
Celkem	83,8	62,2	90,6	90,4	89,4	94,4	80,5

vání respondentských souborů; je ovšem možné, že později budeme moci i tyto výkvy vysvětlit.

Při srovnávání relativních četností je ovšem nápadné, že uvnitř jednotlivých zemí jsou poměrně malé, i když statisticky prokazatelně významné rozdíly; je dále nápadné, jak málo se relativní četnosti jednotlivých sociálně třídních skupin liší od četností celonárodních výběrů. Domníváme se, že tato korelace není náhodná a že má těsnou kauzální souvislost s obecnými trendy vývoje současného světa; že je výsledkem společenského procesu, který probíhá.

Poněkud významnější odlišnosti v relativních četnostech negativních postojů můžeme vidět u příjmových skupin. Avšak i zde se jeví výrazná tendence k vzájemnému sblížování. (Viz tab. 12.)

Z pohledu na relativní četnost v tabulce 12 vyplývá, že jednotlivé pravidelnosti uvnitř zemí, pokud se vyskytují, jsou značně různorodé. Tabulka ukazuje jak přímé (čím větší příjem, tím větší procento odpovědí – Španělsko, ČSSR), tak nepřímé zákonitosti (Velká Británie, Norsko, Holandsko, Jugoslávie). Četnosti v tabulce, tříděné podle osobního příjmu, jsou vyrovnanější a jejich heterogenita nebyla

statisticky prokázána – proto ji neuvádíme. Z dat, která jsou tu k dispozici, nemůžeme proto odvozovat žádné výsledky. Zdá se oprávněný závěr, že výše příjmů bezprostředně neurčuje zkoumané postoje, a pokud jsou nějaké korelace naznačeny, jde o korelace nepravé, způsobené řadou faktorů, které zde nejsme s to eliminovat.

Souhrnně je tedy možno říci, že otázky, jež byly předmětem zkoumání, nebyly dobře formulovány, protože v sobě zahrnují příliš mnoho obsahových prvků a neurčitostí. To pochopitelně vede k značně slabším interpretačním možnostem. I když připouštíme takovéto ovlivnění, nemůžeme zjištěné výsledky bagatelizovat. Proto jsme se pokusili o pohled, který počítal se všemi omezeními a snažil se maximálně využít skutečné informace, která byla v datech uložena.

IV. Intenzita postojů

Z toho, co bylo řečeno, je vidět, že hodnocením, které je pro naše účely primární, je hledisko sociálně třídního postavení respondenta. V otázkách analyzovaných v předcházejících částech bylo vrženo určité světlo na postoje k válce a míru

Tabulka 13: Otázka č. 8: Když se pokusíte představit si rok 2000 v nejlepším možném světle, jaká nejlepší věc by se podle vašeho názoru mohla stát?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku v procentech)

Skupiny sociálního postavení v zaměstnání	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. studenti, učni	56,6	29,2	57,7	73,1	66,9	50,9	60,7	54,4
2. nekvalifikovaní dělníci	58,7	19,2	51,3	67,3	91,5	35,7	70,9	52,2
3. kvalifikovaní dělníci	55,4	27,1	62,0	65,4	67,9	38,8	56,7	48,8
4. nižší úředníci	57,7	33,3	51,9	75,7	72,7	41,8	67,6	55,4
5. vyšší úředníci apod.	46,3	32,8	49,4	63,3	46,7	33,3	70,2	46,1
Celkem	55,3	28,5	54,0	70,8	70,8	42,3	63,2	51,6

Tabulka 14: Otázka č. 8: Když se pokusíte představit si rok 2000 v nejlepším možném světle, jaká nejlepší věc by se podle vašeho názoru mohla stát?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku v redukováném souboru)

Sociálně třídní hledisko	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. dělníci	61,7	32,0	57,9	67,4	84,1	47,9	64,2	56,6
2. střední vrstvy	56,9	35,9	55,1	72,5	70,7	54,3	66,5	56,3
Celkem	59,6	34,4	56,5	71,0	74,6	51,2	65,3	56,4

z tohoto hlediska. Nás však zajímá nejen mínění či postoj sám, ale i jeho intenzita, kterou jsme nemohli měřit speciální, předem připravenou metodikou. Domníváme se ovšem, že se k tomuto cíli můžeme přiblížit pomocí otázek č. 8 a č. 9. Otevřený dotaz staví respondenta před širokou volbu možností. Otázka č. 8 může být chápána respondentem velmi osobně, ale může v něm vzbudit i myšlenky na „nejlepší“ z hlediska celospolečenského, resp. celosvětového či všelidského; před respondentem se v této otázce otevírá celá široká škála možných odpovědí.

Domníváme se proto, že jsme oprávněni přijmout hypotézu, že jestliže respondent, nijak neovlivněný, může na otevřenou otázku odpovědět zcela libovolně, pak zvolená alternativa je projevem jeho postoje k budoucnosti. Prívlastek „nejlepší“, resp. „nejhorší“ pak v sobě implikuje postoj k uváděné kategorii. Takto volená hodnota pak jistě stojí výrazně na horních místech hodnotového žebříčku. Výsledky tohoto dotazu (č. 8), jehož odpovědi byly dichotomizovány (viz část II), jsou uloženy v tabulce 13.

Analýza rozptylu neprokázala statisticky významné rozdíly mezi „skupinami zaměstnání“, prokázala však vysokou významnost (patrnou z tabulky na první pohled) rozdílů mezi zeměmi. Také inter-

akční člen testové statistiky je značně vysoký a ukazuje na nepravidelné chování četností v jednotlivých zemích. I když celkové relativní četnosti se v jednotlivých skupinách vyrovnávají, jejich chování v jednotlivých zemích nelze z této tabulky rozumně interpretovat.

Po vynechání kategorií „nevím“ a „neodpověděl“ a sloučením skupin dostaneme tabulku 14. V této tabulce se opět statisticky liší pouze země, nikoli obě třídy.

Rozdíl mezi Španělskem a Norskem je ovšem veliký (40 %); Španělsko však zcela vybočuje z řady – konkrétní životní podmínky a silně zakořeněné katolické náboženství jistě ovlivnily myšlení lidí při odpovědích na tuto otázku. Jinak jsou ovšem (vzhledem k výše řečenému) tyto četnosti značně vysoké a ukazují, že protiválečný postoj, mírové myšlení, potřeba míru jako základ pro šťastný a tvořivý život jsou tu velice silné a že mír a svět bez války stojí vysoko v hodnotovém žebříčku lidí.

Ještě jednoznačnější jsou výsledky otázky č. 9 na nejhorší alternativu pro rok 2000. Přehled odpovědí je uveden v tabulce 15.

Je pozoruhodné, jak značně se zvýšily jednotlivé četnosti, a to speciálně u Španělska. Zvyšováním procentuálních údajů se pochopitelně relace poněkud vyrovnávají, nicméně však se stále projevují jistě

Tabulka 15: Otázka č. 9: Jestliže si představíte rok 2000 v nejhorším možném světle, co nejhoršího by se podle vašeho názoru mohlo stát?
(Relativní četnosti dichotomizovaného znaku v procentech)

Skupiny sociálního postavení v zaměstnání	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. studenti, učni	87,4	67,9	73,9	76,9	89,4	80,2	86,3	79,7
2. nekvalifikovaní dělníci	89,3	59,9	71,6	86,4	89,8	76,2	93,0	78,3
3. kvalifikovaní dělníci	83,3	67,7	75,2	96,2	94,3	79,1	90,2	80,2
4. nižší úředníci	86,9	70,8	69,9	82,6	85,4	76,4	95,8	79,5
5. vyšší úředníci apod.	79,2	64,6	68,5	90,0	83,3	53,3	96,5	75,2
Celkem	85,0	77,6	71,8	83,6	88,6	66,5	91,3	78,9

Tabulka 16: Otázka č. 9: Jestliže si představíte rok 2000 v nejhorším možném světle, co nejhoršího by se podle vašeho názoru mohlo stát?
(Relativní četnosti v redukovaných souborech)

Sociálně třediní hledisko	CS	E	GB	NL	N	SF	YU	Celkem
1. dělníci	90,2	82,2	74,5	90,9	94,5	87,3	92,3	86,3
2. střední vrstvy	90,1	76,1	72,6	83,2	90,6	80,4	91,8	82,9
Celkem	90,2	78,5	73,6	85,4	92,7	83,7	92,1	84,4

rozdíly. V tomto pohledu je obzvlášť důležitá absolutní hodnota u každé skupiny respondentů. Ta je totiž ještě daleko jednoznačnější než u otázky č. 8 a poskytuje značně přesvědčivý obraz o síle a intenzitě protiválečných postojů.

Rozdíl mezi tabulkami 13 a 15 je však natolik nápadný, že si žádá vysvětlení. Domníváme se, že rozdíl spočívá v tom, že nejlepší alternativa nemusí pro řadu respondentů být „mír“ explicitně vyjádřený, ale uvedené kategorie buď mír předpokládají jako nutnou podmínku, nebo jako nevyjádřený důsledek. Může to být způsobeno „realistickým“ pohledem respondenta na svět, tj. respondent jmenuje takovou kategorii, o které se domnívá, že je nejlepší cestou k mírovému uspořádání. Přitom rok 2000 je pro respondenta příliš vzdálený a on si nedokáže představit skutečné možnosti, které se mohou do té doby realizovat. Proto si rozdíly obou výsledků podle našeho názoru neodporují. Absolutní čísla jsou natolik vysoká, že jasně hovoří o vysokém postavení míru v žebříčku hodnot, a to bez rozdílu skupin.

Velmi zajímavé empirické zákonitosti se odhalují při porovnání dělnické třídy a středních vrstev (při stejné redukci souboru, obvyklé při tomto našem postupu). (Viz tab. 16.)

Není bez zajímavosti, že Španělsko významně převyšuje Velkou Británii v procentuálním zastoupení volby války jako nejhorší alternativy. To by mohlo v dalších fázích analýzy přispět k osvětlení faktu, že Španělsko je v četnostech promírových postojů vždy na posledním místě, bereme-li jako základ celý soubor dotazníků, včetně odpovědi „nevím“ a „neodpověděli“.

Daleko důležitější však je pravidelnost patrná ze srovnání obou skupin. Ve všech

zemích bez rozdílu má dělnická třída v této otázce vyšší četnosti postojů odmítajících válku a vše, co je s ní spojeno. Můžeme v tom spatřovat především angažovanost, která je nedílnou součástí tohoto postoje, a historické zkušenosti, které jsou toho příčinou.

Vliv příjmu na odpovědi na otázky č. 8 a č. 9 se neprojevuje v žádných statistických zákonitostech. I když v některých zemích lze nalézt jistý trend (který však je v jednotlivých případech různý), celkově lze o těchto faktorech přijmout závěr, který byl učiněn již u předcházejících otázek. Proto příslušné tabulky neuvádíme.

Lze tedy přijmout hypotézu o značné intenzitě kladných postojů k míru, který je nutnou podmínkou pro rozvoj současného světa; u kterékoli formy války je vždy nebezpečí přechodu k všezničující raketojaderné válce, a tím k zániku lidstva i k zániku hodnot. Toto nebezpečí lidé cítí a obávají se ho, a to se také projevuje v jejich odpovědích.

Bohužel nemáme k dispozici data speciálního výzkumu, který by byl jednoznačně zaměřen na problematiku postavení války a míru ve vědomí lidí a z něhož by bylo možno vědecky zkoumat postoje lidí tak, aby odpovědi byly jednoznačně interpretovatelné a neobsahovaly v sobě příměsí nežádoucích vlivů. Válka a mír by si zasloužily samostatné šetření, které by umožnilo hlubší pohled na postoje lidí k nim a jejich intenzitu.

Zjištěné výsledky jsou nejen mimořádně závažné z hlediska vědeckého poznání, ale jsou důležité a závažné i pro strategii a taktiku mezinárodního komunistického hnutí, neboť ukazují, jak ohromnou zálohou světové revoluce je boj za mír, boj proti jaderným zbraním, boj za odvrácení raketojaderné války.

- [1] Goodman Leo A., Kruskal William H. *Measures of Association for Cross Classification*, Journal of American Statistical Association 49, 1954, s. 732—764.
- [2] Kára Karel, *On the Marxist Theory of War and Peace*, Journal of Peace Research, 1968, s. 1—27.
- [3] Reiersøl Olav, *Tests of Linear Hypotheses concerning Binomial Experiments*, Skandinavisk Aktuarietidskrift, 1955, s. 38—59.

Резюме

Кара К., Ржегак Й.: Война и мир в сознании людей

Эта статья посвящена некоторым проблемам новых моментов в положении войны и мира в сознании людей. Она разработана на основе анализа данных международного исследования «Мир в 2000-ом году», организованного европейским координационным центром для исследований и документации. На основе данных этого исследования авторы пытаются осветить вопросы, как далеко отражается новое положение войны и мира в сознании людей в странах различных общественных систем и у различных классов и некоторых дальнейших важных социальных групп. Данные исследования, к сожалению, не дают нам непосредственной возможности разрешить эту проблематику в полном объеме.

Для освещения всей проблематики с точки зрения марксистской теории было бы чрезвычайно важно, чтобы анкета для исследования была составлена так, чтобы отношение к отдельным вопросам можно было классифицировать также с точки зрения социально-классовой. Этот классификационный подход не был принят во внимание при составлении анкеты и было учтено только социальное положение. Несмотря на это ограничение, мы провели анализ отношения к войне и миру также с точки зрения социально-классовой (рабочих и средних групп); затем мы провели анализ отношения с точки зрения профессии и размера заработка отдельных лиц и целых семей.

Определенные ограничения в освещении проблематики даны также количеством исследуемых стран. Исследование было проведено только в некоторых странах и охватило население в возрасте от 15 до 40 лет (Финляндия, Норвегия, Голландия, Великобритания, Испания, Япония, ЧССР, Польша, Югославия); в Соединенных Штатах Америки, Швеция и Новой Зеландии обследованием было охвачено только студенчество, а в Индии оно имело выразительный характер элиты. В последнее время исследование было проведено также в ФРГ.

Статья основана на основе разбора отношения к войне и миру в тех странах, о которых данные мы имели в своем распоряжении в период написания статьи. За исключением студенческих групп и ФРГ анализ был проведен во всех выше приведенных странах.

Выводы, к которым мы пришли, не были интерпретированы механически, а были под-

вергнуты критическому анализу и имеют чрезвычайно важное значение. Поэтому мы уделили также значительное внимание методологическому подходу и использованной статистической технике, а особенно разбору возможностей интерпретации отдельных вопросов. Наиболее важным мы считаем то, что подавляющая часть опрошенных во всех обследованных странах высказалась за создание мира, в котором не было бы войн, и за то, что сохранение мира во всем мире относится к самым высоким ценностям среди всех существующих ценностей у подавляющей части опрошенных людей. Разбор данных создает реальные предпосылки для очень реальной гипотезы, что положительное отношение к миру и отрицательное отношение к войне присущи — с большей или меньшей разницей — подавляющему большинству населения всех стран или что хотя бы существует очень реальная тенденция к этому. Путем исследования было также определено, что наряду с этими, адекватными современной ситуации взглядами в сознании людей независимо от классовой принадлежности, профессии или заработка существуют некоторые элементы фальшивого сознания, имеющего характер абсолютного пацифизма, который нельзя оценивать положительно.

Определение отношения населения к войне и миру имеет не только чрезвычайно важное значение с точки зрения научного познания, но и является очень важным и существенным с точки зрения современной общественной практики.

Summary

Kára K. - Rehák J.: War and Peace in the Consciousness of People

The present paper discusses some problems of the new position of war and peace in the consciousness of mankind. It is based on the analysis of data obtained in the international comparative research *The World in the Year 2000*, organized by the European Coordination Centre for Research and Documentation in Vienna. Proceeding from the data of this research, the authors try to elucidate the extent to which the new position of war and peace is reflected in the consciousness of people in countries having different social systems, in various classes and in some further important social groups. The research data unfortunately do not yield the immediate possibility of solving these problems to the utmost extent.

For elucidating all the problems from the viewpoint of Marxist theory, it would be of extraordinary significance if the research questionnaire were drafted so as to make possible the classification of attitudes to the separate questions also from the social-class aspect. This classification approach has not been included in the questionnaire — only the aspect of the social position was used. In spite of these limitations, we analysed the attitudes to war and peace also from the social-class aspect (i. e. that of workers and

the middle classes) and from the viewpoints of occupation and of the levels of personal income and income of the household.

Certain limitations in elucidating the problems are also given by the number of the countries examined. The research took place only in some countries and involved the population in the age group of 15—40 years in Finland, Norway, Holland, Great Britain, Spain, Japan, Czechoslovakia, Poland, Yugoslavia, in the USA, Sweden and New Zealand the sample included only students, and in India it had a markedly elite character. Most recently, the research was carried out also in the German Federal Republic.

The study is based on the analysis of attitudes in the countries whose data were available to us at the time of writing this paper. With the exception of the students' samples and the German Federal Republic, the analysis of attitudes was carried out in all the above-mentioned countries. (Nevertheless, even in these cases the frequencies of attitudes were presented for information.)

The findings arrived at were not interpreted mechanically: they were subjected to a critical analysis leading to extraordinarily important results. This is why considerable attention has been paid also to the methodological approach, to the statistical techniques applied, and especially to the analysis of the

interpretation possibilities of the separate questions. The fact that an overwhelming part of the respondents in all the countries under examination voiced their opinion that a world should be created where there would be no wars, as well as the fact that the maintenance of peace belongs to the highest values in the value scale of the substantial part of respondents are considered to be of highest significance. The data analysis creates a real pre-condition for a very real hypothesis that positive attitudes to peace and negative attitudes to war are shared, with a greater or a lesser difference, by the majority of the population in all the countries, or at least that there is a very real tendency in this direction. It was further ascertained by the research that, besides such adequate attitudes in the present situation, the consciousness of people contains — regardless of class allegiance, occupation or income — some elements of false consciousness possessing the nature of absolute pacifism; these cannot be evaluated positively.

The ascertained attitudes to war and peace are not only extraordinarily relevant from the viewpoint of scientific knowledge but are important and most significant also from the viewpoint of contemporary social practice.

K pojetí měření v československé sociologii

KAREL BERKA

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

1. Úvod

Cílem této stati je analýza koncepcí měření v naší metodologicky orientované sociologické literatuře. Zkoumané otázky jsou zásadně dvojího druhu: za prvé se týkají metodologických a teoretických aspektů měření v sociologii vůbec; za druhé se vztahují na logické a metodologické nedostatky, s nimiž se setkáváme při výkladu této problematiky. Oba tyto tematické okruhy spolu velmi úzce souvisejí. Neujasněná či mylná východiska původních koncepcí se totiž výrazněji projevují v sekundární literatuře, v níž se zase naopak, díky náhodnému výběru diskutované problematiky, nekritickému recipování a unáhleným generalizacím, odhalují chyby a nedostatky, které jsou v primární literatuře latentní nebo méně zjevné.¹

Náš skeptický postoj vůči různým formám mimofyzikálního měření (především v oblasti sociologie), který v tomto oboru můžeme spíše nastínit než podrobněji zdůvodnit, *nelze však v žádném případě chápat a interpretovat jako zásadně odmítavý postoj vůči uplatňování matematických metod a metodologie deduktivních věd ve společenských vědách*. Užitečnost tohoto přístupu závisí však na jeho uvážlivém použití, na pochopení jeho teoretických aspektů a na jeho přiměřené specifikaci s ohledem na konkrétní empirický materiál. „Matematizace“ určité vědní disciplíny je realizovatelná a pro daný obor plodná jen za určitých objektivních — historických a teoreticko-praktických — podmínek, které nelze v žádném případě zanedbávat nebo obcházet. Uplatňování matematických metod nemůže však nikdy nahrazovat vyjasňování základních teoretických koncepcí, zpřesňování používaných pojmů a rozvíjení specifických metod daného vědního oboru.

Důsledná matematizace každého vědního oboru, poprvé vědomě proklamovaná

v platónské Akademii, právě tak jako důsledná fyzikalizace v pojetí Vídeňského kruhu z třicátých let našeho století, je výrazem neoprávněného redukcionismu, který je dnes v metodologii vědy zcela obecně odmítán. Produktivní realizace ideálu matematizace je proto zcela nezbytně spjata s různými omezeními, která se budou v závislosti na daném předmětu zkoumání od oboru k oboru odlišovat: ve společenských vědách budou vždy mnohem větší než v přírodních nebo technických vědách. Přehlížíme-li proto specifickou jednotlivých společenskovědních oborů, podmíněných zvláště jejich zjevnou závislostí na diferencovaném charakteru společenské reality s jejími protichůdnými mocensko-politickými aspekty, vede snaha o matematizaci za každou cenu nakonec ke zcela opačným výsledkům, než jak bylo s těmi nejlepšími intencemi zamýšleno. Překotně, věcně nepodložené uplatňování matematických metod proto spíše škodí, než prospívá. Odvádí totiž od vyjasňování problémů, které mají z teoretického hlediska prioritu, a jen ztěžuje řešení otázek, které jsou nutným předpokladem přiměřené matematizace daného oboru. Exaktnosti nelze nikdy dosáhnout prostě tím, že nepřesné, vágní či neujasněné koncepty vyjadřujeme jazykem matematiky.

Historie pokusů uplatňovat matematické metody v sociologii, která je poměrně velmi mladá, je spjata s vývojem psychologie, zvláště pak sociální psychologie, v níž byla systematictěji analyzována a rozpracována koncepte mimofyzikálního měření a škálování především S. S. Stevensem, C. H. Coombsem a W. Torgersonem. Na jejich výsledky navazovali pak v sociologii představitelé tzv. empirické sociologie, pěstované převážně v USA, kteří se orientovali na rozpracování různých škálovacích technik. Další podněty

¹ Některé kritické postřehy v naší literatuře k této problematice nacházíme ve stati M. Josífkova [21] a v recenzi M. Gregora — I. Možného [1].

přicházely z okruhu tzv. pedagogického měření, v němž byly souběžně s praxí americké psychologie rozpracovány různé formy testování.

Prudký rozmach škálovacích technik a konstrukce dnes již nepřehledné a těžko vzájemně srovnatelné variety obsahově diferencovaných škál, uplatňovaných na kvalitativně velmi odlišné sociální výzkumy bez přiměřené teoretické báze, je zjevným výrazem úzkého praktikismu americké empirické sociologie. Je i výrazem pragmatismu odmítajícího v zásadě funkci teorií ve vědeckém myšlení. Je proto pochopitelné, že zatím ještě nebyla vytvořena fundovaná teorie škálování, která by nám umožňovala posoudit, do jaké míry jsou jednotlivé škálovací techniky a výsledné škály přiměřené pro zkoumání nějakého specifického sociologického problému. Totéž platí i pro klasifikaci různých škál, která je založena na výčtu jednotlivých typů buď podle jména autora, který je zavedl, např. Likertova, Thurstonova, Guttmanova, nebo v závislosti na původní Steversoně klasifikaci či jejích modifikacích, nebo podle zcela nesourodých aspektů, např. arbitrární škála, podnětová, kognitivní, behaviorální, atp. Velká slabina škálovacích technik a výsledných škál v sociologii tkví dále v tom, že tu jde namnoze o převzetí metod, které byly vytvořeny pro potřeby psychologie, kde je odlišná situace a kde jsou pro uplatňování měřících procedur přece jenom mnohem příznivější objektivní podmínky. Nejvážnějším nedostatkem soudobé praxe měření v sociologii je ovšem názor, že každé použití čísel resp. dokonce číslic pro charakterizování jakýchkoli sociálních jevů a jejich vlastností podle jistých pravidel, která však nikdy nebyla přesně specifikována, je instancí měření. Tato ničím neohraňovaná a zcela vágní extenze pojmu měření, která byla v zásadě navržena již S. S. Stevensem a velmi vehementně odmítána N. R. Campbellem,² byla očividně zavedena jenom proto, aby se mohlo alespoň *ex definitione* hovořit o měření v sociálních a behaviorálních vědách. Tato „bezbréhá“ koncepce měření, jejíž neoprávněnost si dokonce uvědomovali někteří významní představitelé behavio-

rálního a sociálního měření, jako C. H. Coombs nebo W. Torgerson, byla filosoficky ovlivněna především dvěma empiristickými směry, které byly primárně spjaty s filosofií fyziky: 1. s operationalismem, požadujícím, aby každý fyzikální pojem, pokud má být uznáván za smysluplný, byl definován operacionálně pomocí měřících procedur; a 2. s neopositivismem Vídeňského kruhu z třicátých let, požadujícím redukci jazyka vědy na jazyk fyziky.

Není rozhodně bez zajímavosti poznamenat, že oba tyto filosofické směry začaly ovlivňovat metodologii měření v behaviorálních a sociálních vědách až v době, kdy již byly vcelku jednomyslně odmítnuty v metodologii fyziky, jak to bylo v případě operacionalismu, nebo byly opuštěny i svými vlastními iniciátory, jak se to stalo v případě fyzikalismu.

2. Nástin obecné koncepce měření

Dříve než přistoupíme ke specifikaci našeho záměru, bude vhodné, abychom alespoň ve velmi hrubých obrysech vyjádřili své stanovisko k problematice měření,³ zaměřené na explikaci nejdůležitějších pojmů.

Měřením chápeme zobrazení nějakého empirického relačního systému do reálně číselného systému s netriviální empirickou interpretací základních numerických operací. Vztahuje se tedy na spojitě veličiny nebo na veličiny, které jsou s ohledem na příslušnou empirickou teorii a numerické výpočty považovány za spojitě. Tím se také měření odlišuje od *čítání*, které se vztahuje buď na diskrétní veličiny, nebo na libovolné prvky nějaké množiny entit. Další odlišnost od čítání tkví v tom, že se měření nevztahuje na objekty samé, ale jediné na různé jejich vlastnosti. V praxi se měření uskutečňuje tím, že se srovnává určitá vlastnost reálných objektů se standardní *jednotkou měření* pomocí měřících nástrojů nebo přístrojů. Podle vzájemných vztahů mezi měřenými veličinami a odpovídající soustavou jednotek, záviselých na teoretické výstavbě určitého vědního oboru, rozlišujeme pak tři základní druhy měření: základní (fun-

² K obecné problematice měření odkazujeme na práci B. Ellis *Basic Concepts of Measurement*, Cambridge Univ. Press 1968, kde je uvedena další literatura k této problematice.

³ Srovnej 1 naše stati: *Metodologické problémy měření*, TAM I/3, 1969; *Remarks on interval scales*, TAM III/1, 1971; *Kritický rozbor operacionalistického pojetí měření*, Filosofický časopis 2/1971.

damentální), odvozené a sdružené (asociativní). S ohledem na reálné možnosti měřitelnosti, resp. empirické realizovatelnosti procesu měření určité veličiny rozlišujeme dvě formy měření: přímé a nepřímé měření.

Pro *základní* měření je charakteristické, že určitou veličinu, např. délku, měříme samostatně bez ohledu na její vztah k jiným veličinám. Při *odvozeném* měření, např. hustoty, se opíráme o výsledky měření alespoň dvou jiných veličin, v daném případě objemu a hmotnosti, z nichž pak výpočty na základě nějakého teoretického či numerického zákona získáváme numerické hodnoty odvozeně měřené veličiny. *Asociativní* měření, které bylo v metodologii měření uznáno za zvláštní instanci měření teprve v nedávné době, je založeno na zjištění funkcionálního vztahu mezi dvěma veličinami: aktuálně empiricky měřenou veličinou a veličinou s ní sdruženou, např. mezi délkou teploměrné látky a teplotou.

Přímým měřením rozumíme pak takové měření, při němž nám užití určité, možno říci relativně jednoduché měřicí procedury umožňuje bezprostředně srovnávat měřenou veličinu se standardní jednotkou. Při *nepřímém* měření získáváme numerické hodnoty měření veličiny zprostředkovaně pomocí různých relativně složitých měřících procedur či extrapolacími numerických hodnot získaných přímým měřením, a to v obou případech v závislosti na teoretických či numerických zákonech. Mezi přímým a nepřímým měřením existují v závislosti na rozvoji přístrojové techniky a teoretických poznatků plynulé přechody. Nelze proto říci, že některá veličina je výhradně měřena přímo, jiná zase jen nepřímě. Přímým měřením získáváme empiricky snadno dostupné hodnoty měřené veličiny, tzv. „střední“ numerické hodnoty, kdežto krajní „velmi malé“ nebo „velmi velké“ hodnoty jsou získávány nepřímě. To lze velmi názorně doložit na případě měření délky: Měříme-li např. délku stolu, půjde o přímé měření, měříme-li však např. vzdálenost Slunce od Země, můžeme ji měřit jen nepřímě.

Obdobně neexistují ani příkré bariéry mezi veličinami, které jsou měřeny fundamentálně, tzv. *fundamentálními veličinami*, a veličinami, které jsou měřeny

odvozeně, tzv. *odvozenými veličinami*. Rozhodnutí, která veličina je fundamentální a která odvozená, závisí na různých faktorech. Je přece všeobecně známo, že lze konstruovat různé přístroje, např. hustoměr, které nám umožňují měřit nějakou odvozenou veličinu, v daném případě hustotu, fundamentálně. Neméně důležité, ne-li ještě relevantnější, jsou ohledy teoretické: záleží totiž na celé systematické výstavbě určitého oboru, který pojem bude v jeho pojmové síti považován za primitivní a který za definovatelný.

S ohledem na požadavek izomorfismu mezi empirickým relačním systémem a reálné číselným systémem nacházíme v literatuře různé klasifikace veličin (resp. vlastností), založené na tom, do jaké míry je splňován tento základní postulát měřitelnosti. Za hlavní kritérium těchto klasifikací se považuje nalezení empirické interpretace numerické operace sčítání, spjaté s realizovatelností příslušné empirické operace, např. ve formě operace spojování. Tradiční diferenciací mezi *extenzivními* vlastnostmi, tj. kvantitami, které jsou empiricky additivní, a *intenzivními* vlastnostmi, tj. kvalitami, které empiricky additivní nejsou, se nám nezdá plně vyhovující. Tuto dichotomii modifikujeme na trichotomii „extenzivní – inextenzivní – intenzivní“, kterou lze uvést do vztahu se známou klasifikací pojmů, zahrnující pojmy metrické (kvantitativní), komparativní a klasifikační. Soudíme, že jen extenzivní vlastnosti jsou měřitelné. Pouze o nich lze, přísně vzato, hovořit jako o veličinách, protože tento pojem vždy implikuje něco kvantitativního. *Inextenzivní* vlastnosti lze pouze uspořádat. Toto uspořádání je sice nutnou, nikoli však postačující podmínkou měřitelnosti. Intenzivní vlastnosti nelze ani uspořádat, tím spíše je proto nelze ani měřit. Inextenzivní a intenzivní vlastnosti lze subsumovat do třídy kvalit, při čemž inextenzivní vlastnosti spadají do podtřídy stupňovatelných kvalit, např. tvrdý, kdežto intenzivní vlastnosti do podtřídy nestupňovatelných kvalit, např. brněnský.

Zdůrazňujeme-li zcela explicitně, že kvality *jakožto* kvality bezprostředně měřit nelze, neznamená to ještě, že bychom je nemohli měřit zprostředkovaně. Pak si však musíme být velmi dobře vědomi, že

termínu „měření“ používáme ve značně modifikované podobě. Empiricky lze měřit vždy jen nějakou extenzivní veličinu, takže jenom v přeneseném slova smyslu lze smysluplně mluvit o tom, že měříme nějakou inextenzivní vlastnost. Avšak i pak má tvrzení „měříme nějakou inextenzivní vlastnost“ svou oprávněnost jen tehdy, je-li plně ujasněn funkcionální vztah mezi měřenou kvantitou a s ní sdruženou kvalitou. Toto zpřesnění není zaměřeno jenom proti vágnímu pojetí měření v sociologii, ale i proti užití tohoto pojmu ve fyzice, hovoří-li se např. o měření tvrdosti podle Mohsovy stupnice.

Z uvedeného nástinu již zřejmě vyplývá, že uvedená koncepce měření je slučitelná pouze s tzv. *poměrovými škálami* v pojetí Steversoně. Nominální škály považujeme jen za instanci klasifikace. Ordinální (pořadové) škály, založené na vztahu uspořádání, jsou přiměřené pouze pro inextenzivní vlastnosti, takže jsou jen nutnou, nikoli však postačující podmínkou měření. Intervalové škály, pokud jsou pro ně skutečně stanoveny jednotky měření, považujeme za instanci poměrových škál. Rozdíl mezi tzv. absolutním a arbitrárním počátkem škály (absolutní a arbitrární nulou), obvykle doložený na diferenciaci Kelvinovy škály teploty na jedné straně a Celsiovy a Réaumurovy a Fahrenheitovy škály na straně druhé, je signifikantní jen s ohledem na formální vlastnosti obou těchto škálových typů *samotných*, nikoli však vzhledem k měřené veličině, neboť jinak by pouhá změna formy škály vedla k změnám charakteristických vlastností jedné a téže veličiny.

Na závěr této partie uvedeme ještě několik poznámek k teoretické a metodologické funkci měření. Soudíme, že měření je opravdu užitečné jen tehdy, jsou-li měřicí procedury prováděny *opakovaně* za *přibližně stejných objektivně kontrolovatelných podmínek*. Jen v tomto případě jsou numerické hodnoty získané empirickými procedurami relevantní, a to buď bezprostředně, měříme-li fundamentálně, nebo zprostředkovaně pomocí výpočtů či na základě funkcionálních vztahů, měříme-li odvozeně nebo asociativně. Pak jsou také

dosažené numerické výsledky *srovnatelné* a dostatečně velký počet opakovaných měření, pochopitelně od případu k případu různě veliký, nám umožní korigovat náhodné i systematické chyby měření. Měření „an sich“, prováděné čistě empiristicky bez ohledu na vědecký systém, jeho teorie, hypotézy a zákony, je pro potřeby vědy zcela bezcenné. Pro vědecké účely je každé měření vždy teoreticky podmíněno: numerické hodnoty získané prostřednictvím empirických procedur měření jsou podkladem pro formulaci numerických zákonů nebo nám slouží k experimentálnímu potvrzování nějaké teorie či hypotézy. A zase naopak, teorie je spjata s měřením tím, že umožňuje extrapolovat numerické hodnoty, které nejsou empiricky dosažitelné, a že tvoří bázi pro konstrukci neustále složitějších a přesnějších měřících přístrojů, bez nichž je rozvoj měření nemyslitelný.

Bez teorie, vědecké hypotézy či alespoň pracovní hypotézy je každá empirická procedura, ať již jde o pozorování, experimentování nebo měření, vlastně jen instancí tzv. metody „pokusů a omylů“, která může vést nanejvýše jen v počáteční etapě vývoje určitého oboru k úspěšným výsledkům. Avšak i v tomto případě se nelze obejít bez nějaké, třeba jen intuitivně si uvědomované koncepce. Ignorováním teoretických aspektů empirických procedur, založených navíc na nepracované metodologii, lze dospět jen k neplodnému „výzkumnictví“, jež může přinášet pouze sporné či banální výsledky, jejichž praktická hodnota nestojí ani za námahu, ani za finanční náklady vynaložené na takto „ryze“ empiricky prováděný výzkumný úkol. V tomto ohledu je americká empirická sociologie (i její nepřímí stoupenci u nás, ať si toho jsou již vědomi či nikoli) dokonce mnohem „empirističtější“ než hlavní představitel neopozitivistické sociologie O. Neurath, který ve své *Empirické sociologii* dospěl k tomuto závěru: „Stručně řečeno, musíme již mít nějakou přibližnou teorii, abychom mohli vůbec správně klást otázky na pozorování, abychom mohli úspěšně spojovat statistická data“.⁴

⁴ O. Neurath, *Empirische Soziologie*, Wien 1931, s. 109.

3. Rozbor metodologických a teoretických koncepcí měření

Shrnout a kriticky rozebrat různé koncepcce měření, jak se s nimi setkáváme v naší sociologické literatuře, se může jevit ve srovnání s velmi rozsáhlou zahraniční literaturou k této problematice jako vcelku nenáročný úkol. Ve skutečnosti tomu však tak není, a to z následujících důvodů.

Ve snaze co nejrychleji překonat citelný nedostatek vhodných metodologických příruček, nezbytných pro potřeby neustále narůstajícího počtu různých empirických výzkumů, je naše metodologická literatura v oblasti sociologie poznamenána úsilím o co nejširší záběr, zahrnující — bohužel bez vlastních systematicky promyšlených koncepčních záměrů — různé, někdy i protichůdné názory zahraničních autorů. Je proto zcela pochopitelné, že tento výběr je nezbytně zatížen značnou terminologickou diferencovaností, která je dokonce v zájmu „objektivní informovanosti“ vědomě zdůrazňována, aniž by bylo vyloženo, v čem se jednotlivé termíny u různých autorů shodují a v čem se odlišují. S tímto přístupem, kritizovaným již v [1 : 411], se setkáváme např. ve výkladu škálovacích technik, řadí-li se vedle sebe pojmy „kontinuum“, „univerzum“, „genotyp“ a „latentní struktura“ [15 : 359] nebo pojmy „znak“, „fenotyp“, „indikant“, „stimul“ a „manifest datum“ [15 : 361]. Neméně vadné je přehlížení významových rozdílů mezi stejně znějícími termíny u různých autorů, od nichž byly přejaty, či přenášení termínů z jiných vědních disciplín na základě jen velmi povrchní analogie bez přiměřené modifikace vzhledem k danému oboru. K tomuto primárnímu zdroji konfúze přistupuje mnohem výraznější příčina: *nepostačující znalost logiky a metodologie*. Tento základní nedostatek se projevuje spíše u toho autora, který se přece jen snaží o vlastní výklad, než u onoho, který je ve svých metodologických aspiracích o něco zdrženlivější a o problematice měření v sociologii raději pouze referuje.

Podívejme se nyní podrobněji na to, jakým způsobem je problematika měření v naší literatuře recipována, reprodukována a uplatňována. V plné shodě se svými vzory měří se i v naší sociologii prostě kděco — především ovšem mínění, postoje

a názory [15 : 370, 372] či intenzita názoru, postoje [3 : 56] — tedy něco ryze kvalitativního, emotivního a subjektivního. Naši sociologové ovšem aktualizují, a proto neměří postoje k rasovým predsudkům, altruismu, konzervatismu či radikalismu apod. [8 : 121]. V obecné rovině hovoří o měření vzájemných postojů členů skupiny [8 : 134] či sociálních vztahů mezi osobami a početné malými skupinami [3 : 29], a pak konkrétněji o měření postoje k práci [13 : 494], [15 : 97] nebo poměru ke studiu [8 : 120]. V této aktualizaci se opět projevuje zjevná nedůslednost, která však v tomto případě není podmíněna logickými důvody: každý postoj je v zásadě měřitelný vyjma postoje náboženského, protože prý v tomto případě „výsledný znak má charakter kvalitativní, nominální“ [15 : 103]. Toto omezení je ovšem dostatečně kompenzováno klasifikatoricky nijak nezdůvodněnou extenzí měření na nejrozumnější vlastnosti, vztahy, objekty apod. Měří se např. „předpoklady stabilizace brigádníků na Ostravsku“ nebo „předpoklady jednotlivých brigádníků ke stabilizaci v OKR“ [11 : 609], „sociální status“ [16 : 591], „sociální pozice individua“ [7 : 742], „účast na životě společnosti“ [9 : 145], „sociální zralost“ [4 : 100], „způsob života ve volném čase“ či „určitý stupeň životního stylu“ [12 : 715], „složitost činností člověka ve volném čase a místo volného času v životě respondenta“ [12 : 716], „vzájemné souvislosti většího počtu společenských jevů“ či „souvislosti společenských jevů“ [15 : 444], „školní vzdělání [9 : 153], „matematické znalosti“ [13 : 494], [15 : 100], „šachové umění“ [15 : 412] atd. Pojem *měření* je vztažen i na *metodologické* pojmy, měří se např. „pořadová korelace“ [15 : 400], „validita“ [15 : 400], „přesnost“ [15 : 37], aniž by byl učiněn pokus o vystižení zjevného rozdílu mezi těmito dvěma velmi diferencovanými oblastmi.

Jak je toto velmi široké pojetí pojmu měření teoreticky či metodologicky zdůvodňováno? Jak máme rozhodnout, zda v daném případě opravdu můžeme mluvit o měření? Na tyto otázky, pro jejichž řešení by naši autoři našli v zahraniční literatuře (srovnej např. S. S. Stevens, P. Suppes—J. L. Zinnes, C. W. Churchman) mnoho cenných podnětů, odpovídají velmi rozpačitě a mlhavě. Měření je charakterizováno jako „úsilovný myšlenkový

proces“, jako „hledání kvantity na určité kvalitě (vlastnosti) jevu či procesu“ [10 : 481], nebo jako „udání počtu uměle stanovených jednotek — například bodů“ [3 : 34]; [3 : 56]. Protože tato určení jsou příliš obecná a neurčitá, pokusme se najít nějaké bližší vysvětlení ve výkladu jiných, obsahově blízkých pojmů, totiž pojmů *kvantifikace*, *škálování*, *škála* (*stupnice*) a *znak*.

Pod pojmem *kvantifikace* se rovněž chápe myšlenkový proces nebo myšlenková operace převádění kvality na kvantitu, nejčastěji v číselné podobě [9 : 131], respektive proces nahrazování slov čísly [9 : 131]. Z těchto dvou formulací ovšem není jasné, jak se proces kvantifikace dá realizovat „myšlenkově“. Kdyby se opravdu mýnil jen překlad z „jazyka slov“ do „jazyka čísel“ (přesněji řečeno do „jazyka číslic“), pak by se jen těžko dalo zdůvodnit, proč je při provádění této myšlenkové operace zapotřebí rozsáhlých empirických výzkumů. Právě tak není jasno, zda si máme pod výrazy „převádět“ či „nahrazovat“ představovat „redukovat“ ve smyslu překonaného neopozitivistického redukcionismu či „přiřazovat“, jak se to chápe v metodologii měření.

K objasnění této koncepce vezmeme proto ještě v úvahu, jak se chápe operace *škálování*. Při výkladu této operace se výslovně hovoří o nahrazování nominálních znaků (tj. kvalit) jedním znakem, pokud možno měřitelným (tj. kvantitou) [15 : 354]. Škálováním, „při kterém se určitý počet znaků, tzv. stimulů, nahrazuje jedním znakem kvantitativním [15 : 103], se rozumí — v jiných formulacích — souhrn kroků nezbytný k vytvoření nějaké škály ze dvou nebo více znaků (kvalitativních či kvantitativních), přičemž škála sama se pak pojímá jako „druh kvantitativního znaku“ [13 : 494], nebo soubor technických prostředků, s jejichž pomocí se sociologie pokouší „měřit“ i ryze kvalitativní společenské jevy [15 : 351], či transformace, která „nám přehledně a relativně jednoznačně charakterizuje určitý sledovaný jev, který byl před aplikací této transformace charakterizován větším počtem znaků, tedy méně přehledně“ [15 : 105].

Z této koncepce škálování jasně vyplývá, že výraz „nahrazovat“ je přece jenom chápán ve smyslu „redukovat“ — totiž „re-

dukovat kvalitu na kvantitu“. Tento důsledek nelze prostě oddiskutovat prohlášením, že se u nás — na rozdíl od americké sociologie — považuje „kvalitativní poznání reality za nutnou etapu, po které může, ale nemusí následovat etapa kvantitativní, která může obsahovat i škálování“ [13 : 497]. Toto tvrzení je ostatně rozporné, neboť bez operace či transformace škálování, vedoucí k vytvoření měřicí škály [15 : 365], nelze přece dospět od tzv. kvalitativní akce k akci kvantitativní. Můžeme vůbec hovořit o kvantitativní etapě v sociologii, které neobsahuje škálování, jestliže bez škálování nelze dospět ke škále, tj. k jistému (bližší neurčenému) kvantitativnímu znaku [15 : 98], [13 : 494]? Toto pojetí redukcionismu v naší empirické sociologii nemusí být bezprostředně ovlivněno fyzikalismem neopozitivistů z období Vídeňského kruhu. Je spíše důsledkem nevyjasněného pojetí *kvantifikace a přeceněním její použitelnosti ve společenských vědách*. To je ostatně patrné i z obecných úvah o „číselné kvantifikaci“, o „kvantifikaci v číslech“, pomocí níž prý „lze uniknout chybám pozorování a kvalitativního popisu [9 : 131].

Pojmem *kvantifikace* se rozumí využívání kvantitativní metody, což „je způsob řešení výzkumné akce, při které se vychází ze zjištění, jaký počet jedinců má určitou hodnotu jednotlivých znaků“ [13 : 171], nebo sčítání a měření [9 : 328], tj. „kvantifikace čítáním“ a „kvantifikace měřením“ [10 : 481]. V jiné souvislosti se zase hovoří o přímé a nepřímé kvantifikaci [9 : 133], o níž se uvažuje paralelně s obdobnou diferenciací mezi přímým a nepřímým měřením [9 : 153], třebaže se jinak uznává, že měření je pouze jednou z forem kvantifikace. Kromě toho se ovšem ještě mluví o kvantifikaci společenských jevů škálováním [15 : 357]. To, jak chápat oba druhy či „formy kvantifikace“ [10 : 481], nečiní žádné potíže v případě sčítání, které je vymezeno jako „udání počtu osob, předmětů, událostí“ [3 : 34]. O něco méně jasná jsou však např. již tato dvě objasnění: „Čítání je shrnutí úhrnu několika jednotek (třeba několika milionů)“ [10 : 481]; „Čítáním rozumíme zjišťování, kolik objektů má určitou předem vymezenou vlastnost“ či „kolik jedinců ve sledovaném vzorku má určitou vlastnost“, přičemž toto zjišťování

provádíme „obvykle jako třídění“ [15 : 94], což je zase „transformace, která plně charakterizuje kvantitativní akci, a tedy i kvantitativní metodu zpracování výsledků výzkumu“ [15 : 32]. Z formulace, že s „nominálními znaky je spojena matematická operace čítání“ [9 : 138], by se dalo dokonce vysuzovat, že čítání je především spjato s kvalitativními znaky (kvalitami) a nikoli s kvantitativními znaky (kvantitami). Tato kontaminace s pojmem klasifikace je patrná i z termínu „dichotomické měření“ [9 : 148]. To by ovšem znamenalo – důsledně domyšleno – redukci jedné formy kvantifikace na něco kvalitativního. Obráťme proto raději svou pozornost k příkladům na čítání. Explicitně se zde uvádí např. zjišťování počtu vozů ve vlaku nebo počet osob v místnosti [15 : 94]. Pokud se v jiných souvislostech mluví o počtu, např. o počtu dětí, počtu knih v knihovničce [15 : 29], pak se tím však dokládá znak měřitelný (kardinální). Je rozdíl mezi počtem dětí či počtem knih a počtem vozů natolik relevantní, abychom mohli na základě toho diferencovat kvalitativní (neměřitelné) a kvantitativní (měřitelné) znaky?

Toto pojetí čítání nám zřejmě nepomůže k objasnění pojmu *měření*, který není ani ve spojitosti s kvantifikací nikterak přesněji určen. O měření se v této spojitosti říká jen zcela obecně, že je spjato s měřitelnými znaky kvantitativními, které jsou „jádem kvantifikace“ [9 : 141], a se stupnicemi (škálami), a to ve dvou směrech: „stupnice (škála) je základem každého měření“ a naopak „výsledkem této formy kvantifikace bývá nějaká forma stupnice“ [10 : 481], tedy druhem kvantitativního znaku.

Velmi neurčitě je též objasňován vzájemný vztah mezi čítáním a měřením, tvrdí-li se, že v obou případech jde o udání počtu, přičemž v prvním – jak již bylo uvedeno – se udává počet jakýchkoli entit (osob, předmětů, událostí), kdežto v druhém je určitá specifická třída entit, totiž uměle stanovených jednotek – např. bodu [3 : 34]. Zdá se tedy, že podstatný rozdíl mezi čítáním a měřením tkví právě v tom, že při měření máme co činit s počtem uměle stanovených jednotek. O jednotkách měření se však takřka vůbec nehovoří, a pokud je již tato základní charakteristika měřitelnosti roze-

bírána, pak konkrétní závěry této jinak zajímavé diskuse – jak později ukážeme – nelze považovat za přijatelné. Tento základní nedostatek se projevuje i v případech měřících nástrojů, jejichž používání je rovněž neodlučitelnou složkou každého fyzikálního měření. O měřících nástrojích či přístrojích se však v sociologii hovoří velmi neurčitě. Prohlašuje se např., že se jimi chápou „obvykle připravené stupnice, upravené do nějaké přehledné a srozumitelné podoby“ [9 : 150]. O stupnicích, škálách, jak jsme již uvedli, tvrdí však někteří naši autoři něco zcela jiného, takže je rozhodně nelze považovat za měřící nástroje.

Zatím jen vezmeme v úvahu, že se za uměle stanovené jednotky považují body, které jsou charakteristickými hodnotami bodovacích (známkovacích) škál [16 : 594]. Tyto škály jsou spjaté např. s technikou sumovaných odhadů [15 : 396], o niž se však výslovně zdůrazňuje, že je to pořadová technika [15 : 364], tedy škálovací technika, při jejímž uplatňování je výsledným znakem znak ordinální (pořadový). Pořadové znaky jsou však obecně považovány za neměřitelné znaky [3 : 58]; [9 : 140]; [13 : 566]; [15 : 29]. Někdy jsou dokonce pokládány za znaky mající charakter přechodné formy od znaků kvalitativních ke znakům kvantitativním [8 : 143] a řadí se proto svou gnoseologickou hodnotou mezi nominální a kvantitativní měřitelné znaky [9 : 141]. Právě tyto ordinální znaky, které nejsou měřitelné, jsou výrazem nejobvyklejší formy kvantifikace v sociologickém výzkumu [9 : 140] a často vznikají právě „při nezdařeném měření“ [9 : 140]. Je tedy zřejmé, že body jako uměle stanovené jednotky nemohou charakterizovat měření na rozdíl od čítání: body prostě nejsou jednotkami měření, jak je to běžné ve fyzikálním měření. Je-li tomu tak, pak ani shora uvedená charakteristika měření není uspokojivá. Přes velmi široké a vágní užití daného termínu je měření přece jenom omezováno na tzv. znaky kardinální, měřitelné [11 : 309], které rozhodně netvoří jádro znaků, k nimž se zatím sociologie dopracovala.

Rozpaky nad možností měřit sociální jevy (ať již přímo či nepřímo) nelze zakrýt ani dvěma postuláty – postulátem validity a reliability. Jak je tato problematika neurčitá, je vcelku velmi zjevné,

uvážíme-li jen např., že „validní měření znamená, že jeho výsledky měří to, co měřit měly“ [9 : 152], resp. že „stupnice měří opravdu to, co očekáváme, že měřit má“ [8 : 132]. Jak lze tuto tautologickou formulaci prakticky použít? Kdy nám stupnice splňuje naše očekávání? Jak vůbec předem před užitím měřicí procedury můžeme vědět, co vlastně měříme? Buď již předem víme, co a jak máme měřit, k jakým numerickým výsledkům tedy v daném případě dospějeme, a pak je celá často velmi složitá a náročná procedura měření a kalkulace zbytečná; anebo to nevíme a pak můžeme stěží rozhodnout, že nějaké měření je opravdu validní.

Výsledky, k nimž jsme při pokusu o objasnění pojmu měření v sociologii dospěli, nás zatím nemohly uspokojit. Zbývá nám vlastně ještě poslední možnost – pojem *znak*, který je v naší sociologické literatuře chápán takřka jako primitivní pojem. Bohužel, ani v tomto případě se teoretické a metodologické nedostatky nikterak nezmenšují. I zde nacházíme takřka již příslovecnou terminologickou inflaci, která se nejvýrazněji projevuje v publikaci [15] : P. Pergler ztotožňuje znak s proměnnou [36], s vlastností [94], kontinuem [98], jevem [102] a ještě zavádí zvláštní termíny: „indikátor“ pro výsledný znak [98] a „stimul“ pro výchozí znak [103]; Z. Šafář užívá navíc termínů „ukazatel“ [351], „vnější kritérium“ [353] a „dimenze“ [363].

Dříve než budeme rozebírat různé pokusy o explikaci pojmu *znak*, které jsou velmi vágní, zmíníme se o klasifikaci znaků, která je poměrně nejjasněji vyložena, pokud naši autoři přijímají původní Steversonu klasifikaci. Tímto hodnocením však rozhodně nechceme vyjádřit, že s touto klasifikací škál souhlasíme. Nelze z toho ani vyvozovat, že klasifikace znaků v naší literatuře, která je do značné míry spjatá s obdobnou klasifikací škál, je logicky a metodologicky korektní. To jsme již prokázali při výkladu tzv. bodovacích (známkovacích) škál.

Celkem ve shodě se Steversonu klasifikací škál rozlišuje J. Kapr a Z. Šafář [8 : 142n] znaky nominální (kvalitativní), ordinální (pořadové), intervalové (měřitelné) a poměrové, které jsou ovšem tím spíše měřitelné. Proč však autoři sami považují za měřitelné pouze intervalové znaky, respektive „uměle vytvořené inter-

valové znaky“, jež jsou navíc ztotožňovány se škálovými hodnotami [8 : 119], lze vysvětlit jediné neujasněností pojmu intervalu a intervalových škál.

V. Lamser tuto tradiční klasifikaci, vědomě založenou na korelaci mezi škálami a znaky, modifikuje a uvádí pouze znaky nominální (kvalitativní), mající buď podobu dichotomie nebo polytomie, znaky ordinální (pořadové) a znaky kvantitativní, měřitelné [9 : 135, 276A, 309]. V této klasifikaci, v níž postrádáme diferenciaci mezi intervalovými a poměrovými znaky, obdobně jako v klasifikaci škál na dichotomické, trichotomické, pořadové [10 : 481an], která je z hlediska tzv. gnoseologické hodnoty znaků ještě skromnější a takřka vůbec již nevyvolává žádné představy o možnostech měření v sociologii, se však zcela zjevně porušují elementární logické požadavky, jež musí splňovat každá správná klasifikace. Kromě toho se zde jasně projevuje porušení původně intendované korelace mezi znaky a škálami, bez níž lze stěží vyložit specifičnost jednotlivých typů škál pro *měření* různých druhů znaků.

Nejkomplexnější, a jak by se snad mohlo zdát, i nejpropracovanější klasifikaci znaků nacházíme u P. Perglera [13 : 566], který rozlišuje především znaky nominální (kvalitativní, jmenné) a kvantitativní (číselné), které dále dělí na měřitelné (kardinální) a pořadové (ordinální). Dělení měřitelných znaků na intervalové a podílové (tj. poměrové) nepovažuje však pro potřeby sociologie za nutné [15 : 28an]. Tato základní klasifikace je doplněna dělením kvantitativních znaků na spojitě a nespojitě, které jsou explicitně rozlišeny takto: Spojitý znak může nabýt dvou různých hodnot, které se od sebe libovolně málo liší (např. věk). Nespojitý znak může nabýt jen konečného počtu hodnot (např. letopočet narození). Nespojitě znaky jsou dále ještě rozčleněny na znaky alternativní a množné. Alternativní znak může nabýt jedné ze dvou hodnot. Množný znak může nabýt jedné ze tří nebo více hodnot [13 : 566]. Tato klasifikace je z logického hlediska opět vadná, již jen proto, že doplnění základní klasifikace se výlučně vztahuje na znaky kvantitativní. Přesně vzato, nemohli bychom proto nikdy tvrdit, že znaky „muž“, „žena“ i jejich společný znak „pohlaví“, o němž se to

však explicitně neříká, jsou nominálními, alternativními znaky (srov. [9 : 137]). Mnohem závažnějším nedostatkem této koncepce je ovšem členění znaků na nespojitě a spojitě, které zahrnují v jiných klasifikacích znaky intervalové a poměrové [8 : 148]. Spojitý znak je chápán i jako „znak kontinuální, tj. jako znak, který může nabýt velmi velkého počtu hodnot“ [15 : 98n], přesněji řečeno – vzhledem k právě uvedenému určení nespojitěho znaku – nekonečného počtu hodnot. Není snad třeba zdůrazňovat nesmyslnost tohoto pojetí, uvážíme-li, že za spojitě znaky jsou považovány např. znak (resp. indikátor) „matematické znalosti“ [13 : 494]; [15 : 98n] nebo „poměr ke studiu“ [8 : 120].

Pojem kontinuálního, spojitěho znaku je dále uváděn do vztahu s pojmem *kontinua*, který je chápán ve velmi neujasněném významu, nehledě ani na to, že tento pojem je v extrémním případě ztotožněn i s pojmem škály [13 : 594]. Přesto se s tímto pojmem velmi vydatně pracuje. Mluví se např. o názorovém a postojoovém kontinuu [8 : 119], o kontinuu „obecné inteligence“ [5 : 484], o komplexním kontinuu „sociální zralost člověka“, o „energeticky strukturovaném kontinuu“ [5 : 484] apod. Požaduje se „nalezení metrik pro různá kontinua“ [6 : 523] či nahrazování tříště nominálních znaků zkoumaného kontinua [6 : 523]. V jakých různých významových odstínech se tohoto pojmu v sociologii opravdu využívá, lze těžko vyjádřit. Je to ostatně zbytečné, protože již samo zavedení tohoto pojmu je vadné. Pojem *kontinua*, jak byl v matematice koncipován G. Cantorem v roce 1884, má své oprávnění jen ve spojitosti s nespočetně nekonečnou množinou reálných čísel,⁵ a mimo tuto přesně vymezenou oblast je každé jeho užití zcela pochybné. To ostatně platí již pro fyziku, kde se také někdy hovoří o reálném, fyzikálním kontinuu, třebaže numerické hodnoty fyzikálních veličin získané empirickými procedurami měření mohou být pouze racionální. Uznání i reálných numerických hodnot fyzikálních veličin je důsledkem kalkulací spjatých s numerickými zákony. Je-li tedy již v oblasti fyzikálního měření pojem kontinua smysluplně uplatnitelný jen v rámci matematické fyziky s ohledem na

teoretické úvahy a praktickou užitečnost výpočtů, pak to bude tím spíše platit pro každou oblast mimofyzikálního měření.

Ze shora uvedených klasifikací znaků ovšem ještě nevyplývá, jak je tento základní pojem definován či alespoň explikován. Na tuto otázku nalezneme jen velmi neurčitou odpověď: znak je chápán jako nějaký údaj o jednotlivých jedincích [13 : 174] jako „vyjádření jednoduché informace o jednotlivých jedincích populace, která má být dále zpracována“ [13 : 565]. Mnohem častěji se však tato základní otázka vůbec neřeší a pouze se konstatuje, že „sociologický materiál obsahuje značné množství informací, které mají formu znaků“, a toto konstatování se pak dokládá řadou náhodně zvolených příkladů: „Znakem je např. údaj o starší osoby, o jejím vzdělání, prodělaných chorobách, znakem jsou např. politické výroky osoby, odpovídi na různé otázky, právě tak jako barva očí“ [8 : 142].

Že takové určení pojmu znaku je zcela neuspokojivé, si z našich autorů nejvíce uvědomuje P. Pergler, který se dokonce pokusil přesně určit jeho logickou strukturu. Podle jeho názoru „je to funkce o jednom argumentu, kterým je jedinec populace, která má být dále zpracována“. Znakem je např. barva očí sledovaného jedince [15 : 27] a oborem hodnot jsou pak možné barvy očí [13 : 565]. Z této definice pojmu *znaku* však nutně plyne, že se vztahuje jedinečně na znaky nominální (kvalitativní), nikoli však na znaky kvantitativní, což si ovšem P. Pergler neuvědomil, protože by to jinak rozhodně netvrdil. Je to ostatně i v rozporu s jeho pojetím rozdílu mezi tzv. kvalitativní akcí, kdy „pouze v některých případech určujeme znaky, kterými jsou tyto jevy (sledované jevy – K. B.) charakterizovány“, a tzv. kvantitativní, kdy se „musí přesně stanovit, které „znaky se budou sledovat“ [15 : 27]. Vzhledem k pojetí znaku jakožto funkce o jednom argumentu, kterým je jedinec, je přece zcela zjevné, že ordinální znak [15 : 28]; [13 : 566] je funkcí o dvou argumentech a kardinální znak (měřitelný) [15 : 29]; [13 : 566] je dokonce funkcí o čtyřech argumentech. Dilema, před nímž P. Pergler stojí, je opravdu velmi nepříjemné: buď je vymezení formální struktury pojmu znaku vadné, nebo kvantita-

⁵ Srovnej např. D. Hilbert, *Gesammelte Abhandlungen*, sv. III, Berlin 1935, s. 301.

tivní znaky nelze považovat za znaky. Aníž bychom chtěli rozhodnout za něho, soudíme, že by se přece jen raději vzdal své charakteristiky znaku, která je ostatně vadná i pro velmi nejasné rozlišení pojmů *znak*, *hodnota znaku* a *obor hodnot znaku*. Jak jsme již uvedli, je např. barva očí sledovaného jedince znakem. při čemž hodnoty tohoto znaku jsou různé barvy [15 : 27]. Avšak otázce „Které z uvedených vozidel vlastníte?“ můžeme přiřadit několik znaků, např. „Jedinec má automobil – jedinec nemá automobil“ [15 : 28], aniž by zde bylo jasně řečeno, co je hodnotou těchto znaků. Jak máme zase chápat tvrzení, že hodnota znaku je dána výrokem v přirozené řeči, jestliže na otázku „Čtete někdy básně?“ odpovídáme „ano“ nebo „ne“ [15 : 31]? Hodnotou znaku u určitého jedince je ovšem i „počet otázek, na něž tento jedinec odpověděl kladně“ [13 : 494]. Tato konfúze je vcelku vysvětlitelná, uvědomíme-li si, jak jsou znaky formulovány v přirozeném jazyce. Na jedné straně se výslovně zdůrazňuje, že pojem znaku není totožný s pojmem odpovědi na otázku [15 : 27], protože „hodnotu znaku určitého jedince se můžeme dovědět i jiným způsobem než dotazem“ [15 : 28], ale na druhé straně se naopak tvrdí, že „vybranými stimuly (výchozími znaky – K. B.) budou odpovědi na otázky“ [15 : 101] nebo že „hodnota indikátoru (výsledného znaku – K. B.) je rovna počtu kladně odpovězených otázek“ [15 : 97]. Znakem ovšem mohou být nejen singulární výroky, jako např. „Tento jedinec udává, že přečetl za minulý měsíc dvě knihy“ [15 : 27], ale i otázky [15 : 97] nebo vlastnosti [13 : 566] apod. Že znakem může být prostě *cokoli*, je nejvýrazněji patrné z následujícího souhrnu vybraných znaků, v němž se uvádí věk, pohlaví, stav, vzdělání, zaměstnání, „Má vymezenou pracovní dobu a pracuje přes čas?“, „Je placen za přesčasy?“ atd. [15 : 731].

Diskutované názory o povaze kvantifikace, škál, škálování a znaku rozhodně tedy nepřispěly k objasnění problematiky měření v sociologii, spíše ji zatemnily. A tak tedy nezbyvá prozatím nic jiného, než spokojit se se skromným zjištěním, že se v sociologii převážně pracuje se znaky nominálními či ordinálními, které nejsou měřitelné [3 : 57n], [6 : 523], a jen výjimečně se znaky intervalovými [8 :

155]. Tato rezignace je ostatně zcela zjevná, uvážíme-li příklady měřitelných znaků: jsou to buď číselné údaje, jako např. výše měsíčního příjmu, počet dětí, počet knih v knihovničce, anebo fyzikální veličiny, jako např. délka [3 : 60], váha [9 : 309] či čas [9 : 133]; [10 : 481]. Tyto závěry mohou být a patrně budou ještě dočasné. Nelze je však překonat prostě tím, že budeme o měření jen mluvit, aniž bychom přitom vzali v úvahu, na jakých teoretických a metodologických předpokladech lze opravdu zdůvodněně uplatňovat tuto empirickou proceduru i v sociologii.

Nad těmito otázkami se nejvíce zamyslel F. Kahuda. UVědomil si velmi dobře, že největší obtíží při měření ve společenských vědách je vyjádření „měřené“ veličiny odpovídajícími jednotkami, které zde „prakticky neexistují“ [6 : 523]. Obecný záměr, který F. Kahuda sleduje konstrukcí měrné jednotky „reaktivní potence“, kterou nazývá „rep“ a označuje symbolem „Rp“, je očividná: kdybychom mohli zdůvodněně prokázat existenci nějaké měrné jednotky, mohli bychom i v sociologii hovořit o měření ve striktním slova smyslu. Úvaha, o níž se přitom opírá – i když ne tak zcela explicitně – je naprosto správná. Určitá veličina – F. Kahuda mluví o faktoru – bude odvozeně měřitelná, budeme-li mít, za prvé, k dispozici alespoň dvě fundamentálně měřitelné veličiny (faktory) a budeme-li moci, za druhé, vyjádřit v daném oboru zkoumání jejich vzájemný vztah pomocí nějakého zákona.

Podánilo se tuto úvahu v daném případě konkretizovat? Ukážeme, že nikoli. Nejsou totiž splněny obě podmínky, bez nichž nemá smyslu hovořit o odvozeně měřených veličinách. Předně není splněna druhá podmínka: nemáme zatím k dispozici žádný *zákon* – ani v oblasti sociologie, ani v oblasti sociální psychologie – který by nám dovoľoval *jednoznačně* vyjádřit vztah mezi potenčním faktorem, o němž se předpokládá, že je to odvozeně měřitelná veličina, a faktorem „časovým“, „rozsahovým“ či „energetickým“, o nichž se soudí, že jsou fundamentálně měřitelné. Není však důsledně splněna ani první podmínka. Faktor „časový“ pochopitelně fundamentálně měřitelný je. Avšak již faktor „rozsahový“, jehož charakter ostat-

ně není příliš jasně vymezen, lze sotva považovat za fundamentálně měřitelný. Stačí přece jen uvážít, že pro tento faktor nemáme k dispozici žádnou měrnou jednotku, přesněji řečeno žádnou základní jednotku. Mluvit o měření tohoto faktoru „počtem úspěchů 0,1,2 každého dílčího výroku“ [5 : 490] je zcela nepostačující. Ještě mnohem spornější je pojetí faktoru energetického, který je dokonce považován za vysouzený faktor, tj. za odvozeně měřitelný, protože „duševní energii neměříme přímo, ale vysuzujeme ji z psychické práce, kterou testovaný jedinec... koná“ [5 : 490]. Avšak i „psychická práce“ je vysouzeným faktorem [5 : 591]. Je tedy zřejmé, že žádný z těchto dvou faktorů — na rozdíl od předpokladu — není fundamentálně měřitelný. Přesto se však tvrdí, že měrná jednotka „rep“ má rozměr duševní energie i psychické práce [5 : 491]. S jinou neujasněností se setkáváme i při stanovení obou „fundamentálně“ měřitelných faktorů, o nichž se předpokládá, že nám umožňují potenční faktor měřit odvozeně: v [5 : 490] se tvrdí, že těmito faktory jsou faktor časový a rozsahový, kdežto v [6 : 522] se zase zdůrazňuje, že jedním z těchto faktorů musí být faktor „energetický“, měřitelný „pracovním efektem“.

Z nezdaru tohoto metodologicky správně založeného záměru může však empirická sociologie vyvodit alespoň jeden velmi závažný závěr: *bez teoreticky a metodologicky dobře fundovaných konceptů je jakékoli úsilí o uplatňování kvantitativních metod neplodné a marné.*

4. Poznámka k tzv. operativní definici

Na závěr ještě rozebereme pojetí tzv. operativní definice, s nímž se především setkáváme u V. Lamsera. Bohužel mu není zcela jasno, na co se vlastně definice vztahuje: považuje totiž za oprávněné definovat nejen pojem [9 : 132], nebo termín [9 : 155], ale i jev [9 : 133] a vlastnost [9 : 134]. Na základě takového pojetí definice lze stěží vyřešit otázku vzájemného vztahu mezi tzv. teoretickými definicemi a tzv. operativními (operacionálními) definicemi a definičními vazbami, kterými má být objasněn přechod od vlastností zkoumaného jevu ke znakům [9 : 134n], tvořící zároveň bázi pro vystižení gnoseo-

logické vazby mezi měřením a jevem [9 : 151], či vysvětlena vazba mezi vlastností a ukazatelem [9 : 131; 156].

V čem tkví rozdíl mezi teoretickými a operativními definicemi a proč se vůbec zavádí? Stručně řečeno: teoretické definice, které jsou určeny pro teoretické účely, se týkají vlastností sledovaného jevu, kdežto operativní definice, které jsou určeny pro praktické potřeby empirického výzkumu, se vztahují na znaky. Teoretické definice musíme mít k dispozici při formulaci výzkumného tématu, „operativní definice jsou na pořadu obvykle při přípravě pozorování a pozorovacích pomůcek (dotazníků, záznamových listů apod.)“ [9 : 149n]. Jaký je však rozdíl mezi těmito dvěma druhy definic z hlediska teorie definice, jaké formální podmínky musí operativní definice — na rozdíl od teoretické definice — splňovat, jaká je její formální struktura, o tom všem se prostě mlčí. Můžeme však vůbec uplatňovat v empirickém výzkumu tuto specifickou formu definice, nevíme-li vůbec nic o její logické struktuře? Stačí jen uvést, že rozdíl mezi teoretickou a operativní definicí je objasnitelný na základě rozdílu mezi vlastností a znakem, který ovšem není nikterak jasný, anebo prostě prohlásit, že operativně definovat znamená definovat „v intencích daného výzkumu“ [9 : 134]? Je však zdůraznění operacionální definice, s nímž se setkáváme i u jiných autorů (např. [16 : 591n]; [12 : 715an]), míněno opravdu upřímně, chápe-li se tento druh definice vlastně jenom jako východisko z nouze v případech, v nichž nelze teoretickou definici prakticky uplatňovat nebo kdy se z ní musí něco slevit? V. Lamser považuje dokonce operativní definici „jen za provizorní stav, který se postupně nahrazuje lepším řešením použitím teoreticky správnějších definic, jak to dovoluují postupně rostoucí poznatky“ [9 : 135]. Pak však opravdu nechápeme, proč jsou operativně definovány právě znaky, proč se teprve operativní definicí stává z vlastnosti znak, s nímž se pak pracuje v celém výzkumu včetně závěrečných tvrzení [9 : 135], proč „v sociologii můžeme dělat pořadové stupnice jen v těsném styku s operativní definicí znaku“ [9 : 143]. Nestojí potom celá metodologická a teoretická výstavba kvantifikace, která je v naší sociologické lite-

ratuře založena právě na pojmu znaku, na velmi vratkých základech?

Z tohoto bludného kruhu lze zřejmě nalézt východisko, uvážíme-li spíše, jak se operativní definice používá, než co se o ní říká. Předpokládejme tedy (srov. [9 : 134]), že se při nějakém empirickém výzkumu má zkoumat stupeň vzdělanosti dotazovaných osob. Není-li tento kumulativní pojem jednoznačně definován (tj. neznáme-li jeho charakteristické znaky) anebo nemůžeme-li je — třebaže jsou nám známy — formulovat v dotazníku natolik přesně a jasně, aby na ně dotazované osoby mohly přiměřeně odpovídat, pak nám nezbyvá nic jiného, než zkoumat pouze stupeň školního vzdělání, který je ovšem velmi snadno zjištělný. Obdobně [9 : 143] se prý pro potřeby empirického výzkumu musí zjemnit „teoretická definice“ pojmu „pilný“, vymezeného „operativní definicí“ jakožto plnění základních úkolů skupiny. V této definici se totiž musí přesněji definovat „plnění základních úkolů“, a to se zřetelem na možnosti zjišťování.

Na základě těchto dvou příkladů a operacionální definice horní hranice „životního stylu“ — „Respondent s horní hranicí životního stylu má vlastní byt s určitým standardem vybavení, používá služeb, udává činnosti ve volném čase, které mají charakter složitých či kulturně hodnotných koníčků a zálib, využívá dovolené pro svou rekreaci a podílí se na konzumpci kulturních hodnot“ [12 : 717] — se ovšem celá situace vyjasnila: *nejde tu o nic jiného než o desagregaci komplexního pojmu na takové charakteristické znaky, které jsou v rámci určitého empirického výzkumu opravdu zjištělné.*

Pak jsou ovšem všechny vágní úvahy o operativních definicích a jejich vztahu k teoretickým definicím, vedoucí jen k nepříjemnému konfliktu s logikou, prostě zbytečné. Tímto užitím Occamovy britvy, které v daném případě je třeba považovat za zcela oprávněné, padnou však i některé metodologické iluze, spjaté především s koncepcí „znaku“ a jeho vztahu k „vlastnosti“.

5. Závěr

Na základě předcházejícího rozboru koncepce měření, jejíž slabiny by se ještě výrazněji projevíly, kdybychom analyzovali

i ilustrativní příklady uváděné v naší metodologické literatuře a konkrétní empirické výzkumy, můžeme na závěr hlavní výsledky shrnout takto:

Za daného stavu je sociologické měření založeno především na čítání kladných či záporných odpovědí respondentů na otázky uvedené v dotazníku nebo kladené při rozhovoru. Pokud se i v sociologii pracuje s měřitelnými veličinami, pak jde vždy o instanci fyzikálního měření. Mluvit o měření názorů či postojů a považovat to za specifický případ sociologického měření považujeme za scestné. Z tohoto zjištění ovšem neplyne, že by měření v striktním slova smyslu nebylo možné. Nikterak nevylučujeme možnost odvozeného a asociativního měření, jeho realizace však předpokládá splnění nutných podmínek měřitelnosti.

Vezmeme-li v úvahu známou klasifikaci pojmů na klasifikační, komparativní a metrické, které lze přiřadit jednak klasifikaci škál či znaků na nominální (kvalitativní), ordinální (pořadové) a poměrové (kvantitativní), jednak procedury kategorizace (klasifikace), škálování a měření, bylo by věcně i terminologicky užitečné hovořit v případech tzv. kvalitativní akce o kategorizaci (klasifikaci) a o škálování, které je smysluplně spjato s uspořádáním zkoumaných vlastností na pořadové škále, nikoli však o měření.

Plodné užití matematických metod v sociologii předpokládá ovšem splnění dvou základních podmínek: 1. empirická sociologie se musí vzdát svého čistě empiristického přístupu; 2. vytvoření fundované teoretické sociologie je nemyšlitelné bez solidních znalostí logiky, metodologie a matematiky.

Své specifické teoretické problémy i problémy aplikační si však i potom musí sociologie — právě tak jako každá jiná vědní disciplína — vyřešit sama.

Literatura

- [1] Gregor, M.—Možný, I. (rec.) *Vybrané techniky sociologického výzkumu*, Sociologický časopis 5 (1969), s. 407—412.
- [2] Josífků, M., *Některé problémy škálování v sociálních vědách*, Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, 1, Praha 1969, s. 11—34.
- [3] Kahuda, F., *Výzkumné metody v sociologii*, Praha 1965.

- [4] Kahuda, F., *Kvocient sociální zralosti v sociální ontogenezi člověka (Příspěvek k sociologii osobnosti)*, Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, 1, Praha 1969, s. 35—130.
- [5] Kahuda, F., *Meze kvantitativní metody a kategorie poznání (Model mentálního zrání člověka)*, Sociologický časopis 5 (1970), s. 483—497.
- [6] Kahuda, F., *Prolegomena k metodám diagnostické analýzy lidské osobnosti*, Sociologický časopis 6 (1970), s. 516—527.
- [7] Kapr, J., *Prestiž povolání*, Sociologický časopis 3 (1967), s. 740—748.
- [8] Kapr, J.—Safář, Z., *Sociologie nebo zdravý rozum? Praxe sociologického průzkumu*, Praha 1969.
- [9] Lamser, V., *Základy sociologického výzkumu*, Praha 1966.
- [10] Lamser, V., *Sociologie a poznání společenské skutečnosti*, v: M. Král a kol., *Věda a řízení společnosti*, Praha 1967, s. 472—494.
- [11] Linhart, J., *Několik poznámek k měření předpokladů stabilizace brigádníků na Ostravsku*, Sociologický časopis 2 (1966), s. 609—612.
- [12] Linhart, J., *Poznámky k měření způsobu života ve volném čase (1) pro potřeby výzkumu vertikální sociální diferenciace obyvatelstva ČSSR*, Sociologický časopis 3 (1967, s. 715—721.
- [13] *Malý sociologický slovník*, Praha 1970.
- [14] Pergler, P., *Měření souvislostí společenských jevů*, Sociologický časopis 3 (1967), s. 444—454.
- [15] Pergler, P. a kol., *Vybrané techniky sociologického výzkumu*, Praha 1969.
- [16] Safář, Z., *Možnosti standardní operacionalizace socioekonomického statusu*, Sociologický časopis 5 (1969), s. 591—599.

Резюме

Берка К.: К понятию измерения в чехословацкой социологии

Представляемая статья имеет целью рассмотрение теоретических, методологических и логических аспектов концепций измерения, как они изложены в чехословацкой социологической литературе. Наши критические замечания основаны на достаточно репрезентативном объеме материалов и относятся одновременно также и к понятиям измерения, развитого американской эмпирической социологией.

Для того, чтобы ввести критерии для сопоставления критикованных концепций измерения в социальных науках, мы даем в статье короткий обзор общей теории измерения, целью которого является объяснение важнейших понятий теории измерения. Дальнейшее рассмотрение сосредоточивается на следующих вопросах: Как понимать измерение в социологии? Какие взаимоотношения между изме-

рением и подсчетом? Что является целью квантификации в социологии и в какой мере можно ее реализовать? Как излагается теория шкал и их построение? Какую роль играют термины «показатель» и «знак», которые, видимо, некоторые авторы считают основными терминами своих концепций измерения в социальных науках?

Подытоживая основные пункты нашей дискуссии, мы хотим подчеркнуть по крайней мере следующие результаты анализа измерения в социальных науках: вопреки всем претензиям на то, что можно с полным правом говорить о разных формах измерения в социологии, конкретные результаты анализа дают возможность сделать более скромные заключения. Мы не находим никакой инстанции измерения, которое опиралось бы на шкалы соотношения. Даже пользование шкалами интервалов реализуется неэффективно. Этот результат вытекает, впрочем, из факта, что не существуют единицы, о которых можно предполагать, что социология их измеряет. Попытку ввести такие единицы, как напр. единицу «реактивной потенции», нельзя считать удовлетворительной. Различие между свойствами и индикаторами, опирающееся на дифференциацию теоретических и операционных определений, основано на непонимании функции и структуры операционных определений. Пользование этими определениями в социологических исследованиях просто связано с распадом сложного понятия на такие характерные знаки, которые можно действительно установить в рамках эмпирических исследований.

Из нашего скептического отношения к разным формам измерения внефизических величин никак не вытекает отрицание применимости разных математических методов и методологии дедуктивных наук в социологии. Успешное применение подобных методов требует не только глубоких знаний из области математики, но и основательных знаний логики и методологии. Измерение в социологии связано также с изменением теоретического подхода: эмпирическая социология должна отказаться от своего исключительно эмпирического подхода, находящегося, что касается философии, под влиянием физикализма и операционализма.

Стараясь добиться точности и строгости при помощи математизации, но не пользуясь адекватными процедурами квантификации, которые учитывают содержательные аспекты социологии, мы не сможем добиться желаемых результатов. Однако кажется вполне очевидным, что квантификация в социологических науках основана на подсчете, а не на измерении в точном смысле слова. Измеряемые величины в том виде, как ими до сих пор пользуются в социологии, являются всегда инстанциями физических величин. Поэтому говорить об измерении отношений и считать его особым случаем социологического измерения является в крайней степени ошибочным. Из этого, однако, не вытекает, что мы отрицаем возможность ассоциативного измерения в общественных науках. Реализация такого измерения предполагает, однако, выполнение необходимых условий измеримости.

Summary

Berka K.: On the Concept of Measurement in Czechoslovak Sociology

The aim of this paper is to analyse theoretical, methodological and logical aspects of the conception of measurement exposed in the Czechoslovak sociological literature. Our critical remarks, based on a sufficiently representative amount of material, hold also for the conception of measurement developed by the American empirical sociology.

In order to introduce a standard for comparing the criticized conception of measurement in social science, the paper presents a short survey of general conceptions of measurement devoted chiefly to explicating the most important terms of the measurement theory. The subsequent examination is then focussed on the following topics: What is meant by measurement in sociology? What is the relation of measurement and counting? What is the aim of quantification in sociology and to what extent is it realizable? How is the theory of scales and scaling exposed? What is the function performed by the terms "indicator" or "sign" which seem to be conceived by some authors as primitive terms of their conception of social measurement?

In summarizing the main points of our discussion we want to stress at least the following results. In spite of the presumption that we are fully justified to speak about different forms of measurement in sociology, concrete results yield a more modest conclusion: there are no instances of measurement based on ratio scales. Nor do interval scales seem to be effectively applied. This follows already from the fact that we have no units for properties allegedly measured in sociology. The attempt to introduce such units, as in the case of the unit for "reactive potency", cannot be considered as

satisfactory. The distinction between properties and indicators supported by a differentiation of theoretical and operational definitions is based on misunderstanding the function and structure of operational definitions. Its use in sociological research is connected simply with the desaggregation of a complex term into such characteristic features which, within the framework of a special empirical research, are really ascertainable.

Our sceptical attitude toward various forms of extraphysical measurement does not lead to the denial of the usefulness of various mathematical methods and the methodology of deductive science in sociology. A fruitful application of such methods, however, presupposes not only profound knowledge of mathematics but also solid knowledge of logic and methodology. It is further intrinsically connected with a change in the attitude towards theory: empirical sociology has to abandon its purely empiristic approach, philosophically influenced by physicalism and operationalism.

The attempt to attain rigour and exactness by mathematization without appropriately modifying the procedures of quantification in respect to the substantive aspects of sociology cannot achieve the promised results. At present it seems quite clear that quantification in sociological research is primarily based on counting but not on measurement in the strict sense of this term. The measurable magnitudes hitherto applied in sociology are always instances of physical magnitudes. Thus to speak about the measurement of attitudes and to consider it as a special case of sociological measurement seems to be very dubious. This does not imply that we should reject the possibility of derived or associative measurement in social sciences. Its realization, however, presupposes the fulfilment of the necessary conditions of measurability.

Jedním z hlavních úkolů společenských věd u nás je dnes úkol obnovy a tvořivého rozvoje skutečně marxisticko-leninských principů ve všech oblastech našeho života, principů, které byly u nás právě v posledních letech soustavně narušovány. Aby vůbec mohl být tento úkol splněn, musí ovšem společenské vědy, včetně sociologie, mnohem důsledněji uplatňovat tyto principy i ve své vlastní práci, rozhodněji odmítnout různé buržoazní vlivy, které zde sehrály svou neblahou úlohu. Jsme si vědomi složitosti, obtížnosti a náročnosti tohoto úkolu. Ve vědecké, a tedy ani sociologické práci nelze přecházet ke skutečně účinným principiálním závěrům ideologického, politického, světonázorového, ale i obecně metodologického charakteru bez všestranné, hluboké teoretické analýzy zkoumaných problémů. Tím spíše a právě proto jsou hluboké studium a aplikace Marxova a Leninova myšlenkového odkazu právě na tomto poli tak důležité.

Stručně můžeme říci, že pro marxisticky orientované sociální vědy plní marxistická filosofie, zvláště její dialektická metoda, funkci obecného metodologického nástroje poznání, a to jak přírodní, tak sociální reality. Musí být ovšem úzce spojena s myšlenkovými pochody vlastními příslušnému vědnímu oboru. To je však příliš obecné vymezení. Jak se konkrétně uskutečňuje tento vztah? Jaký je vztah mezi touto obecnou metodou a ostatními metodami a přístupy současné vědy, včetně sociologie?

Je starou pravdou, že poznat věc znamená najít metodu nutnou k poznání této věci. V tomto smyslu prohlašoval již Geracen metodu za „embryologii pravdy“ a Hegel psal, že metoda není jen „vnější forma, ale duše a pojem obsahu“. Jsou to tedy jen dvě různé stránky jedné a téže věci. Základní a nejobecnější metodou současné vědy, a tím spíše sociálních věd, je dialektická metoda, která bere na

sebe ovšem různou formu (modifikace obecných dialektických principů poznání) v závislosti na specifiku vědního oboru a zkoumaného objektu či procesu.

Obecná metodologie musí být tedy rozpracovávána v těsné a bezprostřední souvislosti s faktickým a teoretickým materiálem vědy dané etapy jejího historického vývoje, protože metoda není snad jen určitý *vnější nástroj, ale odraz samovývoje předmětu*. Jinak řečeno, v metodologii jde o to, jak to obrazně vyjádřil Marx, „uvést věci v tanec předzpěvováním jim jejich vlastní melodie“.

Rozpracovávání metodologie vědeckého poznání v oblasti sociálních věd musí brát proto v úvahu nejen obecné rysy dialektické metody, či její specifickou aplikaci v jednotlivých vědních, v našem případě sociálních oborech. Nestačí též brát v úvahu jen specifické dílčí metody té či oné disciplíny. Je třeba používat a dále rozpracovávat i ty některé zásadní a perspektivní rysy obecné metodologie, které dosud nepatří mezi tradiční metodologické nástroje sociálních věd, ale které v souladu s výše uvedenou tezí tvoří dnes podstatnou stránku moderní „embryologie pravdy“. Máme na mysli především logicko-matematické metody, včetně obecné teorie systémů, teorie informace, kybernetiky aj.

V obecné metodologii lze nalézt dvě stránky (či dvě sféry) aplikace:

- a) Systém nejobecnějších teoreticko-metodologických principů. Jsou to obecné světonázorové (až ideologické) a gnoseologické principy poznání (zákony a principy materialistické dialektiky), které zajišťují zásadní vědecký dialektickomaterialistický přístup ke studovaným jevům. Patří sem však též zpravidla nejobecnější teoreticko-metodologické principy hlavních vědeckých disciplín (zákonitosti nejobecnějšího rázu), které mají i svůj světonázorový charakter.
- b) Vlastní dílčí metody vědeckého zkou-

mání. Sem patří speciální metody jednotlivých vědeckých disciplín, které plní funkci bezprostředních nástrojů poznání. I ony ovšem obsahují ve své konkrétní podobě obecně platné (dialektické a logické) rysy nejobecnější metodologie analýzy a syntézy, indukce a dedukce ap. Marxistická dialektická metoda myšlení je tak (v rámci speciálních metod) nutnou podmínkou plodnosti a efektivnosti aplikace těchto metod.

Obecná metodologie má tedy dva aspekty. Prvním z nich je aspekt filosofický, který se zaměřuje na obecné problémy vědy jako určitého systému výpovědi o světě a zkoumá obecně filosofickou povahu vědeckých postupů. Jako taková je součástí obecné filosofie. Druhým aspektem je aspekt empirický. Představuje zpravidla deskriptivní, logický a normativní přístup k vědeckým metodám. Tyto metody se zkoumají, popisují a rozvíjejí obecně a abstraktně, tj. zkoumají se obecná pravidla, metody a takové postupy, které mají pro vědce určitou praktickou hodnotu. V takto pojaté metodologii se tedy klade důraz spíše na stránku praktickou než filosofickou.

Oba aspekty jsou sice relativně samostatné, ale zároveň i nerozlučně spojené, navzájem se prolínají.

Hovořit přitom o metodologii současné vědy lze z různých ideových hledisek. Jedním z takových hledisek je hledisko tzv. filosofie vědy, která má nesporně svůj význam, neboť vypracovala řadu postupů, pravidel a principů, bez nichž si moderní obecně metodologickou analýzu jakékoli vědy dnes již nelze představit. Filosofie vědy však soustřeďuje svou pozornost především na vědu jako systém výpovědí a na jazyk vědy, na jeho výstavbu a strukturu, využívá formalizačních postupů a výsledků moderní logiky. Ve své pozitivistické interpretaci je potom často redukována pouze na logiku vědy, na formálně symbolické a schematické rekonstrukce jazyka.

Takto chápáná metodologie je proto často, a to i u nás, chápána jako úzce speciální obor, bez vztahu k širším, světónázorovým a ideologickým otázkám vědy, jako v podstatě filosoficky neutrální disciplína, někde na pomezí logiky, matematiky a sémantiky. Tato tendence je nesporně důsledkem toho, že uvedený pří-

stup k vědě vznikl a rozvinul se pod bezprostředním vlivem různých odrůd neopozitivismu, zvláště logického pozitivismu, který vědomě a programově ignoruje tyto širší světónázorové a ideologické aspekty a důsledky vědeckého poznání. Je jasné, že marxisticko-leninská metodologie vědy může sice využívat speciální postupy i takto orientované filosofie vědy, nemůže však a nesmí zde postupovat eklekticky, ustupovat z vlastních ideových pozic, nesmí se zříkat svých vlastních filosofických principů. Leninův přínos v této otázce např. spočívá právě v tom, že ukázal na organickou jednotu odborných a světónázorových, speciálních a ideologických aspektů vědeckého poznání. Obnovit a v praxi realizovat leninské principy práce na tomto poli znamená tedy *chápat speciální metodologické otázky vědy v organické jednotě s jejich světónázorovými a ideologickými aspekty, vědu v jednotě s filosofií, metodologii v jednotě s marxistickou ontologií*.

Současná vědeckotechnická revoluce je v řadě svých aspektů v podstatě pokračováním té revoluce ve vědě, která začala v prvních letech 20. století a jejíž hlubokou sociálně filosofickou analýzu provedl právě Lenin. Je nesporné, že z tohoto hlediska má proto Leninova analýza pro současnou dobu aktuální význam, neboť právě na základě této analýzy rozpracoval Lenin řadu důležitých metodologických principů marxistické filosofie.

Právě ve svém *Materialismu a empirio-kriticizmu* podal marxistické objasnění počínající převratné revoluce ve vývoji vědy 20. století, obhájil marxistický materialismus a jeho teorii poznání a rozvinul jej do nové, soudobým vědeckým objevům odpovídající formy. Jestliže již v *Materialismu a empirio-kriticizmu* vyniká Lenin nad své ideologické protivníky především svou materialistickou dialektickou metodou, kterou právem chápe jako „duši“ marxismu, pak ve *Filosofických sešitech* podává celý program rozvoje dialektikomaterialistické filosofie marxismu, který má stále ten nejaktuálnější význam, a to nejen pro filosofii samu, ale i pro vědecké poznání, pro metodologii současných společenských věd vůbec. Právě všestranné pochopení a uplatnění dialektikomaterialistické metody jako návodu k revolučnímu myšlení a jednání, pružné

reagujícím na konkrétní podmínky daných úkolů daného stupně vývoje jak hnutí, tak i filosofie a vědy samé, *tvorí vnitřní jádro leninismu*, strukturu leninské etapy ve filosofii.

Můžeme proto říci, že podstata leninského odkazu v oblasti metodologie spočívá v jeho výzvě dialekticky rozvíjet materialistickou filosofii v souladu s úspěchy vědeckého poznání a praxe a vědu v jednotě s marxistickou ideologií. Filosofie i filosofická metodologie – učí nás Lenin – může ovlivňovat vývoj vědy jen tehdy, jestliže se sama tvůrčím způsobem zdokonaluje v souladu s požadavky bouřlivě se vyvíjející vědy naší doby. Je proto samozřejmé, že tento úkol nelze řešit bez rozpracování vlastních filosofických a metodologických problémů, bez analýzy pojmů a hlubokého studia dějin poznání. V daném případě jde však o to, jak zajistit co nejplodnější vzájemné působení dialektickomaterialistické filosofie a sociálních věd v podmínkách současné vědeckotechnické revoluce.

V současné etapě řešení této otázky nabývá stále většího významu analýza faktických výsledků jednotlivých věd, reálných procesů vzájemného ovlivňování filosofie a vědy, ale též perspektiv jejich upevňující se spolupráce.

Vědeckému poznání jsou cizí pokusy odmítnout základní teze materialismu, teorii odrazu, princip vývoje atp. Není proto správné, říká Lenin, klást do protikladu filosofické a speciálně vědecké pojmy a kategorie. Naproti tomu buržoazní filosofové se dosud snaží revidovat materialistický obsah řady obecně metodologických pojmů, odmítnat jejich objektivní charakter. Kladou do protikladu metodu modelování a teorii odrazu, pojmy informace, zpětné vazby aj. se snaží postavit proti dialektickým pojmům vzájemného působení, pojem materiálního objektu se snaží nahradit pojmem struktury atd. Marxisticko-leninská filosofie sama však podává jasnou materialistickou interpretaci těchto pojmů a vyvrací tak pokusy stavět do protikladu pojmy současné vědy jako „moderní“ a pojmy dialektického materialismu jako „zastaralé“. Reálný vývoj poznání naopak potvrzuje správnost všech základních pojmů dialektickomaterialistické metodologie a jejich marxisticko-leninské interpretace.

Leninská teze o absolutní a relativní pravdě platí však samozřejmě i v případě samotné metodologie. I když je nesporné, že marxisticko-leninská filosofie vypracovala řadu principů, které mají funkci metodologického základu dalšího vývoje poznání, na druhé straně platí, že i některé tyto teze mají svůj relativní charakter, že vyžadují dalšího vývoje nebo upřesnění. Upadli bychom však do relativismu, kdybychom se domnívali, že vývoj naší metodologie předpokládá negaci jejích základů, jejích *nenarušitelných principů*. Takové principy existují, z nich vycházíme a jsme povinni vycházet v zájmu vědeckého poznání samého, v zájmu pravdy. Jinak bychom se vrátili k chaosu minulých let, ke zrelativizování základních principů naší filosofie, včetně metodologie, a otevřeli tak cestu nejružnějším formám nevědecké filosofie a buržoazní ideologie. Ne koketování s nejružnějšími módními ideovými proudy Západu, které může mít v nejlepším případě za následek eklekticismus, ale promyšlený vývoj naší marxisticko-leninské metodologie, který nejen mění některé teze, ale zároveň upevňuje její základní obsah a principy, musí být naším vůdčím motivem, neboť marxistická filosofie, jak řekl V. I. Lenin, je celistvá, je „odlita z jednoho kusu oceli“.

Když hovoříme o vývoji dialektickomaterialistické metodologie, je důležité poznamenat, že Lenin, pokud hovořil o vlivu zásadních vědeckých objevů, neměl na mysli revizi samotných principů materialismu, ale pouze těch tvrzení, která jsou spojena s filosofickým zobecněním vědy. Šlo mu o dosažení souladu s novými koncepcemi a teoriemi vědy, souladu ve smyslu správné interpretace, zobecnění a pochopení. To je možné právě díky objektivní pružnosti dialektickomaterialistické metodologie, jejích pojmů, pružnosti, která se však pochopitelně nesmí změnit v relativismus a sofistiku.

Marxistická metodologie musí proto brát ve svých zákonech a kategoriích v úvahu pohyb současného poznání. Jednotlivé vědy zase nemohou klást do protikladu kategorie té či oné speciální disciplíny a filosofické kategorie, ale musí vidět jejich vzájemné vztahy. V žádném případě nelze připustit jakoukoli jejich vzájemnou izolaci a roztržku. Filosofická metodologie by se stala scholastikou, pře-

stala by hrát jakoukoli aktivní úlohu v rozvoji současného poznání. Na druhé straně by kategorie speciálních věd měly ve vědách jen úzce technický význam.

S tím souvisí i nebezpečí pronikání reakční ideologie do sociálních věd, neboť vědecký světový názor nemůže být nahrazen čistě formálními kategoriemi. Kromě toho by jednotlivé vědní obory ztratily kontakt s obecně metodologickým aparátém vědeckého poznání jako celku, kontakt, který zprostředkovává právě filosofická metodologie.

Při zkoumání problému vzájemného vztahu marxistické metodologie a sociálních věd vystupuje do popředí hlavní Leninova zásada, *zásada jednoty světónázorové teoretické a logicko-metodologické stránky tohoto vztahu*. Hovoří-li se o perspektivách vývoje logicko-metodologických výzkumů, často dochází k tomu, že je kladen do protikladu světový názor a logicko-metodologická problematika. Je třeba jasně říci, že mezi těmito dvěma stránkami neexistuje a nesmí existovat žádná roztržka. Jde o dvojjediný úkol, neboť každý světový názor má nesporně i své metodologické důsledky a naopak každá metodologie jednak vychází ze světového názoru a jednak dochází k určitým světónázorovým závěrům a zobecněním. Pozitivistické odtrhování těchto dvou aspektů je nejen nesprávné, ale i nebezpečné, neboť uvolňuje cestu pronikání buržoazní filosofie a ideologie do oblasti vědecké teorie.

Efektivnost metody závisí v podstatě na světónázorové povaze teorie, kterou metoda koncentrovaně vyjadřuje. Právě jednotu dialektické metody a materialistické teorie je pevným základem vědeckosti poznání. Vyjdeme-li z této teze, můžeme racionálně vysvětlit skutečnost, proč v současné etapě vystupují do popředí právě otázky metodologie. Podstata této tendence není určována tím, že by se zmenšovala úloha světového názoru, zdůrazňuje se pouze složitější *zprostředkované* pronikání světového názoru do samotné tkáně vědy, a to právě prostřednictvím metodologie.

Vzrůstání úlohy metodologie, tohoto obecně filosofického učení o metodě praktického jednání a vědeckého poznání, je určováno mimo jiné dvěma okolnostmi. Jednou z nich je skutečnost, že růst po-

znání předpokládá nejen stále větší teoretické ovládnutí objektu poznání, ale i nahromadění informace o samotném poznávacím procesu. Druhou okolností je neplodnost spekulativního apriorního přístupu buržoazní filosofie.

Vliv, který má filosofie na sociální vědy, se uskutečňuje právě prostřednictvím světového názoru a vědecké metodologie. Je pravda, že ještě existují jednotliví filosofové, kteří se domnívají, že i samotný pojem metodologie není marxistickým pojmem. To je však nedorozumění, které může způsobit velkou škodu, protože odmítání metodologické úlohy filosofie by nás znovu zavedlo k obnově apriorní spekulace.

Je známo, jak ohromný význam přičítal Lenin marxistické metodologii nejen ve vztahu ke společenským, ale i přírodním vědám. Dialektický materialismus jako metodologie vědy napomáhá správnému zobecnění, analýze a interpretaci nových vědeckých údajů a objevů i v této oblasti. V současných podmínkách, kdy věda hledá intenzivně novou zobecňující teorii, nové ideje, je zvláště důležité rozvíjet metodologické otázky. V tom právě spočívá cesta k obohacení a vývoji naší metodologie a její hlavní vliv na vývoj vědy. Nechápat nyní tuto skutečnost znamená nechápat ani aktivní úlohu filosofie, ani cesty jejího tvůrčího rozvoje v duchu leninismu.

Dialektika jako obecně filosofický základ metodologie zahrnuje tak dnes i některé speciální problémy. Proto metodologii moderních sociálních věd nelze redukovat pouze na analýzu dialektických zákonů a kategorií v jejich obecné podobě. Patří sem i moderní logika, sémantika, kybernetika atd.

Právě díky ohromnému rozvoji logických a matematických prostředků vědeckého zobecnění je možné rozvíjet metodologický aparát, tj. rozpracovávat filosofické otázky sociálních věd, obohacovat marxistickou metodologii. Jde však o to, že vzhledem ke své úrovni a způsobu zobecňování vyžaduje i sama matematika, kybernetika i formální logika, aby se nalézaly ve vzájemném vztahu. Zobecnění a syntéza jsou tedy vyžadovány i samotnými zobecňujícími obory a disciplínami a tato zobecnění — jak metodologická, tak i světónázorová — jim nemůže poskytnout

nic, kromě filosofie, ovšem materialistické a dialektické.

A snad nejdůležitější je to, že matematická, logická, kybernetická apod. zobecnění nemohou sama o sobě poskytnout řešení zásadních sociálních problémů, včetně otázek vztahu subjektu a objektu, člověka a přírody, přírody a společnosti, teorie a praxe a řady dalších obecně metodologických principů, které řeší právě marxisticko-leninská filosofie. Proto rozpracování obecných filosofických kategorií a zákonů napomáhá správnému pochopení a rozvoji celého zobecnujícího a metodologického aparátu současné vědy. Právě v tom spočívá vlastní metodologický úkol filosofie.

Jednou ze zvláštností současného vědeckého poznání je skutečnost, že vzájemné působení jednotlivých speciálních věd vede k metodologické jednotě. Teoretický systém dané vědy se stává metodou poznání jiné nebo jiných oblastí vědeckého poznání. Znovu to dokazuje marxisticko-leninskou tezi, že pojmy metody a teorie jsou neoddělitelné, a znovu to potvrzuje leninskou myšlenku významu filosofického přístupu k obecně vědeckým teoriím.

Základní pojmy kterékoliv speciální vědecké teorie, pokud jsou součástí principů teorie a jsou od nich neoddělitelné, patří nejen k dané teorii, ale i k širšímu systému poznání. I tato skutečnost je dalším důkazem významu filosofie pro vědu, neboť dokazuje pojmovou jednotu vědeckého poznání právě na základě filosofie. V současné vědě, v jejích různých oblastech jsou používány například takové pojmy jako „pravděpodobnost“, „symetrie“, „struktura“, „informace“ apod. Všech těchto i jiných pojmů je široce využíváno i v různých oblastech sociální vědy, a to mimo jiné proto, že mají svůj obecně vědecký, filosoficko-metodologický aspekt.

Leninovy podněty pro marxistickou metodologii jsou mimořádně bohaté. Týkají se nejen jeho kritiky subjektivismu a buržoazních a revizionistických koncepcí, která má pro nás právě dnes tak velkou aktuálnost, ale především pozitivního rozpracování základních principů naší metodologie. Jedná se jak o jeho analýzu dialektiky procesu poznání na základě teorie odrazu, o analýzu procesu formování nových stupňů poznání ve vědě, tak i o jed-

notlivé zásadní poučky týkající se přechodu od abstraktního ke konkrétnímu, jednoty historického a logického, analýzy a syntézy, dedukce a indukce, systému kategorií materialistické dialektiky atd. Leninův princip jednoty dialektiky, logiky a teorie poznání má bezprostřední vztah ke studiu „mechanismu“ a cest formování vědecké pravdy, umožňuje analyzovat specifické zvláštnosti vývoje vědeckého poznání a orientuje nás např. i na analýzu obsahu vědeckých teorií z hlediska dialektickologické struktury výzkumu, která se v nich projevuje.

Obecně řečeno, hlavní Leninův přínos pro metodologii současné vědy, a to i sociální, spočívá v obhájení materialismu a rozvinutí dialektiky jako obecně filosofického základu metodologie. Ukažme si to na několika příkladech. První se týká dialektiky a vývoje, poznání ve vědě.

Ve svých filosofických dílech rozvinul Lenin myšlenku o vzájemné souvislosti a všestranné, univerzální pružnosti pojmů jako neustále se měnícím způsobu či formě postižení podstaty jevů, zároveň se zdůrazněním objektivního charakteru těchto pojmů. K myšlence pružnosti pojmů došel Lenin na základě studia Hegelovy filosofie. Říká: „Odras přírody v lidském myšlení nutno pojímat ne „mrtvé“, ne „abstraktně“, ne bez pohybu, ne bez rozporů, nýbrž ve věčném procesu pohybu, vzníkání rozporů a jejich řešení.“¹

Tato pohyblivost, pružnost pojmů dochází až k totožnosti protikladů. Jinými slovy, tak jako existuje univerzální, všeobecná souvislost věcí a procesů, tak jako každá věc a proces může přecházet za určitých podmínek v něco jiného, tak jsou i pojmy vzájemně spojeny, mohou navzájem přecházet jeden v druhý.

Tato myšlenka je zvláště důležitá právě v sociálních vědách, kde složitý, dynamický, pohybující se a vyvíjející se předmět zkoumání vyžaduje i adekvátní pojmové uchopení této dynamické reality. Tato pružnost pojmů je však pouze jedním momentem jejich dialektiky. S pohyblivostí vědeckých pojmů totiž spekuluje relativismus, který ji vykládá subjektivně jako činnost myšlení, jež není spojena s pohybem jevů a objektivních procesů. Jak však ukázal Lenin, materialistická dialektika na rozdíl od relativismu a sofistiky

¹ V. I. Lenin, *Spisy* 38, s. 196.

nahlíží na změny pojmů jako na „stále hlubší a hlubší poznání objektivní souvislosti světa“.² Pouze materialistická dialektika odhalila, jak a proč je pružnost pojmů doplňována jejich nejvyšší objektivností a konkrétností. Vývoj vědy potvrdil závěry, které učinil Lenin, a poskytl tak bohatý materiál pro nová, gnoseologická a metodologická zobecnění. Přiznání vzájemného přechodu pojmů, jejich vztahů a rozdílů, poukaz na objektivnost pojmů, která nevylučuje vzájemný vztah absolutního a relativního v jejich obsahu, se musí stát nezbytným základem metodologie současné vědy, včetně sociologie.

Jaké momenty v dialektice pojmů jsou zvláště důležité pro pochopení procesu jejich vývoje a změny v současné vědě? Leninovy myšlenky v této otázce můžeme shrnout do těchto bodů: 1. vědecký pojem se neredukuje na fixaci bezprostředně pozorovatelného, na pouhé vyjádření údajů zkušenosti; 2. věda nutně vede k abstrakci, ale tento proces je rozporný, protože abstrakce do jisté míry umrtvuje pohyb skutečnosti; 3. abstrakce nejsou cílem, ale prostředkem k postizení konkrétního, je to způsob přiblížení se k pravdě; 4. pohyb pojmů, jejich střídání a vývoj není spojen pouze s omezením použitelnosti těch či oněch pojmů v určité (nové) oblasti jevů, ale i s potvrzením absolutního obsahu v těchto pojmech a jejich systémech *na základě praxe*.

Proces pohybu pojmů zobrazený v leninské teorii poznání vyjadřuje tendence vývoje současné vědy a mnozí myslitelé přicházejí k této dialektice sami, živelně. Jde však o to, abychom v duchu Leninova myšlenkového odkazu aplikovali tuto dialektiku uvědoměle a urychlili tak teoretický vývoj vědy správným, materialistickým směrem.

Druhým příkladem Leninova přínosu k současné metodologii může být jeho řešení otázky vztahu objektu a subjektu jako výchozího momentu v chápání objektivnosti vědeckých pojmů a teorií.

Leninské pojetí této otázky spočívá v tom, že vzájemné působení objektu a subjektu poznání na úrovni praxe není v rozporu s přiznáním objektivní existence vnějšího světa, ani objektivní povahy poznání a že subjektivní v tomto poznání vyjadřuje moment objektivní aktivity sub-

jektu a neredukuje se na něco čistě mylného a konvenčního. Objektivnost našeho poznání podle Lenina spočívá v tom, že zdrojem tohoto poznání je vnější, materiální svět, že v procesu poznávací aktivity dosahuje člověk objektivní pravdy, tj. takového obsahu poznatků, který na subjektu nezávisí. Tato objektivní pravda se však neprojevuje v našich poznatcích ihned, zcela, absolutně, ale pouze přibližně, relativně, částečně. Tento dialektický rozpor objektivního a subjektivního, absolutního a relativního nejenže nevvrací současnou formu materialismu, ale naopak byl právě odhalen Marxem a Leninem, a to již dávno před diskusemi o objektivnosti poznání, které nastoluje např. současná fyzika. I v moderní vědě platí teze o možnosti objektivního popisu, ovšem chápáná jako ideál, k němuž spěje vývoj poznání a který se realizuje v každé (nové) konkrétní teorii a v každém konkrétním způsobu popisu jen částečně, neúplně, relativně. Avšak právě taková metodologie odpovídá leninskému učení o dialektice vztahu objektivního a subjektivního, absolutního a relativního.

—

Pro marxistickou metodologii je charakteristická komplexnost, jednota metody a teorie, dialektiky a materialismu. Tato metodologie odmítá jak plochý empirismus, tak i planou spekulaci a zdůrazňuje jednotu teorie a empirie, jednotu teorie a praxe, jednotu kvantitativní i kvalitativní analýzy, indukce a dedukce, analýzy a syntézy, logického a historického. Otevřeně přiznává svůj vztah k ideologii a zdůrazňuje třídnost a stranickost svých principů. Marxistická sociologie nemůže být proto vědou o izolovaných a uzavřených sociálně psychických stránkách společnosti. Je vědou o obecných zákonitostech vývoje společnosti a konkrétních formách jejich projevu. V tomto smyslu je těsně spojena s historickým materialismem, který je filosofickou, tj. světónázorovou bází a teoretickou a obecně metodologickou základnou marxistické sociologie. Historický materialismus je v podstatě marxistickou filosofií dějin, která prostřednictvím obecné sociologické teorie ovlivňuje i konkrétní sociologické výzkumy. Cílem marxistické sociologie není při-

² V. I. Lenin, *Splsy* 23, s. 288.

tom jen pouhý popis sociální reality, ale její změna, neboť je nástrojem v rukou těch sociálních sil, které usilují o přetvoření světa.

Marxisticko-leninská metodologie např. ukazuje, že společenský proces nelze pochopit bez základních souřadnic sociálních vztahů, bez stanovení typů výrobních vztahů, bez stanovení určitého způsobu výroby. Sociolog, který těchto souřadnic používá, přestává bloudit v chaotické spleti sociálních jevů. může postihnout různé sebespletitější formy sociálních, a zvláště třídních vztahů té či oné epochy, pochopit změny, k nimž v dané společnosti došlo, a najít klíč k pochopení ideologie a společenské psychologie.

Lenin zdůrazňoval, že hlavním nedostatkem buržoazně sociologických úvah je, že jim chybí „historické hledisko a konkrétnost“.³ Historický pohled na jevy společenského života bez analýzy konkrétních faktů nevede k ničemu jinému, než k opakování obecných tezí, avšak vědecká analýza konkrétních faktů bez historického přístupu není možná.

A právě s tím souvisí ústřední problém sociologie – problém zákonitosti společenského vývoje. Při řešení této otázky se nejjasněji a nejvýrazněji projevuje základní protikladnost marxistického a buržoazního pojetí dějin a vede se ostrý ideologický boj i kolem vysloveně metodologických otázek.

Marxisticko-leninská teorie chápe vývoj lidské společnosti jako zákonitý přírodní historický proces. Současná buržoazní sociologie, která je ovšem vnitřně diferencovaná, se v celé řadě prací svých představitelů snaží „vyvrátit“ ideu objektivní zákonitosti vývoje společnosti.⁴ Tento boj proti vědeckému determinismu má hluboké třídní kořeny. Přesto se tato základní marxistická metodologická teze prosazuje stále přesvědčivěji. Determinovanost historického procesu, nutnost objasňovat všechny jevy duchovního života a politického zřízení zákonitými procesy materiálního bytí nelze ovšem ztotožňovat s jednostranným, vulgárně mechanistickým chápáním dějinné příčinnosti. Metodologickým principem marxistické sociologie je pojetí lidské společnosti jako celistvého sociálního organismu, který je v procesu

vývoje a může být adekvátně postižen pouze pomocí kategorií dialektického determinismu.

Jestliže pak marxisticko-leninská metodologie zdůrazňuje složitost společenského vývoje, aby mohla, zdokonalujíc svůj vědecký aparát zkoumání, pokud možno co nejvěrněji a nejhluběji poznat objektivní realitu v její vnitřní zákonitosti, pak buržoazní sociologie vyvozuje např. z krize mechanického determinismu závěr, že ve společnosti historický determinismus vůbec neexistuje.

S tím souvisí i metodologický problém dialektiky obecného a jedinečného, který se koncentruje v otázce, zda lze historický proces vysvětlit nějakým všeobecným zákonem. Řada buržoazních sociologů tuto možnost popírá tím, že absolutizuje úlohu nahodilosti. Marxistická metodologie ukazuje, že nahodilost nejenže neruší objektivní nutnost historického vývoje, nýbrž sama je formou projevu této nutnosti.

Na druhé straně absolutní totožnost jevů a absolutní opakovatelnost procesů neexistuje. Opakovatelnost, zdůrazňuje marxistická metodologie, kterou jsme odhalili, se týká jen určitých, a ne všech aspektů studovaných procesů. Čím přesnější a hlubší je pozorování, tím více zvláštnosti a odchylek můžeme zaznamenat v každém individuálním případě, což však nijak nevylučuje skutečnost, že sociálním jevům jsou vlastní obecné, opakovatelné rysy, které jsou fixovány vědeckými zákony. Jestliže by takováto opakovatelnost vůbec neexistovala, nebyla by věda o společnosti vůbec možná.

Není ovšem pochopitelně možné objasnit konkrétní historický proces pouze pomocí všeobecných zákonů. Každý zákon působí pouze v určitých podmínkách, je zákonem určité třídy jevů. Proto vedle obecných sociologických zákonů má každý typ společnosti současně i své specifické zákony i své individuální, neopakovatelné a nahodilé rysy. Marxisticky orientovaná sociologie musí brát v úvahu všechny tyto stránky v jejich jednotě a chápat společenské jevy na základě marxistické metodologie jako průsečíky všech těchto vlivů, souvislostí a zákonitostí.

Subjektivistická interpretace společenské zákonitosti nutně podřívá metodolo-

³ V. I. Lenin, *Spisy* 38, s. 180.

⁴ Např. K. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, London 1949. Podrobněji o této otázce

viz I. S. Kon, *Otázky zákonitosti společenského vývoje*, ve sb. *Marxismus a dnešní buržoazní sociologie*, Praha 1963.

gické základy všech společenských věd a sociologie zvláště. Vždyť veškeré sociologické kategorie nejsou přece ničím jiným než teoretickým výrazem podstatných rysů a stránek historicko-spoločenského procesu. Kdyby se buržoazním sociologům podařilo dokázat, což je ovšem vědecky nemožné, že studium zákonitostí společenských jevů a procesů nemůže být vědeckým, objektivním, zřítíla by se celá budova sociálních věd. Předností marxisticko-leninské metodologie je právě skutečnost, že možnost tohoto objektivně vědeckého popisu sociálních jevů prokázala a úspěšně jej používá v sociálně politické praxi.

Dalším z metodologických problémů, kolem nichž je veden ideový boj, je vztah empirických výzkumů a teoretického zobecnění. Charakteristickým rysem buržoazní sociologie 20. století je — na rozdíl od filosoficko-historických konstrukcí a sociologických systémů minulosti — jejich empirické zaměření.

Odmítání abstraktních, spekulativních úvah o společnosti vůbec a obrat ke zkoumání konkrétních faktů jsou samy o sobě pozitivním jevem. Marxistická metodologie přímo vychází z nutnosti konkrétních společenských výzkumů. Převrat, který Marx uskutečnil ve společenské vědě, spočívá zvláště v tom, že spekulativní úvahy o společnosti byly nahrazeny konkrétním zkoumáním reálných společenských vztahů.

Speciální empirické výzkumy nemohou však být plodné bez určité obecné teorie. To je druhá stránka marxistické metodologie. Možnost obecné sociální teorie — to je však právě to, co řada buržoazních sociologů popírá, i když existují i myslitelé, kteří právě na tuto slabinu buržoazní sociologie upozorňují.

Požadavky pozitivisticky orientované sociologie,⁵ aby suma speciálních výzkumů nahradila zobecněnou sociologickou teorii, vyvrací sám život. Čím složitější je společenský vývoj, tím naléhavěji vystupují do popředí otázky světonázorového charakteru. V takové situaci nemohou uspokojit dílčí, specializované výzkumy jednotlivých sociálních problémů. Je třeba mít představu o celé současné společnosti, vědět, jaké jsou perspektivy jejího dalšího

vývoje, v čem tkví příčiny potíží, které společnost prožívá, atd. Na všechny tyto otázky může dát odpověď pouze obecná sociologická teorie. Ne však jakákoli teorie, ale teorie skutečně vědecká, jakou představuje právě marxisticko-leninská teorie, jejíž popularita roste i v kapitalistickém světě. Tím lze vysvětlit svérázný „stesk po teorii“ a rozčarování z krajního empirismu, které lze pozorovat v současné době v sociálních vědách na Západě. Tím nepochopitelnější je proto snaha některých našich sociologů právě tuto marxisticko-leninskou teorii přehlížet. Bez marxisticko-leninské teorie, bez historického materialismu, který tvoří teoretický základ marxistické sociologie, lze ze sociologie vytvořit pouze empirickou kompilaci dílčích výzkumů a pozorování.⁶

„Objektivnost“ prostého shrnutí statistických údajů, stavěná do protikladu se zobecňující teorií, je jen zdánlivá, protože jakákoli tabulka nebo anketa se opírá o určité teoretické předpoklady, a to i tehdy, když tyto teoretické předpoklady nevytvořil sám autor. A proto i když empirismus v sociologii odstranil některé povrchní formy subjektivismu, nikterak nezrušil jeho nejjemnější a nejodolnější formy. Tím, že se pozornost buržoazních sociologů soustředila téměř výlučně na otázky zachování vnější objektivnosti, byla oslabena jejich bdělost vůči nebezpečí a) subjektivismu při zobecňování materiálu, při němž teorie není použita zjevně, ale v zastřené podobě, b) nepřesného vymezení výzkumných problémů, c) nedbalého použití výzkumné metodiky, d) nesprávné interpretace závěrů.

Teoretické snahy v oblasti sociálních věd mohou vést k adekvátním výsledkům jen tehdy, jestliže se opírají o vědecké, materialistické pojetí dějin. Buržoazní sociologie však toto pojetí ignoruje a stále více se zabývá mimočasovými, strukturálně funkcionálními výzkumy, ideálními typy, modely, hypotetickými vzájemnými vztahy mezi sociologickými a psychologickými proměnnými a detailním analytickým rozpracováním konceptuálních schémat, vděčících za svůj vznik neskonale více logické proceduře než empirické prověře, která se stává stále abstraktnější,

⁵ Viz o tom např. I. S. Kon, *Neopozitivism v sociologii*, Moskva 1964, G. M. Andrejeva, *Sovremennaja buržoaznaja empiričeskaja sociologija*, Moskva 1965.

⁶ O empirismu v československé sociologii viz E. Urbánek, *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*, Sociologický časopis 1, 1971.

stále více statickou a nehistorickou. Je proto pochopitelné, že takovéto metodologické principy samy o sobě nikam nevedou.

V protikladu k buržoaznímu objektivismu Lenin vždy požadoval neomezovat se jen na prosté konstatování jakékoli tendence sociální reality a žádal, aby byly odhaleny její vnitřní základy a hybné síly a její, někdy i velmi zastřené, vnitřní souvislosti se zájmy té či oné společenské třídy. Bez takové prohloubené a výrazné třídní analýzy prostý poukaz na tendence nám ještě nic neříká, protože neobjasňuje hybné síly zkoumaného procesu. To, že se sociologický výzkum omezuje často na povrchní konstatování vnějších tendencí, vede přitom navíc často k nesprávným představám o podstatě probíhajícího procesu.

Empirická sociologie sice rozpracovává např. složité matematické modely a metody statistických výpočtů, které mají svou hodnotu, není však schopna spojit tyto metodologické pokusy s obecnou teorií sociálního a historického procesu. Sotva lze pochybovat o tom, že v dalším vývoji sociálních věd budou právě kvantitativní metody hrát stále větší úlohu. Avšak aplikace matematického aparátu na jakoukoli vědu může být úspěšná pouze tehdy, jestliže je prováděna v jednotě s kvalitativní analýzou. V buržoazní sociologii právě tato podmínka často chybí. Současná buržoazní sociologie pochopila nedostatečnost plochého empirismu, a proto hledá novou teoretickou základnu. Ale její idealismus a indeterminismus dělá tyto teoretické pokusy neplodnými. Abstraktní schémata „konstruktivní typologie“, strukturně funkcionální analýza teorie „sociálního jednání“, sociometrické „mikrozákony“, matematické a kybernetické modelování a „faktorová analýza“ mají pochopitelně svůj metodologický význam jako důležitý nástroj detailnějšího poznání sociální reality, ovšem jen v rukou těch, kdož mají i správnou teorii. Bez marxistické teorie, v interpretaci buržoazní sociologie však odvádějí vědu od poznání hlavních, základních zákonů sociálního vývoje.

Tím rozhodněji je proto třeba odmítnout všechny pokusy o přehlížení, či dokonce zkreslování marxisticko-leninských metodologických principů.⁷ Jsou to právě Marxova a Leninova díla, jejich hluboce aktuální obsah, který nám musí dnes pomoci při odhalování buržoazních ideologických proudů, jež se u nás v posledních letech projevíly, a to jak nejrůznějších odstínů pozitivismu, tak i fenomenologie, existencialismu aj.

Nedostatek principiální kritičnosti vůči buržoazním ideologiím v oblasti metodologie vedl k nahrazování potřebné výměny názorů při rozpracovávání problémů přejímáním různých marxismu-leninismu cizích stanovisek. Tato skutečnost napomohla proniknutí tzv. pluralistické koncepce marxismu i do vědomí našich teoretických pracovníků.

Takzvaná pluralistická koncepce marxismu nepředstavuje ve své nejryzejší podobě nic jiného, než pokus buržoazní ideologie jednostranně zneužít specifikum jednotlivých, dobových, časových a nakonec i logicko-systematicky podmíněných zvláštních stránek a momentů v rozvoji marxisticko-leninské teorie. Platí to i o obecné metodologii či metodologii vědy. Ani tyto disciplíny nejsou jen neutrálními a odbornými disciplínami, jsou vnitřně těsně spojeny s celým obsahem marxisticko-leninské teorie a musí být proto i takto interpretovány. Zvláště se to týká jednoty metodologického a ideologického přístupu k vědeckému poznání. Je třeba znovu zdůraznit skutečnost, že náš světový názor je obecnou základnou všech teoretických i metodologických úvah o sociální vědě. A základem vědeckosti marxisticko-leninské metodologie je jednota dialektiky a materialismu, teorie a praxe, pravdivosti a stranickosti v tom nejširším smyslu.

Stranickost sociologie znamená, že vždy zastává určité politické názory a koncepce, představuje součást nadstavby, která závisí koneckonců na ekonomické základně společnosti a snaží se aktivně působit na život společnosti v zájmu určitých třídních a sociálních skupin.⁸ V tomto smyslu je sociologie svéráznou formou politické filosofie.

⁷ O situaci v naší sociologii, která nebyla ještě detailně zhodnocena, viz např. F. Charvát, *Ke kritické analýze vývoje sociologie a jejím aktuálním úkolům*, Nová Mysl 3/1971; J. Houška, K. Kára, V. Tlustý, *Sociologická teorie a společenská praxe*,

Sociologický časopis 3—4/1970; M. Petrusek, J. Kapr, Z. Sařát, *Odpovědnost sociologů*, *Sociologický časopis* 5/1970.

⁸ Viz k tomu K. Rychtařík, *Sociologie a její dluh principu stranickosti*, *Sociologický časopis* 3—4/1970.

Открытости марксистско-ленинской теории vůči novým poznatkům vědy a myšlení naší doby nelze zneužívat k tomu, aby byla tato teorie přeměněna v jakýsi bezbřehý otevřený systém, který nekriticky přejímá obsahové prvky a metodologické postupy buržoazní ideologie.

I v oblasti metodologie nutno proto v plném rozsahu obnovit марксистско-ленинские принципы poznání, to znamená prosadit znovu *jednotu vědecké a ideologické stránky tohoto poznání*. To je jedno z hlavních metodologických poučení. Proto také kritika buržoazních a revizionistických koncepcí není ani v této oblasti jen něčím, co je zde „navíc“, co je zde pouze *zvenčí* přidáváno k vědeckému poznání. Je organickou součástí, neoddělitelnou stránkou leninské metodologie vůbec a v sociologii zvláště.

V rozbořech mnoha buržoazních teoretiků je ideologie vymezována pouze negativně, jako jakýsi antiteoretický, antivědecký jev, zcela protikladný vědě a filosofii. Vědecká ideologie je prý zcela nemožná a možnost vědeckého, pravdivého obsahu v ideologických systémech je vyloučena. Leninské pojetí ideologie odmítá takovou vulgarizaci v chápání ideologie a vyzdvihuje možnost nové, skutečně vědecké ideologie, již je sám marxismus-leninismus jakožto ideologické a současně teoretické a vědecké vyjádření revolučně praktických zájmů dělnické třídy.

V soudobém ideologickém zápase, který ve světě probíhá a který je formou třídního boje, nemůže proto ani žádný vědecký pracovník na poli sociologie zůstat lhostejný, neboť snaha vybudovat spravedlivý svět ho zákonitě staví po bok dělnické třídy a na pozici socialismu.

Резюме

Чижек Ф.: К марксистской методологии в общественных науках

Статья занимается проблематикой восстановления и творческого развития марксистско-ленинских методологических принципов в общественных науках. Подчеркивается, что функцию общего методологического орудия познания выполняет марксистско-ленинская философия, особенно ее диалектический метод

в единстве со специальными методами данной специальности. Метод — это не только внешнее орудие познания, но и отражение саморазвития предмета. Общая методология имеет при этом два аспекта. Первым из них является аспект философский, который направлен на общие аспекты науки как определенной системы постановлений о мире и изучает общеполитический характер научных приемов. Вторым аспектом является аспект эмпирический; это как правило описательный, логический и нормативный подходы к научным методам. Общая методология не является поэтому только узко специальной отраслью, лишенной отношений к более широким, мировоззренческим и идеологическим вопросам науки. Это не философски нейтральная дисциплина, как утверждают неопозитивисты. Марксистско-ленинская методология подчеркивает наоборот, что специальные методологические вопросы науки нужно понимать в органическом единстве с их мировоззренческим и идеологическим аспектами, науку в единстве с философией, методологию в единстве с марксистской онтологией. Эффективность метода зависит в сущности от мировоззренческого характера теории, в концентрированном виде выраженной методом.

Повышенный интерес к методологической проблематике не значит, что речь идет о понижении роли мировоззрения, но что речь идет о более сложном, опосредствованном пропикновении мировоззрения в саму сущность науки, а именно посредством методологии. Это не противоречит все более проникающим методам современной логики, семантики, кибернетики и др. Обращается внимание на вклад Ленина в методологию современной науки на примерах диалектики развития познания в науке и его решение вопроса отношения объекта и субъекта.

В дальнейшем характеризуются некоторые марксистско-ленинские принципы в социологии. Показывается ее отношение к историческому материализму, являющемуся ее мировоззренческой базой, и отмечается тот факт, что марксистская социология не имеет в виду, только описание социальной действительности, но что она имеет в виду ее изменение, ибо она является орудием в руках тех социальных сил, которые стремятся претворить мир. Центральной проблемой социологии является проблема закономерности общественного развития. Указывается, что субъективистская интерпретация общественной закономерности обязательно подрывает методологические основы социологии. Другую проблему представляет отношение между эмпирическими исследованиями и теоретическим обобщением. Указывается опасность плоского эмпиризма в нашей социологии как результат механического заимствования принципов буржуазной социологии и недооценки марксистско-ленинской теории. Указывается также ограниченность «объективизма» и необходимость классового анализа всех социальных явлений. Основой научности марксистско-ленинской методологии является единство диалектики и материализма, теории и практики, правдивости и партийности в самом широком смысле.

Summary

Čížek F.: Comments on Marxist Methodology in Social Sciences

The article deals with the problems of the renewal and creative development of Marxist-Leninist methodological principles in social sciences. Emphasis is laid on the fact that the function of the general methodological instrument of cognition is performed by the Marxist-Leninist philosophy, especially by its dialectical method, in connection with special methods of the given discipline. The method is not only the external instrument of cognition, but also the reflection of the subject's self-development. General methodology has two aspects. The first of these is the philosophical aspect which aims at the general aspects of science as a specific system of statements on the world and investigates the generally philosophical nature of scientific processes. The second aspect is the empirical one; it is, as a rule, the descriptive, logical and normative approach to the scientific methods. Thus general methodology is not only a narrowly specialized discipline lacking all relations to wider ideological and world-view problems of science. It is not a philosophically neutral discipline, as is maintained by the neo-positivists. On the contrary, the Marxist-Leninist methodology emphasizes that special methodological problems of science must be conceived in an organic unity with their ideological and world-view aspects, science in unity with philosophy, methodology in unity with Marxist ontology. In substance, the effectiveness of the method depends on the nature of the theory as regards the view of the world, which is expressed by the method in a concentrated way.

The increased interest in methodological problems does not mean that the role of the

view of the world has decreased. On the contrary, it indicates a more complex, mediated penetration of the view of the world into the very tissue of science, which takes place precisely through the mediation of methodology. This is not contradictory to the always more deeply penetrating methods of modern logics, semantics, cybernetics, etc. Lenin's contribution to the methodology of contemporary science, illustrated by examples of the dialectics of the development of cognition in science, and his way of solving the object-subject relation are pointed out.

Further, some Marxist-Leninist methodological principles in sociology are characterized in more detail. Its relation to historical materialism — i. e. to its world-view basis — is pointed out, as well as the fact that Marxist sociology is concerned not only with a mere description of social reality but also with its change, since it is an instrument in the hands of those social forces which aim at a reorganization of the world. The central problem of sociology is that of the laws of social development. The paper goes on to demonstrate that the subjectivistic interpretation of social laws necessarily undermines the methodological bases of sociology. Another problem is the relation of empirical research and theoretical generalization. The danger of flat empiricism in our sociology is presented as a consequence of mechanically taking over principles of the bourgeois sociology and of underestimating the Marxist-Leninist theory. The limitations of "objectivism" and the necessity of a class analysis of social phenomena are indicated. The unity of dialectics and materialism, theory and practice, truthfulness and party spirit in the broader sense form the basis of the scientific character of Marxist-Leninist methodology.

V. Šljapentoch: Sociologija dlja vsech (Sociologie pro všechny)

V. Šljapentoch, stojící po dlouhou dobu v čele sociologických výzkumů v Sibiřském oddělení Akademie věd SSSR, jednoho z hlavních center rozvoje sociologie v Sovětském svazu, předkládá široké veřejnosti knihu, která přináší základní informace o podstatě sociologie jako vědy, o metodách sociologického výzkumu, o místě, jaké sociologie zaujímá v rozvíjející se socialistické společnosti.

Autor patří k těm lidem, pro něž je jejich povolání zároveň i jejich největším koníčkem. Je odborníkem, jenž dělá svou věc s velkým nadšením, je ochoten prohlásit svoji vědu — sociologii — za jednu z nejdůležitějších odvětví současné vědy vůbec. Snaží se přenést své nadšení i na ostatní a získat pro tuto vědní disciplínu podporu široké veřejnosti.

Ve své knize seznamuje Šljapentoch čtenáře především se zvláštnostmi sociologické vědy, se specifickostí sociologického přístupu k analýze různých jevů skutečnosti, s některými výsledky, kterých bylo v oblasti sociologie dosaženo, i se specifickými metodami, jichž při tom bylo použito. Kniha je jakýmsi stručným nástěnným sociologie, nemůže přirozeně poskytnout vyčerpávající informace o veškeré problematice současné sociologie, nechce být ani učebnicí sociologie.

Kniha *Sociologie pro všechny* obsahuje celkem čtyři části.

První část je jakýmsi úvodem do sociologické problematiky. Autor v ní informuje čtenáře o podstatě a významu sociologie, nastiňuje stručné dějiny sociologie, hovoří o vztahu a významu Marxe, Engelse a Lenina pro sociologii a podává stručnou charakteristiku stavu současné sovětské sociologie.

Druhá část je věnována problematice kolektivů v socialistické společnosti, všírá si různých typů sociálních skupin, rostoucí úlohy kolektivů v národním hospodářství, ukazuje význam kolektivního rozhodování, sociální kontroly.

Ve *třetí části* se autor zaměřil spíše na jedince, zamýšlí se nad problematikou svobody lidské osobnosti a volby (volby povolání, pracoviště a bydliště, volby partnera, volby způsobu trávení volného času, výběru prostředků masové informace).

Ve *čtvrté části* se zabývá sociologickým výzkumem. Přináší přehled metod a výzkumných technik.

První část

V kapitole nazvané *Teoretická a konkrétní sociologie* představuje autor sociologii prostě

jako vědu o společnosti. Blíže ji pak charakterizuje jako vědu stranickou, vyžadující třídní přístup k analýze sociálních jevů, a dále ji rozděluje na sociologii teoretickou a sociologii konkrétní. Obě tvoří určitou jednotu, ale každé z těchto disciplín je vlastní jistá autonomie a rozdílné úkoly. Teoretická sociologie, jejímž základem je historický materialismus, vypracovává základní pojmový aparát nutný pro zkoumání společnosti a využívá konkrétní sociologii, ekonomii, historii a dalšími vědními odvětvími. Především jsou to pojmy společnost, třída, sociální skupina, lidská osobnost, sociální kontrola, sociální instituce, jako rodina, vzdělání, náboženství, mobilita, sociální pokrok a mnoho dalších kategorií, kterými sociolog-teoretik operuje. V rámci teoretické sociologie se zkoumají specifické problémy gnoseologické, vypracovává se metodologie sociálních výzkumů, kterých používají teoretikové v konkrétní sociologii. Sociální systém se skládá z řady podsystémů, které všechny plní určité funkce, spojené s délbou práce. Výzkumy v rámci teoretické sociologie mají komplexní charakter, neboť předpokládají analýzu ekonomických, politických, geografických, antropologických a celé řady dalších faktorů. Proto autor věnuje zvláštní pozornost působení systému i podsystémů na další sféry, jako např. vliv politické organizace společnosti na ekonomii apod.

Pro teoretickou sociologii je charakteristický historismus. I tento aspekt autor velmi zdůrazňuje a připomíná, že se někdy projevuje tendence podceňovat význam historismu pro sociologii.

Dále objasňuje pojem konkrétní sociologie a vykládá, v čem spočívá rozdíl mezi konkrétní sociologií a sociologií teoretickou. Konkrétní sociologie zkoumá jednotlivé sociální jevy a především různé lidské pospolitosti. Zvláštní místo zaujímají konkrétní výzkumy různých sociálních institucí, jako jsou např. rodina, orgány moci, systém výchovy, sociální kontrola.

Velký význam pro sociologii přikládá autor osobnosti, pokládá ji za nejdůležitější objekt výzkumu sociologů. Kdyby člověk patřil jen k jedné pospolitosti, říká, nebylo by nutno hovořit o existenci dvou samostatných předmětů zkoumání. Bylo by možno řešit všechny problémy osobnosti v rámci výzkumu příslušných lidských kolektivů. Tehdy by skutečně stačilo chápat sociologii jako vědu o lidských pospolitostech (kolektivech nebo skupinách), jak to ostatně někteří autoři činí. Člověk je však členem mnohých nejrůznějších skupin. Proto lidská osobnost vyžaduje

speciální zkoumání. Existuje názor, že problémy osobnosti v jejich sociálních aspektech jsou obsaženy již v sociální psychologii. S tímto názorem autor nesouhlasí, již jen proto, že psychologie svým určením zkoumá jevy ve sféře vědomí, a chování lidí ji zajímá jen jako prostředek ke zkoumání psychiky.

Specifičnost konkrétní sociologie spočívá jednak v tom, že zkoumá jednotlivé, nikoli obecné jevy, jednak v tom, že koncentruje svůj zájem na ty komponenty sociálního systému, které jsou bezprostředně spojeny hlavně s člověkem.

Marxistická sociologie se vždy jako skutečná věda opírala o fakta. Proto autor zdůrazňuje význam získávání empirického materiálu, které se uskutečňuje v rámci konkrétní sociologie, a pokládá za nesprávné hlavně dřívější nepochopení pro empirický výzkum. Připomíná, že ti, kteří popírali nutnost existence speciálních vědeckovýzkumných organizací a přípravy specialistů v této oblasti obvykle demonstrovali nepochopení toho, že dnes získávání, zpracování a analýza sociologické informace se může uskutečnit jen pomocí složitých vědeckých metod a pomocí elektronických počítačích strojů, a dodává, že ještě poměrně nedávno bylo mnoho těch, kteří dokazovali škodlivost nebo přinejmenším neužitečnost takových konkrétních sociologických výzkumů. Dále V. Šljapentoch zdůvodňuje nutnost sociologie jako samostatné vědní disciplíny. Znovu opakuje, že metodologie marxistických konkrétních sociologických výzkumů se opírá o historický materialismus. Naprosto správnou oprávněnost této zásady uznávají všichni marxističtí sociologové. Avšak metodologie konkrétních sociologických výzkumů, stejně jako metodologie historické nebo ekonomické vědy při konkretizaci obecné metodologických principů historického materialismu, zahrnuje elementy specifické právě jen pro tato vědní odvětví. Vždyť klasikové marxismu-leninismu rozhodně vystupovali proti pokusům vykládat dialektický a historický materialismus jako jakýsi klíč, pomocí něhož lze vyřešit jakýkoli úkol, aniž bychom pronikli hluboko do specifiky předmětu.

Další kapitola, nazvaná *Trochu z historie sociologie*, je věnována otázkám vzniku sociologie, uvádí nejdůležitější postavy sociálních myslitelů minulosti, počínaje Platonem a Aristotelem a konče sociology Comtem, Spencerem, Tardem, Paretem a Weberem. Znamenává proces přechodu buržoazní sociologie k empirické sociologii koncem 19. století, v němž sehrála významnou úlohu německá historická škola, německá a anglická škola statistiků a američtí institucionalisté. Velký vliv na tento proces měla rovněž rostoucí úloha statistiky ve sféře řízení i v mnohých vědních oblastech.

Třetí kapitola, *K. Marx, B. Engels, V. I. Lenin – U pramenů vědecké sociologie*, zdůrazňuje význam klasiků marxismu-leninismu pro vytvoření vědecké sociologie. Autor uvádí dvojitý charakter jejich přínosu pro sociologii. Je spojen s rozpracováním problémů

teoretické sociologie, především historického materialismu, který sehrál velmi významnou úlohu při vytváření teoretického aparátu marxistické konkrétní sociologie. Marx však vypracoval v základních rysech nejen historickou metodu, ale i další neobyčejně důležité metodologické principy, tvořící základ současné sociologie. Autor zdůrazňuje, jak velký význam přikládal Marx systémově-funkčnímu přístupu, předpokládajícímu vysvětlení podmínek nutných pro existenci sociálního organismu, i úloze jeho jednotlivých faktorů vzájemně na sebe působících. Marxova systémová a funkcionální metoda je díky hlubokému historismu jeho teorií prosta konzervativnosti vlastní funkcionalismu mnohých západních teoretiků, snažících se poznat pouze podmínky zajišťující stabilitu a rovnováhu sociálního systému a nezřídka odmítajících analyzovat faktory, které vedou k jeho změnám nebo dokonce zničení.

Autor připomíná, že Marx používal teorie vzájemného sociálního působení při zkoumání všech stránek společenského života v jejich vzájemné souvislosti, zároveň však nezapomínal, že každá stránka může hrát samostatnou úlohu. Nesouhlasil se snahami přikládat ekonomickým faktorům větší důležitost, než si zaslouhují. Dále autor uvádí a charakterizuje jednotlivá díla Marxe, Engelse a Lenina, která obohatila sociologickou vědu.

V kapitole s názvem *Z dějin sovětské sociologie* hovoří o vysoké úrovni sovětské sociologie již ve 20. letech a uvádí řadu zajímavých a užitečných sociologických prací, které v této době byly publikovány. Později získala sociologie neobyčejného pomocníka — elektronické počítačové stroje, které umožnily zpracování ohromného množství informací. Na zaktivizování sociologie zapůsobily rovněž úspěchy matematické ekonomie. Na tomto místě se však nemůžeme ubránit jisté výtce: Zatímco na počátku kapitoly uvádí konkrétní sociologické práce, spadající do prvního období sovětského státu, další její část trpí přílišnou všeobecností, a přestože nelze očekávat, že zde budou uvedeny všechny sociologické práce spadající do tohoto období a provedena jejich hluboká analýza, postrádá zde čtenář základní konkrétní informace, které by mu dovolily utvořit si určitější představu o rozvíjení sociologie v období sovětské vlády a o dnešním stavu sociologické vědy v SSSR.

Druhá část: Krátce o sociálních skupinách

Již v první části byl poukaz na význam systémové strukturní analýzy, a jelikož prakticky každá lidská pospolitost je vlastně sociálním systémem s poměrně složitou strukturou, vyplývá z toho i důležitost zkoumání těchto pospolitostí. V této kapitole seznamuje autor čtenáře s pojmovým aparátem používaným sociologií při zkoumání lidských kolektivů. Objasňuje pojem souboru a skupiny, uvádí různé typy skupin, přičemž upozorňuje na odlišná pojetí skupin v marxistické sociologii a v sociologiích kapitalistických zemí, způsobená růzností cílů a charakteru skupin.

Zároveň však hovoří i o shodných rysech, hlavně formálního rázu, a podrobněji analyzuje skupiny formální a neformální.

V kapitole *Růst úlohy kolektivů v národním hospodářství* se Šljapentoch zamýšlí nejdříve nad historickým procesem utváření kolektivů a nad jejich významem v různých historických obdobích. Ukazuje zřetelný postup od individualismu ke kolektivismu. Pro současnost je charakteristické utváření nových kolektivních forem, pronikání kolektivní činnosti do nových oblastí, kde dříve byla spíše výjimkou. Můžeme mluvit dokonce i o kolektivizaci vědecké práce, neboť většina vědeckých pracovníků nemůže dnes dospět k určitým výsledkům bez pomoci svých kolegů, pomocného a technického personálu. Kolektivizace práce se uplatňuje ve velkém měřítku ve fyzice, chemii, biologii a vůbec v nejrozmanitějších technických vědách, zatímco v humanitních vědách stále ještě převládá práce individuální.

Podobně i v další kapitole *Kolektivizace rozhodovacího procesu* se zdůrazňuje převaha kolektivního charakteru rozhodování nad individuálním. Tento jev je mimo jiné spojen s faktem neustále se zvyšujícího profesionalismu. Praxe kolektivního rozhodování se uplatňuje ve všech oblastech života. Současný trend ke kolektivnímu rozhodování je typický nejen pro socialistické státy, ale i pro západní země, zvláště pro USA.

V kapitole *Sociální kontrola a sociologická věda* autor konstatuje, že v současné době dochází ve značné míře k záměně starých metod kontroly za nové, účinnější. Uvádí zde různé typy kontroly, jejich přednosti i nedostatků v socialistických zemích i ve státech kapitalistických.

Třetí část začíná kapitolou *Svoboda lidské osobnosti a problém lidské volby*. Autor zde přenáší akcent z kolektivu na jedince, zkoumá jejich vzájemný vztah a řeší otázku svobody jednotlivce v socialistické společnosti. Dochází k závěru, že v socialistické společnosti je nutno optimálně sladit zájem osobnosti se zájmem kolektivu a problém svobody individua zkoumat nikoli z pozic abstraktně humánních, nýbrž třídních. Socialistická společnost rozšiřuje sféru volby člověka prakticky ve všech oblastech života. Lidská osobnost má možnost svobodné volby v mnohých životních situacích. Marxisté zároveň poukazují na to, že k pojmu svobodné volby je třeba mít dialektický vztah a mít na zřeteli relativnost tohoto pojmu. Marxova teorie osobnosti je namířena proti „individualistické robinzonádě“, proti atomické koncepci společnosti vycházející z abstraktních individuí. Na druhé straně Marx vystupuje proti absolutizaci a fetišizaci existujících sociálních struktur, které proměňují individuum v pasivní produkt historie. Autor si proto všímá zvláště určitých aspektů vlivů společnosti na mechanismus osobního rozhodování.

Velký význam pro určování vědomí činnosti člověka má sociální prostředí, v němž daná osobnost existuje, společenské vztahy, jichž se účastní, a souhrn rolí, které ve společnosti hraje. Sociální postavení, jež člověk

zaujímá ve společnosti, a sociální role, které plní, v mnohem závisí na procesu socializace. Proto neoficiální rozhodnutí osobnosti týkající se volby partnera, povolání, způsobu trávení volného času do značné míry odpovídají těm vzorům, které vládnou v sociálním prostředí, v němž daný člověk žije.

Pro individuální rozhodování má zvláštní význam referenční skupina, což je podle autora taková skupina, s kterou se člověk ztotožňuje a jejíž mínění respektuje a záleží mu na něm. Dále je věnována pozornost konformním rozhodnutím, při nichž se jedinec neřídí vlastním názorem, ale přiklání se k dominujícímu typu rozhodování nezávisle na tom, zda je toto rozhodnutí pro něho či pro společnost prospěšné. V některých případech vede konformismus k oslabení tvůrčího principu, ignorování konkrétních podmínek, což jemu i společnosti způsobuje vážnou škodu.

Individuum přijímající určitá rozhodnutí nesmí však zapomínat na to, že je produktem společnosti, a musí respektovat určitá omezení, která tato společnost svým členům klade. Tato omezení však mají být optimální jak pro jedince, tak i pro společnost.

I když proces socializace formuje člověka určitým způsobem, sociální prostředí působí na jeho psychiku, každý člověk je zároveň neopakovatelnou individualitou, která musí být respektována i při rozhodování o velikosti rodiny, při volbě povolání, místa pracoviště a bydliště, výběru partnera, způsobu trávení volného času a způsobu výběru masových sdělovacích prostředků. Tato problematika jsou věnovány zbývající kapitoly třetí části. Jsou zde informace o demografické studii v SSSR v podobě statistických údajů, o diskuzi týkající se regulace porodnosti a o úkolech sociologa při řešení těchto otázek.

V souvislosti s *volbou povolání* si autor všímá problematiky školství, vztahu vzdělání a sociálního původu, sociální mobility, prestiže vzdělání, rozvíjení individuálních schopností, principiálních rozdílů v orientaci absolventů škol dělnického původu a z rodin inteligence.

V kapitole o *volbě pracoviště* zkoumá blíže zejména faktory mající vliv na procesy migrace, v kapitole o *volbě partnera* se zamýšlí nad motivy volby a zároveň seznamuje s výsledky výzkumu v této oblasti. Individualita člověka se projevuje rovněž v různém způsobu trávení *volného času*. I zde jsou statisticky podchyceny rozdíly struktury trávení volného času v různých dobách, u různých profesí, u obyvatel měst a venkova, u žen a u mužů.

S rozvojem civilizace se stále zvětšuje počet masových sdělovacích prostředků, a tím i možnost individuálního výběru, přičemž se rovněž projevuje určitá lidská individualita. Sám autor provádí výzkum v této oblasti a o jeho průběhu v knize stručně informuje a své informace doplňuje některými statistickými údaji.

V poslední části knihy chce autor seznámit čtenáře s „kuchyní sociologického výzkumu“, jak sám vtipně poznamenává. Na počátku hovoří o významu vztahu teorie a empirie

v sociologickém výzkumu a další výklad je věnován objasnění úlohy, kterou má metodologická a teoretická příprava sociologia-marxisty při řešení problémů vznikajících v průběhu sociologického výzkumu. Zaměřuje se na čtyři hlavní otázky: 1. pojmový aparát sociologia, 2. úlohu hypotézy v sociologickém výzkumu, 3. prověřování získaných výsledků a 4. měření v sociologii. Objasňuje způsob vytváření nových pojmů, uvádí různé typy hypotéz, rozvádí otázky metod prověřování pravdivosti hypotéz, zabývá se problémem kvantifikace, který má dvě úrovně, z nichž první zahrnuje stádium sbírání sociologických informací, druhá stádium jejich zpracování. Podrobněji analyzuje některé metody a techniky, jichž využívá současná sociologie.

Kniha Sociologie pro všechny, jak již ostatně název napovídá, není svým způsobem zpracování určena jen úzkému okruhu odborníků z oboru sociologie. Je v ní patrna autorova snaha získat pro sociologii co nejširší veřejnost. Kniha je zpracována ne zcela tradičním způsobem, je napsána svěžím jazykem a doplněna i obrazovým materiálem. Zahrnuje mnoho sociologických problémů, na něž se autor dívá ze svého zorného úhlu, a proto některé jsou rozpracovány podrobněji, jiným věnuje jen stručnou poznámku, případně je do své knihy nezahrnul. Je to zřejmě spojeno se zmíněným cílem, který měl nepochybně neustále na zřeteli. Vzniká tím sice jistá nevyváženost ve zpracování materiálu, místy se kniha stává poněkud proklamativní a málo konkrétní (viz například již zmíněnou kapitolu *Z dějin sovětské sociologie*, postrádající podrobnější údaje). Celkem však možno říci, že se autorovi jeho záměr podařil. Jisté k tomu přispívá také to, že své teoretické výklady názorně doplňuje konkrétními údaji o výsledcích sociologických výzkumů v Sovětském svazu, a přitom to činí způsobem, který čtenáře získá a plně zaujme.

Svou knihu končí autor konstatováním, že sociologie v SSSR vstupuje nyní do rozhodujícího období, kdy již byly zdořány překážky, které dříve stály v cestě jejímu rychlému rozvoji. „Nyní je nutně třeba dokázat, že je schopna plnit ty důležité funkce, které od ní společnost očekává.“ Jsme přesvědčeni, že tato kniha přispěje k splnění tohoto úkolu.

Pokládáme za užitečné, aby se s knihou *Sociologia dlja vsech* seznámila i česká veřejnost, a doporučujeme proto její přeložení do češtiny.

Milena Manová

Sociologie práce v Japonsku

V březnu 1970 byla v Tokiu vydána rozsáhlá kniha,¹ kterou připravila studijní skupina pro výzkum práce při Institutu sociálních věd v Tokiu. Práce si neklade teoretické cíle, chce pouze shrnout a zveřejnit sociologické výzkumy v oblasti ekonomiky, zejména v oblasti

sociologie práce. Metodika zpracování je velmi jednoduchá, avšak i přehledná a účelná; v podstatě zachovává historický postup, dále uvádí přesný údaj o podniku či instituci (oblasti), kde se výzkum konal, jména hlavních pracovníků, kteří výzkum realizovali, a konečně — což považují za nejcněnější — informace o pojetí úkolu, jeho významu a využití výsledků výzkumu. V informaci nechybí ani údaj, kde a kdy byly tyto výsledky publikovány.

Obraz, který takto vznikl, je velmi pestrý. Ukazuje, jak rozvoj japonské ekonomiky je i v sociální oblasti charakterizován snahou o spojení teorie a praxe, jak se výzkumu podrobují především podstatné otázky (pracovní síly, přeměny struktury průmyslových odvětví a rekvalifikace kádru apod.), ale i dílčí jevy reprezentující nové trendy (technické inovace v lesním hospodářství, životní styl dělníků). Velmi typický je růst pozornosti k odborové problematice; svědčí o růstu intenzity třídního boje v poválečném Japonsku. Zejména charakteristika těchto výzkumů ne-nechává čtenáře na pochybách, z jakých pozic a pro koho byly prováděny.

Povšimněme si však nyní charakteristiky alespoň hlavních výzkumů:

Listopad 1945 — první poválečný výzkum ve čtvrti Goska v Tokiu. Šlo o průzkum obyvatel a jejich pracovní aktivity při odstraňování válečných škod a záchraně před hladem a zimou.

Prosinec 1945 — výzkum tuláků v Tokiu: jejich hodnotový systém, poměr k práci, příčiny růstu této sociální skupiny po skončení války a cesty řešení problému.

Březen 1947 — výzkum prostitutek v souvislosti se sociálním a ekonomickým postavením žen v kapitalistické společnosti poválečného Japonska.

Prosinec 1945 až březen 1946 — rozsáhlý výzkum 11 továren s cílem studovat účinnost řízení, podíl dělníků na řízení a názorové trendy dělníků (opřeno např. o Hitachi).

Září 1949 až leden 1950 — výzkum 3500 podniků v Tokiu — rekonstrukce průmyslu po válce a reorientace na mírovou výrobu. Hlavním cílem bylo doporučit cesty přeměny, orientace mírového exportu a racionalizační návrhy.

1951 — obsáhlý výzkum Jokohamy a Tokia — průmyslové podniky a pracovníci: změna životního stylu související se vstupem do zaměstnání; bydlení, možnost kvalifikace.

Květen 1952 — výzkum žen zaměstnaných u státních drah (11 000 pracovnic). Výzkum byl inspirován odborovou organizací a ukázal, že požadavky žen jsou motivovány nejen prací samou, nýbrž i domácností a strukturou moci v dílně.

Duben 1953 — výzkum typu rodin, které hledají zaměstnání u státních drah. Šlo o výzkum všech životních podmínek zaměstnanců.

¹ *Researches on Labour Problems in Post War Japan*, Institut stran japonského textu, 44 stran anglického resumé.

Léto 1953 — výzkum průmyslových vztahů v dílnách u firmy Fuji Seimitsu. Zjištění pracovních podmínek zaměstnanců továrny na motory.

Červen 1956 až březen 1958 — rozsáhlý výzkum struktury a funkce odborových svazů. Výzkum podmínek, v nichž vzniká boj proti vedení. Zjištění příčin rostoucí role odborových předáků v provozech a vytváření odborových buněk v dílnách.

Prosinec 1959 — výzkum pasivity mládeže v odborovém hnutí, zjišťování příčin tzv. „profesní uvědomělosti“ jako vyššího typu než pouhá orientace na mzdu.

Listopad 1960 — výzkum racionalizace, inovačních cest a změn charakteru práce v závislosti na nové technice.

Srpen 1959 až červen 1961 — charakter odborových předáků. Příčiny byrokratizace japonských odborů, formování odborových svazů a jejich síly v poválečném Japonsku.

Červenec 1953 — výzkum trhu práce pro absolventy středních škol, zejména se zřetelem ke změnám ve školském systému po válce.

Říjen 1954 až březen 1955 — v rámci výzkumu UNESCO sledujícího vliv nové techniky na průmyslově vyspělé společnosti: výzkum Hitachi City. Šlo o zjištění změn celé lokality způsobených výstavbou moderního průmyslu.

Červenec 1956 až červenec 1959 — výzkum pracovníků loďařského průmyslu, který se ocitl v r. 1954 v krizi. Zkoumání vlivu nových investic v tomto průmyslu na změnu charakteru práce, na strukturu pracovníků (stálí, sezónní, smluvní). Zjištění podmínek, proč se určité odbory staly „militantními“.

Srpen 1957 až srpen 1958 — výzkum technických inovací v uhelném průmyslu a jejich vlivu na sociální strukturu horníků (5000 horníků). Rovněž vyšel ze zkoumání krize v r. 1954.

Říjen 1959 — výzkum technických inovací v automobilovém průmyslu Toyota. Uskutečnil se v rámci projektu UNESCO spolu s již uvedeným výzkumem v průmyslu uhelném, loďařském a ve stavebnictví.

Říjen 1959–1962 — výzkum trhu práce v oblasti Toyota. Šlo o výzkum důvodů preference různých odvětví průmyslu ze strany dělníků.

1945–1955 — několik výzkumů malých firem smluvně vázaných jako subdodavatelé velkých koncernů. Šlo o výzkum procesu kapitalistické akumulace a o zjištění, jak se odráží určující vliv hospodářské politiky koncernu na trhu práce a strukturu pracovních sil v malých podnicích. Studoval se i vliv industrializace na zaostalé oblasti země.

Únor 1965 až říjen 1966 — výzkum obchodní sítě v Sinkuju a Oji, zejména vlivu moderních velkoobchodních domů na pohyb zákazníků a jejich vztahu k tradičním malým krámkům.

Srpen 1953 — výzkum distribuce chudoby (2264 domácností v Toyama City). Výzkum sociální distribuce a příčin chudoby (organizován ve spolupráci s ministerstvem sociální péče).

Květen až říjen 1959 — výzkum životního minima dělníků. V tomto i dalších výzkumech šlo o zjištění vlivu státní ochrany chudých rodin, zprostředkovatelen práce a tzv. „reprodukce chudoby“. Jeden z výzkumů zjistil stálý trend „široce neurčitěho počtu domácností“, které se dostávají do skupiny vyžadující státní sociální péči.

Květen až červenec 1962 — výzkum ekonomické efektivnosti veřejných sociálních fondů. Šlo o zjištění, zda tyto fondy jsou reálné s to pomoci ekonomickému osamostatnění a pozdvihnoutí sociální skupiny s nejnižšími příjmy, a o to, jaké formy svépomoci jsou zde možné.

Červenec 1963 — výzkum postavení starých lidí v nejchudších rodinách (vzorek 6400 rodin).

Srpen 1966 — výzkum sociálního zabezpečení lesních dělníků. Problém sezónnosti jejich práce a odměňování v této době, vliv nové technologie na styl života dělníků z horských vesnic.

—

Práce je — jak je zřejmé — dobrou příručkou pro sociology v Japonsku, kteří jsou tak navzájem informováni o výsledcích své práce na různých místech. V tomto smyslu může být inspirující i pro nás. Navíc může být zajímavá i pro sociology a hospodářské pracovníky v jiných zemích, již proto, že ukazuje šíři záběru výzkumné práce i pestrost tematiky sociologie práce a její sepětí s ekonomikou v průmyslově vyspělém Japonsku.

Jaroslav Kohout

Problémy sociologie tisku

Kolektiv autorů, Novosibirsk 1969, vydavatelství Nauka.

Máme v ruce zatím jen první díl tohoto titulu, věnovaný otázkám historie, metodologie a metodiky tisku, a příslib, že v dalších dvou dílech budou shrnuty výsledky rozsáhlých sociologických výzkumů mínění čtenářů provedených novinami „Izvestija“, „Trud“ a „Literaturnaja gazeta“.

Prvé dvě kapitoly téměř třisetstránkové knihy jsou věnovány historii výzkumů čtenářů novin v SSSR. V první (V. P. Talonov: *V. I. Lenin a výzkum čtenáře*) je potvrzen záměr V. I. Lenina o konkrétní názory nejširší čtenářské obce na tisk. Ve druhé kapitole (V. Z. Kogan: *Z historie zkoumání čtenářů v předrevolučním Rusku*) jsou z nejrůznějších pramenů shromážděny bohaté materiály o charakteristikách čtenářské obce v carském Rusku. Další kapitola (B. V. Evladov: *Cíle a metody sociologických výzkumů v praxi zahraničního tisku*) podává sovětskému čtenáři základní informaci o současné praxi sociologických výzkumů masových komunikačních prostředků na Západě. Je psána

velmi srozumitelně s cílem co nejnázorněji přiblížit praxi běžných sociologických výzkumů v této oblasti — nevyhýbá se informacím o metodických problémech (např. o způsobu stanovení výběru, konstrukce otázek apod.), spíše tyto informace zdůrazňuje. Domnívám se však, že stať vychází jen z příliš úzké zkušenosti získané z normálních „komerčních“ výzkumů a že zde chybí rekapitulace základních výsledků toho, co bychom mohli nazvat „základním výzkumem“ v této oblasti — přinejmenším diskuse o možnosti experimentálního zachycení vlivu masových komunikačních prostředků na obyvatelstvo. Je současně pokusem o kritické zhodnocení buržoazního pojetí „sociologie tisku“ a upozorněním na použitelnost jak dílčích výsledků empirických šetření, tak i části metodologického inventáře. Ke kapitole je připojen několikastránkový popis výzkumů v dalších socialistických zemích — z ČSSR pouze okrajová zmínka o anketě ve Večerní Praze.

Neobsáhlejší kapitola V. E. Šljapentocha. *Některé metodologické i metodické problémy sociologie tisku*, může sloužit zároveň jako návod pro začínajícího sociologa „jak dělat sociologický výzkum“. Na příkladech z konkrétních výzkumů v oblasti sociologie tisku je vysvětlována konstrukce otázek, způsob kódování, principy výběrového šetření, způsoby sběru dat; jsou nadhozeny otázky anonymity respondenta i problémy validity získaných údajů. Tuto kapitolu doplňuje v poslední části knihy článek D. V. Demina *Některé vědecko-organizační otázky ekonomičnosti a validnosti sociologického výzkumu* a dodatek V. A. Kolmogorova *Zpracování so-*

ciologické informace na samočinných počítačích. Přestože tato část knihy bude nepochybně uvítána širokou čtenářskou obcí v SSSR, kde bude suplovat nedostatek metodologických sociologických příruček, nemohu se ubránit dojmu, že zde chybí podstatnější informace o obsahové analýze, základní informace o konstrukci měřicích stupnic a konstrukci otázek — se zřetelem na nebezpečí začátečnických chyb, jež se v praxi rozhodně vyskytují.

Pátá kapitola, *Tisk v systému masových komunikačních prostředků* (G. I. Chmara), přináší mimo úvodní zamyšlení o úloze tisku základní informaci — vycházející z empirických výzkumů v SSSR — o diferencovaném přístupu k tisku podle pohlaví, vzdělání, profese, místa bydliště respondenta, tj. přehled nejpoužívanějších tzv. „nezávislých proměnných“ v sociologických výzkumech. Kapitolou, o níž jsme ještě nereferovali, je obecné metodologické zamyšlení V. Z. Kogana *Některé problémy vzájemného vztahu vysilatele a příjemce sociální informace*.

Z uvedeného obsahu knížky je tedy vidět, že její těžiště spočívá v rozpracování nebo spíše shrnutí základních metodologických informací nutných k zahájení empirické práce ve výzkumu čtenáře. Domníváme se však, že k této problematice se bude nutně v marxistické sociologii ještě vrátit a podrobněji rozebrat teorii sociologie tisku jak v buržoazní sociologii, tak i učinit první kroky ke shrnutí sociologických poznatků o úloze tisku v socialistické společnosti.

Zdeněk Šafář

Pět typů moderního manželství

Pod tímto názvem uveřejnily nedávno Frankfurter Rundschau (31/1971) zprávu o výsledcích výzkumu o stavu amerického manželství.

Existují dva druhy manželství: „šťastné“ a „nešťastné“. „Šťastná“ manželství trvají, „nešťastná“ končí obvykle rozvodem. Psychologové se zabývají pouze „nešťastným manželstvím“. Normální manželství však zpravidla nebývá zkoumáno.

Americký sociolog Dr. John Cuber z university v Ohio provedl v období tří let výzkum, v němž zkoumal takzvaná „šťastná“ manželství. Výzkumu podrobil 440 mužů a žen ve věku 35–55 let, žijících v „normálním“ manželství. Podmínkou bylo, aby manželství trvala nejméně 10 let a manželé nikdy nežádali o radu poradce ani psychiatra, nikdy nepomýšleli na rozvod. Manželé tvořili elitu společnosti — lékaři, duchovní, důstojníci, umělci, univerzitní profesori.

Cuber nepoužil metodu dotazníku, protože dotazníkem nelze komplexně zkoumat manželský život. Volil metodu pohovorů a hovořil s respondenty tak dlouho, dokud měli co vyprávět. Z pohovorů vyplynulo, že harmonická manželství jsou vzácná. V takzvaných „šťastných“ manželstvích panuje odcizení a pokrytectví. Téměř všechna „šťastná“ manželství patří do některé z pěti kategorií:

1. *Hádavé manželství* (konfliktně vázané manželství) je charakterizováno krachem, konflikty i klidem. Opravdové štěstí se v něm málokdy vyskytuje. Panuje v něm napětí a drobné války po celý život. Manželé nechtějí být „samí mezi dvěma“, a proto mají rádi společnost. Nevypovídají nic o své intimní sféře, ale nemohou utajit hádavý charakter svého manželského svazku před dětmi a veřejností. Neprožívají manželské štěstí, ale přesto zůstávají pohromadě.

2. *Lhostejné manželství* je zcela odživotněno a apatie proniká vším. V tomto manželství nejsou otevřené spory, nepadají zlá slova. Svazek ztratil svůj význam, ale zvyk

a setrvačnost brání oběma partnerům, aby jej zrušili. Nové lásky a rozvod by znamenaly přílišné nervové zatížení. Manželé myslí na majetek, děti a tradici. Výročí sňatku slaví velmi okázale, s pompou, i když strnule. Kolem padesátky se cítí velmi dobře.

3. *Pasivní*, avšak kongeniální manželství je neproduktivní manželství, v němž nejsou spory. Muž i žena zdůrazňují své společenské a dávají je okázale najevo společnou dovolenou, sportem či prací na zahrádce. Ve skutečnosti jsou to však jen prostředky, jak ubíjet volný čas. Partneri znají své zklamání a pohřbili své iluze, ale chodí kolem toho po špičkách. Jejich bezpečnostní opatření pro udržení svazku jsou tak rafinovaná jako dohody mezi odboráři a podnikateli. V pozdějším věku žena zpravidla aktivně pracuje v nějakém spolku a muž za pracovním stolem nebo odjíždí na služební cestu.

Cuber tvrdí, že velká většina manželství patří do těchto tří kategorií. Obraz tohoto typu „normálního“ manželství je charakteristický tím, že manželé zůstávají spolu, protože manžel je spokojen v zaměstnání, má své koníčky a přátele, zatímco manželka je spokojena doma se svými dětmi i se svou úlohou ve společnosti. Láska se z manželství vytratila, ale přesto partneri označují svá manželství jako „šťastná“. Další dvě kategorie se vyskytují méně často.

4. *Vitální manželství* je založeno na radosti z dětí, společné práci, erotice nebo radosti z toho, že jsou manželé spolu. Manželé z prvních tří kategorií je hodnotili takto: „Ti vám pověsili pěkného bulíka na nos!“

5. *Totální manželství* je nejvzácnější ze všech typů. Podobá se vitálnímu, ale liší se tím, že společných zájmů je mnoho. Manželská láska je v rovnováze s rozumem.

Totální manželství je proto tak vzácné, že málo lidí je natolik velkých, aby se navzájem pochopili, protože jim k tomu chybí porozumění nebo dobrota nebo vášeň.

Antonín Vaněk

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, tel. 249-391, dod. PÚ 01, tel. 667-07. — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — f 3,55. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1971. Číslo vyšlo v září 1971.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1971.